I

В Переяславі, після ради 8 генваря 1654 року, гетьман Богдан Хмельницький з козацьким військом прийняв присягу на підданство московському цареві Олексієві Михайловичу перед московськими посланцями. Після того московські посланці мали через тиждень виїхати до Києва, щоб прийняти присягу од духовенства, київських козаків та городян. Богдан Хмельницький послав свого генерального писаря Івана Остаповича Виговського поперед посланців до Києва. Гетьман знав, що київський митрополит Сильвестр Косов і все київське духовенство не хотіли приставати на підданство московському цареві, і боявся, що митрополит, може, не вийде назустріч посланцям з процесією і не схоче привести до присяги киян.

Виговський прибув до Києва поперед посланців і зараз пішов до митрополита. Митрополит жив в старих дерев'яних покоях на цвинтарі Софійського собору, котрі стояли серед старого садка. Виговський заповістився через келійника. Митрополит звелів просити його в покої.

Була ще рання година. Митрополит тільки що поснідав. На столі на олив'яних полумисках лежали недоїдки редьки та смажені на сковороді кружалки квашених буряків, обсипаних борошном. Сильвестр Косов сидів на стільці з високою спинкою. Перед ним на невеличкому столикові лежав розгорнутий фоліант, старий та пожовклий, переплетений в шкуратяні товсті палітурки з застіжками. Він дочитував листка, і йому, очевидячки, не хотілось одривати очей од книжки як писар переступив поріг його кімнати.

Виговський низько поклонився митрополитові. Митрополит зирнув на його сердито, але встав з стільця. Він був вже старий та сухорлявий, з довгою сивою бородою та короткими косами, котрі посіклись і вилися кругом голови посіченими пухкими кучерями. Митрополит поблагословив

Виговського. Виговський поцілував владику в руку і знов низько поклонився.

— Прошу вступити до моєї бібліотеки, — обізвався владика і показав рукою на одчинені двері в низький, але просторний покоїк, в котрому по стінах були поприбивані полиці, а на полицях лежали й стояли книги в шкуратяних палітурках. У вікна заглядали обсипані інеєм гілки волоських горіхів і затінювали невеличкі шибки, пропускаючи в бібліотеку сріблястий м'який білий світ. Митрополит попросив Виговського сісти коло стола, а сам сів проти його.

— Ясновельможний гетьман кланяється вашій милості, святий владико, і просить ваших молитов. Може, ваша милість чули, що до Києва їдуть московські посланці з боярином Бутурліним на чолі, щоб одібрати присягу од вашої милості, святий владико, од вищого духовенства, київських козаків та городян.

— Чув, чув і знаю, що сьогодні опівдні посланці будуть в Києві. Але ні я, ні духовенство на Україні не думаємо присягати цареві на підданство. Про це гетьманові нема чого й говорити! — сказав митрополит і при останніх словах аж скрикнув.

— Чом же так, святий владико?

— А тим, що поки наша церква залежить от цареградського патріарха, ми вдержимо свою автономію і свої права. Не такої заспіває нам московський патріарх Никон, чоловік простий, невчений, крутий та завзятий на вдачу. Він зламає нашу автономію і запроторить наших владик і попів в свої льохи, в котрих він карає муками своїх духовних. Про присягу нашу нехай ясновельможний гетьман і не допоминається! — знов аж крикнув старий владика, і його посічені кучері задрижали кругом голови.

Виговському самому було до вподоби, що владика не хоче присягати Москві, бо він не любив Москви; його блискучі карі очі аж заграли, але він не насмілився виявити своїх потайних власних думок і мовчав; він мусив чинити волю і наказ гетьмана.

— Та ще он про що пише нам один протопоп з Чернігова: пішла ніби чутка, що московський патріарх Никон думає заново перехрещувати нас всіх на Україні, бо ми хрещені через обливання водою; наче не все одно, чи облити дитину водою, чи поринути її з головою в воду: благодать Божа дається й через обливання, бо це тільки форма сакраменту. В Москві на нас вважають за це, як на неправославних. Буде нам морока з московським патріархом.

— Що правда, то правда: тепер у нас на Україні владики й протопопи — люди з високою просвітою, а в Москві владики невчені й прості; одні другим нерівня, —обізвався Виговський.

— Це правда, пане писарю! З невченими людьми погана справа.

— Принаймі, святий владико, не зрікайтесь вийти з процесією назустріч посланцям і привести до присяги київських козаків та городян.

— Це можна вчинити. З процесією я вийду з усіма ігуменами й протопопами, а більше цього нічого не можу вчинити, — сказав владика голосом, в котрому проривався сутінок досади й невдоволення.

Виговський встав і розпрощався з владикою.

— От-от незабаром прибудуть посланці, — обізвався Виговський, — час би вже, святий владико, і виступати з процесією і ждати посланців хоч за версту за Золотими воротами.

— Добре, добре! Зараз іду до собору і ми рушимо з ігуменами і протопопами в процесії: це можна вчинити, це можна! — сказав владика. — А більше нічого не зроблю й не хочу! не хочу! — сказав з гнівом.

Митрополит з досади встав, випростався на ввесь свій високий зріст і почав ходити по бібліотеці, розгладжуючи свою довгу розкішну бороду. Він на одну мить спинився коло вікна і втупив очі в густі гілки волоських горіхів, обсипаних інеєм, як сріблом. Постоявши коло вікна, владика швидким рухом обернувся до Виговського і знов промовив з досадою і завзятістю:

— Більше я зробити не хочу і не зроблю, бо проти мене підуть усі ігумени й протопопи. Вони встоюють за автономію української церкви, а я не хочу йти проти їх.

Виговський встав з стільця і почав прощатись.

— Де ж будуть обідати царські посланці? Треба ж їх прийняти почесне і видати їм добрий обід, — сказав Виговський.

— Сьогодні після присяги я мушу запросити їх до себе на обід і нагодую їх не редькою та смаженими буряками, а доброю дніпровою рибою. Це я повинен вчинити як митрополит, — обізвався владика на прощанні. — І тебе, пане писарю, прошу завітати до мене на обід. Ти вмієш провадити розмову з посланцями, бо ти до того здатний і звичний, а мені нема охоти балакати з ними.

— Час вже, святий владико, виходити назустріч з процесією, бо козаки вже давненько виступили з Києва стрічати посланців, — сказав Виговський.

— Йду, йду зараз до собору і зберу усіх ігуменів і протопопів, — сказав владика і звелів келійникові шляхтичеві подавати теплу рясу та клобук.

Тим часом тисяча козаків Київського полку ще вдосвіта виступила з міста назустріч московським посланцям. Козаки стріли посланців за десять верстов од Києва і пішли попереду їх. За козаками конюші вели дванадцять царських коней турецької породії, вкритих чепраками, затканими золотом, котрі волочились по землі; на чепраках лежали вишивані золотом сідла. Потім йшов полк боярчуків, а за ними вели ще рядок турецьких коней, на котрих збруя лисніла золотом та перлами. Поміж кіньми несли четверо прездорових знамен. Позад усіх їхали посланці. Червоні кунтуші з вильотами на рукавах, жупани та покривала на конях горіли як жар на білому фоні снігу та інею. Вглядівши поїзд, довбиші вдарили в казани, трубачі заграли. Сила народу рушила назустріч посланцям.

За Золотими воротьми стрів посланців митрополит з великою процесією, з ігуменами і намісниками монастирів. Владика сказав посланцям промову, і вся процесія рушила через Золоті ворота до святої Софії. Митрополит, одправивши молебень, привів до присяги козаків та городян, а сам "од жалю умлівав", а все духовенство "за сльозами світа не бачило", — як записав тодішній літописець. Митрополит І усе духовенство не зложили присяги, що дуже не сподобалось бояринові Бутурлінові і усім посланцям.

Запросивши до себе в келії посланців на хліб та сіль, владика накинув на себе мантію і, взявши в руки хрест, вертався в свої покої. За ним слідком йшли посланці й Виговський. Народ обступив владику і брав благословення. Владика насилу рухався, благословляючи народ.

До його підступили дві панії за благословенням. Одна з їх була вже немолода, повна на виду, закутана білою хусткою поверх очіпка. Друга була молода, височенька, поставна, повновида й біла на виду, як лелія. Вона так само була закутана білою хусткою поверх невисокої шапочки і була убрана в темно-червоний кунтушик, облямований навкруги білим горностаєм. Її повний, делікатний вид неначе був обведений білими рамками з білого пуху та срібла, і саме лице її було біле, як біла лелія, а повні рум'яні уста червоніли на морозі, як листочки троянди. Молода

панна і справді була схожа на білу квітку. Чималі темно-карі очі та рівні густі брови дуже виразно малювались, обведені навкруги білим вбранням.

Виговський кинув очима на молоду панну. Його вразили її блискучі карі очі та темно-русі густі брови. Ті очі, ті брови так були схожі на його темно-карі очі та темно-русі густі брови, неначе перед ним стояла його сестра або його близька родичка.

— Який дивний випадок! Бачу неначе в дзеркалі свої власні очі, свої брови! Неначе мене й цю молоду панну одна мати породила. Яка вона біла, неначе ранній білий ряст під снігом! Які в неї делікатні рум'яні уста, неначе листочки делікатної троянди!

Виговський несамохіть задивився на ту молоду панянку. Він не зводив з неї очей, доки вона брала благословення у владики й цілувала хрест. Владика привітно осміхнувся до неї як до особи, котру він знає.

"Певно, якась шляхтянка, а може, й князівна", — подумав Виговський, не зводячи очей з лелійно-білого личка дівчини, і, сам не знаючи чого, легенько зітхнув і задумався.

Виговському тоді вже минуло сорок років і він ще був не жонатий.

"От би я з ким одружився! Яким теплом повіяло на мою душу од тих карих очей, од того лелійного личка! Яка вона мила, як та біла голубка!" — подумав Виговський і тихою ходою попростував слідком за владикою та посланцями.

Обидві панії провели владику до середини саду і повернули назад. Виговський в той час забув і про церемонію, і про посланців. Йдучи по саду, обсипаному сріблястим інеєм, він все ніби бачив ту лелійно-білу панну з карими очима в матовому тумані срібного густого інею. Йому здавалося, ніби серед саду несподівано з'явилась якась русалка з

прозорим білим делікатним личком, ніби облитим світом повного місяця. І той старий садок став для його веселим, поетичним, фантастичним. Йому здавалося, що він от-от знов побачить десь в гущавині, в срібному тумані інею ту панну, легеньку, делікатну, з прозорим личком, з палкими очима.

"Вона зирнула на мене кілька разів, — подумав Виговський, — і навіщо я убрався в буденну старовизну? Посланці неприємні мені гості, і це я для їх натяг полинялий кунтуш. Ото якби було знаття, що побачу таку цяцю! Убрався б напродиво в найдорожчий кунтуш!"

Владика вже входив в келії. За ним ішли бояри та козацька старшина. А Виговський неначе не бачив тієї процесії, забув навіть про неї і все оглядався на ту стежку, котрою вийшла з садка молода панна, все неначе бачив її постать, закутану в темно-червоний кунтушик, оповиту смугами білого горностая. Йому все здавалося, що він от-от углядить її коралові уста і лелійне личко десь між сріблястими делікатними пушинками інійного туману.

"Ця зустріч не минеться мені дурно. Щось буде, а що буде, того я й сам не вгадаю. Серце моє й досі спало, неначе було пригноблене походами, битвами, та канцелярською роботою, та палкими вередливими вихватками гетьмана Богдана. Почуваю, що моє серце якось раптово прокинулось тут, на волі, серед пишних церемоній, серед празникового блиску й сяєва, серед вольного натовпу гуляючих людей, в срібному тумані інею, де майнув її легкий м'який лелійний вид. Я в Києві тепер вольний, як школяр на вакаціях. Я знайду її і довідаюсь, хто вона", — думав Виговський, вступаючи позад усіх в низькі, тихі й привітні митрополитські покої.

Увійшовши в келії, митрополит скинув з себе архієрейську мантію і обернувся до образів, котрими була заставлена стіна в просторній світлиці. Печорський архімандрит Йосиф Тризна прочитав молитву перед трапезою. Митрополит попросив гостей сідати за понакривані столи. Виговський сів за стіл, а з його думки не виходила несподівана зустріч з

якоюсь незнайомою чарівною панною. Він через силу слухав, про що балакав Бутурлін з митрополитом, одповідав коротенько й неохоче на запитання Бутурліна, сидів задуманий, а перед ним все манячів чарівний вид панянки з темними очима.

"Ця зустріч не випадком трапилась. Це моя доля стріла мене сьогодні несподівано серед празникового блиску і вразила моє серце", — думав Виговський і насилу діждався кінця парадового обіду.

Розпрощавшись з митрополитом та посланцями, наговоривши посланцям багато красномовних слів, Виговський вийшов з келій на цвинтар, де козак держав за поводи його коня. Він сів на коня і покатав до свого брата Данила Виговського, котрий тоді пробував з жінкою у Києві, посланий гетьманом по військових справах, і проживав у домі старого Євстафія Виговського. Невеличкий домок був власністю батька Івана Остаповича, старого Євстафія Виговського, котрий тоді проживав в Києві. Домок стояв на Старому Києві за софійською оградою, де в ті часи переважно жили православні й католицькі дворяни та магнати. Іван Остапович і Данило вважали це житло за своє власне і, пробуваючи в Києві, жили в старого Євстафія, як у себе вдома. Данило недавно тоді оженився з старшою дочкою гетьмана Богдана Катериною.

Вже надворі сутеніло, як Іван Остапович вскочив конем в просторний двір старого Євстафія Виговського, кинув поводи козакові і пішов в невеличкий дерев'яний дім, де його привітали од щирого серця брат Данило з жінкою. Катерина посадила його за столом на покуті і все розпитувала про обід в митрополита, про посланців. Виговський одповідав з неохотою.

— Чи не слабий ти часом, Іване Остаповичу, що сидиш смутний та невеселий? Ні розмова, ні їжа не йде тобі на душу? — питав його брат.

— Може, й слабий, та не вгадаю, на яку слабість, — обізвався Іван Остапович. — А може, я втомився од тієї тяганини, що випала на мою долю сьогодні, — сказав Виговський, сідаючи за вечерю.

— Та розкажи ж бо, Іване Остаповичу, як обідали посланці в митрополита? — питала в його Катерина.

— А як же обідали? Печорський архімандрит прочитав молитву, митрополит поблагословив трапезу, усі посідали за столи та й обідали, — знехотя одповів Виговський.

-Що ж таке ви їли? які потрави? чи багато було потрав? чи добра була страва? — питала цікава та говорюча Катерина.

-Оцього я вже тобі не зможу розказати. Щось таке їли, їв і я, але що їли, того вже я не пригадаю.

-Невже-таки не пригадаєш? Та розкажи-бо! —чіплялась Катерина.

-Чимсь закушували після горілки,.. здається, був кав'яр, а там далі був борщ з карасями, а потім... я вже й лік погубив тим потравам, бо обід був довгий, як літній день. Мені аж обридло сидіти за столом.

— Отже, ти чимсь не вдоволений... Чи не трапилось там, часом, чого за обідом? Може, ти занедужав через той обід, що все позабував? — говорила Катерина й дивувалась.

Вона знала, що Іван Остапович любив побалакати, все скрізь примічав, все навиглядав і вмів чудово про все оповідати. Катерина любила слухати його жваву веселу розмову, а сьогодні Іван Остапович неначе затявся говорити й розказувати, та ще й про таку цікаву річ для киян як обід в митрополита для значних царських бояр.

-Може, Іване Остаповичу, це на тебе наслано? Там же була сила усякого народу, і приязного для тебе, і ворожого. Може, це тобі сталося з пристріту? Ти значний чоловік на Україні, а там же на тебе зорило стільки усяких очей! — сказала Катерина.

— Ох, зорило багато усякових очей! Ти, Катерино, трохи вгадала, — обізвався Виговський, і знов перед ним майнули пишні очі і лелійне личко кругловидої панянки.

— А я тут ждала, як Бога з неба. Сидячи в хаті думала: ото вислухаюсь сьогодні про усякі дива, які там були на обіді. А ти мовчиш, неначе води в рот набрав, — говорила весела Катерина.

— Нехай, Катерино, я завтра тобі розкажу про усякі потрави та розмови на тому парадовому обіді, а сьогодні я зараз ляжу спати та дам такого хропака, якого, певно, завдадуть і московські пузаті бояри після судаків, та осетрів, та усяких наїдків.

-Невже-таки всі вони пузаті? — сказала Катерина зареготавшись.

— Усі не всі, а було троє таких, що й на одну паровицю не вкласти, — сказав Виговський.

Данило Виговський, високий сухорлявий чоловік з гострими розумними очима, осміхнувся з-під пухких довгих вусів одним кінцем рота, скрививши уста навскоси; він знав, що Іван Остапович не любить московських бояр як людей грубих і неосвічених і готовий підіймати їх на сміх.

— Сьогодні вранці я сиділа коло вікна, а митрополитський кухар ніс з торжка такого здоровецького коропа, що хвіст волікся по снігу. Іване Остаповичу! чим був начинений той короп? Чи рижом та грибами, чи рижом та родзинками? — обізвалась цікава Катерина.

— Їй же богу, сестро, не пам'ятаю! Чимсь був начинений, але чи гречаною кашею, чи рижом з грибами, чи половою та клоччям, цього не пригадаю, — сказав Виговський осміхаючись.

— Ну! якби половою та клоччям, то ти б таки примітив, яке воно на смак, — сказала Катерина і зареготалась дрібним сміхом. — Ет! сьогодні я нічого не допитаюсь в тебе, ти чогось неначе зварений в окропі.

— Катерино! та й цікава ж ти, нігде правди діти! Дай братові спокій, — обізвався з кутка Данило Виговський, примітивши, що Іван Остапович сидить понурий.

— Ото цікава я знати, про що говорили посланці з митрополитом. Мабуть, їм не припало до вподоби, що митрополит та значні духовні особи не присягали на підданство цареві, — сказала Катерина, котру брала навіть нетерплячка, що стосувалось політики, бо в ті часи загального політичного зворушення на Україні, коли все народне життя зворушилося до самого дна, політикою цікавились не тільки козачки, але навіть селяни й молодиці, щоб стояти напоготові до оборони своїх інтересів і свого життя. В той небезпечний час усі практичні, аграрні й релігійні інтереси усього суспільства часом залежали од однієї битви козаків з поляками, од якогось одного пункту політичної умови Богдана з Польщею. Усі стояли ніби на повсякденній сторожі і мусили бадьористо й невсипуще стерегти себе од усякої напасті.

— Йди спати, Іване Остаповичу, а завтра розкажеш і мені, про що там була розмова між Бутурліним та митрополитом. Мені це цікаво знати; ти знаєш, що я не люблю московських гордих, темних і грубих бояр, як і ти, — сказав Данило Виговський, позіхнувши і хрестячи рота.

Він встав, засвітив свічку і повів Івана Остаповича в кімнатку.

Цей кабінетик був невеличкий та тісний. По стінах були почеплені рушниці та пістолі. Іван Виговський ліг на тапчані, запалив люльку і кинув

очима по стінах. Кабінетик, прикрашений збруєю, здавався йому тепер неприємним. Іван Остапович не любив війни, хоч служив в козацькому війську Богдана і не раз бував в битвах. Його думки перелітали в тихі митрополитські покої, обвішані полицями з книжками, затінені старими волоськими горіхами та яблунями. Душа його забажала спокою й тиші, яка панувала в тих тихих покоях. І несподівано перед ним виникло наче з срібного туману біле личко, ясні-ясні очі під густими тонкими бровами. Ті очі ніби дивились на його, доки він не заснув міцним сном чоловіка, стомленого доброю промашкою до Києва, вештанням та турботами цілого того дня.

Другого дня за сніданням Виговський, добре виспавшись, став багато веселіший. Він вдоволив цікавість брата й невістки і все оповідав про парадовий обід посланцям та про розмову митрополита з посланцями. День був погожий, сонячний. Низька світличка, обставлена по-старосвітському, стала веселіша, і Виговський, добре поснідавши, пішов в кабінетик одягатись.

Того дня міський бурмістр з райцями, війт з лавниками та ремісничі цехи давали посланцям обід в міській ратуші, і Виговському треба було для церемонії та пошани стрінути посланців перед ратушею. Цього дня Виговський довго прибирався та чепурився, надів новісінький синій жупан, накинув поверх його обшитий золотими шнурами червоний кунтуш з вильотами, взувся в червоні сап'янці, надів шапку набакир, скочив на коня і насилу встиг стрінути московських посланців коло ратуші. Усі ремісничі цехи вже стояли перед ратушею з своїми корогвами. Корогви маяли на вітрі і червоніли здалеку на сонці, неначе грядка маку, котрий ніби якимсь дивом зацвів серед майдану засипаного білим пухким снігом. Незабаром прибули й посланці. Довбиші вдарили в бубни. Заграли в труби. Міщани привітали посланців радісно. Київ уже давно мав магдебурзьке право: своє міське самоправленство і свій суд. Кияни боялись, щоб польські пани та магнати не одняли од їх міського самоправленства, і дуже були раді, що тепер польські пани, пущені Богданом на Україну ще по Зборовському трактатові вже не вернуться ні

в свої маєтності, ні до Києва, і само по собі не накладуть руки на магдебургію Києва.

По обіді, провівши з козаками посланців по дорозі на Ніжин, Виговський вертався на Старий Київ. Його баский кінь летів, мов птиця, по узеньких улицях Старого міста, обставлених невеличкими дерев'яними шляхетськими та козацькими домками, серед котрих подекуди манячіли кращі й більші домки українських і польських магнатів з мезонінами та стародавніми баштами серед розкішних старих садків. Кінь басував під Іваном Остаповичем, гнув набік круту шию прихкав тонкими дрижачими ніздрями, котрі парували на морозі при ясному сонці, як кипучий казан з водою, розпечений в полум'ї. Кінь ніби чванився перед людьми своєю красою, своєю розкішною грівою та рівною статтю, позуючи на всі свої кінські лади. Червоні вильоти кунтуша метлялись на вітрі, закидалась на плечі, ніби пустували, грались з вітром і неначе показували прохожим жовтогарячу підбійку з дорогого шовку; сап'янці червоніли як жар. Мужній, з широкими плечима, з дужими руками, тонкий та рівний станом Іван Остапович був гарний верхом на коні, неначе він зійшов вкупі з конем з картини якогось великого маляра і несподівано загарцював серед тісної узької улички Старого міста, неначе пишний середньовіковий лицар серед чорного задимленого німецького бурга.

Не доїжджаючи до Данилового двору, Виговський несподівано вглядів на улиці гарну біляву панну і старшу панію, її приятельку. Обидві панії спинились, стали і притулились під барканом, поки їх поминав сміливий верховець з своїм козаком. Виговський впізнав їх обох, і його рука несамохіть опустила поводи. Серце в його закидалось, заграло. Він придержав коня, минаючи обох паній, і кинув на молоду панну довгий-предовгий ласкавий погляд.

— Який пишний козак! — промовила старша пані.

— Який на йому пишний та багатий кунтуш! А кінь же то гарний та прудкий, як вітер! Певно, якийсь багатий козак, — обізвалась панна.

— Певно, з козацької старшини, бо я його вчора примітила на процесії рядом з посланцями. Та який же він гарний на коні, неначе намальований! Чи ти, Олесю, примітила, які в його пишні блискучі очі та густі високі брови?

— Примітила, — тихо одповіла Олеся.

— Ото диво! Чи знаєш ти, Олесю, що в його очі й брови неначе твої, неначе він украв їх у тебе. Ото диво!

— Украв, та не вмів сховати, бо виставив їх на показ людям, так що й я бачила вкрадене добро, — промовила Олеся і засміялась; вона й сама не знала, чого вона стала така весела.

Поминувши паній, Виговський оглянувся і примітив, що обидві панії одчинили хвірточку і увійшли у двір.

"Певно, вони тут живуть, в цьому домі... Треба розпитати Катерину. Катерина цікава, язик у неї гострий як бритва, вона, певно, їх знає", — подумав Виговський, в'їжджаючи в подвіря.

Іван Остапович увійшов у хату і застав Катерину в світлиці. Вона сиділа коло маленького вікна на стільці і шила сорочку, поставивши ноги на маленький низенький стільчик, вироблений в формі якогось звіра, схожого на ведмедя з плисковатою спиною. Ясний світ сонця лився на її кругловате лице, на широке чоло з густими бровами. Поздоровкавшись з невісткою, Іван Остапович сів на стародавній канапі з високою спинкою, застеленою пістрявим килимом. Катерина просила розказати їй про обід в магістраті. Виговський тепер був веселий, говорючий. Добра чарка венгерського, старий мед за обідом і сонячний погожий день розворушили в йому природжену веселість та охоту до веселої розмови.

Він розказував, до всього докладав жартів та сміху. Цікава Катерина слухала його, неначе читала цікаве оповідання.

— Оце, Катерино, я вдруге вже стрів отут, в Києві, якихось паній: одна молода, повненька, біла, як сьогоднішній свіжий сніг, а очі в неї блискучі й темні; друга багато старша за неї і дуже схожа на неї. Видко, що то її або мати, або тітка. Обидві вони закутані в білі тонісінькі хустки поверх очіпків чи шапочок. Молодша гарна, приємна й білява, як біла квітка. Оце, вертаючись з Подолу, я несподівано стрів їх обох на улиці отут недалечко, і мій кінь трохи притрусив їх снігом з-під копитів. Чи не знаєш ти, Катерино, хто вони такі? Чи шляхтянки, чи козачки? чи українки благочестивої віри, чи католички? Вони увійшли в хвірточку низенького домка, обсадженого тополями.

— Ага-га! догадуюсь! Одна з їх, старша — то удова Павловська, сестра новогрудського каштеляна Стеткевича, а друга, біла й повненька, то не дочка її, а небога, дочка того старого каштеляна.

— Вони живуть тут, в Києві, завсіди чи тільки бувають наїздом?

— Удова живе тут завсіди в домі свого покійного чоловіка, шляхтича Павловського. Вона має дві дочки. А Олена Стеткевичева приїхала до неї з Новогрудка в гості і вже гостює в неї тижнів зо три, коли не більше. Вона наїжджає в Київ до тітки кілька раз на рік, і я знаю, задля чого: певно, виглядає собі в Києві гарного жениха. Я їх обох знаю. Це мої добрі знайомі. Я буваю в їх в гостях, а вони в мене.

— Невже! — аж крикнув Виговський і скочив з місця так швидко, що коротенька люлька випала в його з рук і з неї висипався на підлогу і попіл, і тліючий тютюн.

— Чого це ти скочив, наче обпечений? Певно, тобі на очі нависла ота снігова Олена? — сказала Катерина і поклала шиття на коліна, а сама

втупила в Виговського свої невеличкі темні очі, розумні, як у її батька, гетьмана Богдана.

— То ти їх обох знаєш? — промовив Виговський, і його очі неначе засміялись до Катерини, такі вони стали веселі.

— Авжеж, знаю. Якби я не знала, я б тобі про їх і не говорила. Казала мені Павловська, що покійник Стеткевич був чоловік заможний, довго служив на коронній польській службі, але він не був багатир. Зате ж був гордий, як сатана! гордий і собою, гордий і ріднею, своєю дочкою. Це мені на вушко розказала Олесина тітка, його рідна сестра. А я тобі говорю це все так само на вушко. Він мав рідню між сенаторами, магнатами, князями Соломирецькими й Любецькими, Друцькими, Четвертинськими і пнувся й собі за значною ріднею, бо сам був роду сенаторського.

— Чом же він не видав своєї дочки заміж?

— Певно, ждав жениха для своєї дочки якогось сенатора, а може, й князя. Сенатори й князі не сватали її, бо були високі задля неї, а за нижчих її батько не давав, хоч її вже сватало зо два військових чи шляхтичів, — сказала Катерина. — От і вийшло для Олесі ні тпру, ні ну! А старий був упертий, надутий, аж роздутий. Пнувся, мов жаба на купині, яка збирається квакнути з усієї сили.

Не встигла Катерина доказати свого оповідання, як попід вікнами майнули дві жіночі постаті. Вони простували стежкою, протоптаною в снігу попід самою стіною. Проти сонця на стрісі сніг почав розтавати. З навислої на стрісі льодової бахроми вода стікала просто на стежку. Обидві панії повернули з стежки на сніг і загрузли трохи не по коліна. Вони обернулись до, вікна і вгляділи Катерину. Катерина махнула на їх рукою: заходьте, мов, сюди, до мене в гості! Старша панія підвела очі вгору, кивнула головою, неначе говорила: та до тебе ж ідемо, не куди! Але краплі води полились їй на лице. Вона втерла вид хусточкою,

вийнявши її з рукава. Іван Остапович чогось стривожився і ніби трохи злякався, вглядівши в вікно молоду білу паняночку з тіткою. Він вхопив з стола люльку і почимчикував в далеку кімнатку.

Незабаром увійшли в світлицю Павловська та Олеся, роздяглися в самій світлиці і поклали свої кунтуші на стільцях. Катерина попросила їх сісти на канапці, а сама присунула дзиглик до канапи і сіла з шиттям проти їх. Почалась розмова про вчорашні й сьогоднішні процесії та церемонії. Катерина не втерпіла і похвалилась, що й до їх приїхав з Чигирина писар гетьмана Богдана, був на тих церемоніях і розказав їй про все. Катерина розказала все, що говорив їй Виговський, так гарно, що обидві панії слухали її з великою цікавістю, їм обом хотілось побачити того гетьманського писаря і од його почути дещо цікаве і про Чигирин, і про гетьмана.

Виговський, увійшовши в невеличку кімнатку, причепурився перед дзеркалом, закрутив свої вуси вгору, по-шляхетськи, причесав короткі кучері і незабаром вийшов до гостей, щоб зблизька подивитись на ту біляву Олесю. В маленьких дверях світлиці з'явилась його здорова, мужня фігура. Він низько нагнув голову, щоб не черкнутись лобом об одвірок, переступив через поріг і випростався на ввесь свій високий зріст. Рівний, як стріла, широкий в плечах, з тонким станом, до котрого влип червоний жупан, з високим чолом, над котрим хвилями нависли темно-русі короткі кучері, Виговський був гарний і в сорок років. Він одразу вразив молоду Олесю своєю мужньою фігурою і делікатною красою матово-білого лиця. Олеся глянула на його, зирнула йому в вічі і почервоніла, як маківка.

Іван Остапович привітався до обох паній, сів осторонь на ослоні з високою спинкою, накритому червоним сукном, і все придивлявся до молодої панни. Олеся сиділа кінець стола. Вона була в блакитній шовковій юбці, обшитій золотими парчевими узькими позументами. На ногах неначе горіли червоні черевички. Голова була оповита двома товстими русими косами, заплетеними в дрібушки і оповитими синіми кісниками та разками дрібних перлів. На шиї лисніли три золоті дукачі-

червінці. Стара Павловська сиділа з закутаною в намітку головою; біла намітка обвивала шию й голову, коричнева юбка була облямована срібною парчевою стрічкою, а на шиї висів здоровий срібний хрест, які носять тепер наші протопопи. На ногах в неї були жовті сап'янці, трохи задрипані на снігу.

Іван Остапович накадив повнісіньку світличку, так що на диму можна було повісити сокиру, як кажуть в приказці. Катерина й Виговський розговорились з старою Павловською. Розпитавшись у Виговського про обід у митрополита, проворна Павловська несподівано бовкнула, мов з кілочка:

— А ми, пане писарю, бачили вас вчора!

— Де ж ви мене бачили? — спитав Виговський.

— А коло святої Софії, як ви йшли слідком за владикою попліч з посланцями. Ми з Олесею таки вас примітили, хоч і не знали, хто ви такий, — сказала Павловська.

Олеся почервоніла, як калина, і скоса подивилась на тітку, неначе говорила: ой тітко! держи-бо язик за зубами!

— Але тоді на вас убір був не такий гарний, як сьогодні, коли ви басували конем на улиці, і кінь ваш закидав нас снігом з-під копит.

— Ми оступились аж під баркан та притулились до баркана спинами. Певно, ми тоді були смішні. Ви не сміялись з нас? — обізвалась Олеся, обертаючись до Виговського.

— Оце! чого ж пак я сміявся б з вас? Уличка узенька, то й не диво, що кінь кидав сніг копитами на всю улицю, — сказав Виговський дуже радий, що й Олеся його запримітила на коні в новому ефектовому козацькому убранні.

— Чи ви, пане писарю, самі прибули до Києва, чи, може, й жінка приїхала з вами? Чи ви жонаті? — знов спитала цікава Павловська.

Виговський осміхнувся і блиснув з-під вусів рівними білими, наче підрізаними, зубами.

— Ні, я й досі не жонатий; все ходив у походи з гетьманом і мені не було часу навіть подумати про оження.

А може, й тим я й досі не жонатий, що якось не траплялась... — додав Виговський.

І Олеся, і Павловська, очевидячки, зраділи, їх очі весело заграли. У кожної майнула якась думка, якась надія. Павловська переглянулась веселими очима з Олесею і впіймала іскристий погляд її очей. Виговський дуже сподобався удові, але вона й сама ще не знала, куди його тулити: чи до себе, чи до Олесі. Удова не вважала себе як стару людину, хоч і мала дві молоденькі дочки, і якби хто добре причепився до неї, вона була б ладна вийти заміж хоч і зараз.

"Треба залучити до себе цього пишного козака-красуня! — подумала Павловська. — Затягну його до себе, хоч би мала тягти його за обидві поли жупана... Намовлю Катерину, щоб привела його до мене в гості. Ой, гарний же та пишний, враг його матері! аж дивитись на його любо!" — думала Павловська.

— Пан Іван Остапович таки трохи запізнився з своїм весіллям, нема де правди діти, — сказала Катерина, затя-гаючи нитку в голку і довго націляючись в вушко ниткою, що було-таки нелегко в хмарах диму й тютюну.

— А там же у вас в Чигирині козачки, як мак, процвітають: в шовкових плахтах, в оксамитових юбках, в квітках та стрічках, та в червоних чобітках з срібними підковками. Куди ж тепер нам,

шляхтянкам, до козачок! Вони тепер і багатіші, і кращі за нас. Невже між ними не знайшлось ні однієї, котра б причарувала вас? А кажуть же, що козачки-чарівниці! — дріботіла Павловська і сміялась. Її кругленькі та куценькі, як тарахоньки, щічки, неначе підсунуті аж під самісінькі очі, поморщились і стали схожі на печені яблука; верхня губа, коротша за спідню, піднялася вгору, неначе посковзнулась по міцних зубах, і на губі виразно залисніли чорні волосинки. Усе її куце лице з темними блискучими очима стало веселе-веселе, неначе вона налагодилась стати у танець з Іваном Остаповичем і вдарити тропака.

— Не тільки козачки чарівниці, бувають такі чарівниці і між шляхтянками, — промовив Виговський, глянувши в вічі Олесі й легенько зітхнувши.

Олеся це примітила і спустила рожеві, цупкі, як перли, віка на очі.

— Чи надовго ви, пане писарю, прибули до Києва? — спитала Олеся так поважно, неначе вона була тітка Павловської, а весела Павловська була для неї небогою. Ні один кружок її білого лиця не ворухнувся, неначе її біле личко було висічене з мармуру.

— Завтра надвечір треба виїздити до Чигирина.

— Оце! так швидко? Чого ж вам хапатись? Там же жінка й діти не плачуть, і ваша порожня хата не проливає за вами сліз, — сказала Павловська і чогось зареготалась, неначе удову хто залоскотав під пахвами.

— Що моя порожня хата не плаче за мною, я тому відомий, але що гетьман буде сердитись та гримати на мене за зайві дні мого пробування в Києві, то я в тому ще певніший. Треба їхати, хоч мені і хотілось би довше побути в Києві.

— Ой, час вже, мабуть, полуднувати! Мені вже їсти схотілось: ми сьогодні таки раненько пообідали, — промовила Катерина і встала, поклавши своє шитво на столі.

Незабаром наймичка накрила стіл простою сільською скатертю з червоними перетичками, а Катерина внесла полумисок з пирогами, а другий — з сметаною, поставила тарілку холодної смаженої риби і вийняла з шафи чудернацького синього здорового ведмедя з старим медом і трохи меншого — з горілкою — лева, котрий якось приміркувавсь зіпнутись на задні лапи і стояти на хвості. Увійшов і Данило Виговський та старий батько Євстафій. Усі посідали за стіл. Чоловіки випили по здоровій чарці горілки; і пироги з сметаною, і риба щезли з полумисків доостанку. Старий батько Івана Виговського, як хазяїн, поналивав зелені здорові чарки пахучим медом. В світлиці запахло пасікою, бджолами та щільниками. Тітка Павловська кружляла мед таки добре, Олеся випила один кухлик і більш не схотіла. Усі були веселі, усі розговорились. Олеся стала сміливіша, розговорилась з Іваном Остаповичем, але все була поважна і навіть гордовита. Говорила вона мало, одповідала коротенько. Вона не забувала про свій сенаторський та князівський рід, неначе повсякдень носила на своєму чолі одлиск слави поважних сенаторів та князів.

Надворі вже почало сутеніти. Павловська схопилась з місця.

— Та й загулялись ми, небого, з козаками! — аж крикнула Павловська.

— Та випийте ще кухличок меду на прощання! — припрошував старий господар тітку.

— Ой, буде вже, буде, моє серденько! Ой, годі вже, годі! Мед таки п'яненький. Я стала така весела од цього меду, що отут незабаром заспіваю на ввесь Київ, — говорила весела тітка.

— Цьоцю! і справді, час нам додому. Вертатись смерком я боюсь. Ви ж знаєте, що тепер польські та українські католики-пани вертаються на Україну, бо гетьман пускає їх. А міщани ганяють їх з Києва, на передмістя. Ще подумакугь, що й ми з тих, що вертаються з Польщі, виженуть і нас на якусь там Куренівку, — сказала Олеся.

— Отже ж, ти правду кажеш, Олесю Богданівно! — промовила тітка.

— Не бійтесь! Я вас проведу до самої господи, — обізвався Іван Остапович.

— От за це велике спасибі вам! Ми з вами будемо, як у Бога за дверми, — говорила тітка, натягуючи на руки товсті рукави кунтуша, підбитого лисицями. — Але... сьогодні ми гостюємо у вас, а завтра просимо гостювати в нас: просимо на завтра вас усіх до мене на пізнє снідання або на ранній обід.

— Добре, спасибі! — обізвалась Катерина і її чоловік.

— І вас просимо вкупі з ними, Іване Остаповичу! Не цурайтесь нашого хліба-солі, — просила Павловська Виговського.

— О, добре, добре! Спасибі вам за ласкавість! — сказав Виговський зрадівши.

Олеся кинула очима на тітку і подумала: "Та й хитра ж та догадлива вдалася моя дорога цьоця! Щось вона гадає та метикує, але що, цього не вгадаю..."

І гості розпрощались з господарями.

Другого дня Катерина не дуже зарані зібралася на снідання до цьоці Павловської. Вона добре знала, що Павловська затягне снідання під ранні обіди, бо була дуже гостелюбна людина, любила веселе

товариство, любила гостювати в других, любила і в себе прийняти товариство.

Іван Остапович, Данило й Катерина прийшли до пані Павловської, як сонечко геть-геть підбилося вгору. Дім пані Павловської був такий самий, як і в старого Євстафія Виговського, тільки багато просторніший, хоч і низький, з маленькими вікнами, перебитими навхрест залізними зубчастими гратками для оборони од злодіїв. В Павловської скрізь в покоях було вже поприбирано, скрізь було чисто й гарно, як у келіях в черниць. В кутку на покуті лисніли образи, обвішані вишиваними рушниками. Перед найбільшим образом блищала лампадка, неначе в свято. Трохи не на саму середину світлиці висунулась низька, присадкувата, як черепаха, широка груба з зелених та синіх кахоль, помальована якимись чудернацькими жовтими квітками. Ця груба, неначе здорова хмара, крала світ од маленьких віконечок і несла в світлицю темряву. В двері виглядали гарненькі головки двох невеличких дочок пані Якилини Павловської, заглядали в світлицю і знов ховались. Павловська радо привітала гостей, а найбільше Івана Остаповича. Вона була така привітна до його, неначе давно його знала і зросла з ним укупі. Вийшла й Олеся, вже багато сміливіша. Вона привітно обернулась до Івана Остаповича і сміливіше з ним розмовляла. Гості посідали на канапах, схожих на ослони.

— От і спасибі вам, що ви нас одвідали! Чи знаєте, Іване Остаповичу, що ви мені цієї ночі снились? —промовила Якилина Павловська.

— І мені ви снились, та так страшно! — прохопилась Олеся і чогось почервоніла.

— Як же я вам снився? — спитав Виговський в Павловської.

— Та якось так чудно. Снилося мені, що ми з Олесею йдемо улицею, а ви летите на баскому коні. На вас червоний кармазин, шапка з червоним верхом, а од кармазина, од шапки і од червоних сап'янців пашить

полум'ям на всю улицю. "Ой, згоримо! — ніби кажу я до Олесі. — Ой, коли б оце кінь сипнув снігом з-під копит на це полум'я!" І одразу з-під копит посипався метелицею сніг та й погасив те полум'я...

— Ну, хвалить Бога, що ви, цьоцю, не згоріли в тому полум'ї! — обізвалась Катерина, усміхаючись.

— А мені ви, пане Іване, снились ще страшніше, — промовила Олеся. — Снилось мені, десь я неначе йду до святої Софії, а ви катаєте на страшному коні. Дивлюсь — то ви були на коні, а то вже під конем. Кінь скажено прихкає, пашить паром та все топче вас копитами, топче і біжить, а ви все лежите під ним. Я почала кричати на людей, щоб рятували вас. Коли гляну, ви знов на рвучкому коні гарцюєте на майдані, а потім дивлюсь — ви знов під конем. Господи, як я перелякалась! Прокинулась я і вся дрижу, неначе в пропасниці .

"Ото вразив їх обох! Аж приснився обом та ще тієї ж самої ночі", — подумала Катерина.

— Що б то віщував цей сон? Чи добре, чи погане? — сказала Катерина голосно.

— Мені здається, що добре, бо як сниться страшний сон, то віщує на добро, а як веселий, то на якесь лихо або на хворобу, — промовив Данило.

— Дай, Боже, щоб на добро, щоб я не дурно настрахалась цієї ночі, — сказала тітка. — Але ж, пане Йване, в вас кінь! Чи він татарський, чи турецький? Напродиво чудовий та баский!

— Татарський, степовий, гарячий, як огонь, а прудкий, як вітер, — одповів Іван Остапович.

— Тим, мабуть, ваш кінь мені й приснився, що такий баский. Ото якби я була молодша! Як би я на йому оце погарцювала! — сказала тітка Якилина.

— І я б погарцювала, бо дуже люблю їздити верхи, — обізвалась Олеся.

— Невже ви вмієте їздити верхи? — спитав Виговський.

— О! ще й як! Мій панотець вивчив мене їздити на коні ще змалку, для всякого випадку, бо в нас шляхта часто вчиняє наїзди на дім, на оселю. От я й уміла б оборонятись, командувати слугами на коні, — сказала Олеся.

— Чи ви грецької віри, чи католицької? — спитав несподівано Іван Остапович в Олесі Стеткевичівни.

— Аякже! Я і цьоця моя Якилина — ми грецької віри, — сказала вона, кивнувши головою на Павловську.

— В нашій сім'ї, пане Йване Остаповичу, є всяка мішанина, — обізвалась Якилина Павловська. — Мій батько, цебто й дід Олесин, і моя мати Ганна, з Огінських, були грецької віри, а вже брати мої розбрелись по усяких вірах. Один був грецької віри, другі два — Ян та Христофор — подались на нову віру-аріянську, а четвертий, Олесин батько, мабуть, задля того, щоб стати сенатором в Варшаві, став католиком. Олеся та брат її Михайло, од першої Богданової жінки, князівни Соломирецької, зостались православні, а дві її зведенючки-сестри од другої Богданової жінки — католички Францкевичевої — стали католичками. Олесин брат Михайло постригся в ченці в Печорському монастирі. А от я та моя сестра не пішли слідком за братом Богданом Стеткевичем, бо ми обидві не думали стати варшавськими сенаторами, то й зостались православними. Як бачите, в нашій фамілії горох перемішався з капустою.

— От і добре, що ви не забажали стати варшавськими сенаторами, — сказав Іван Остапович до тітки Якилини, але скоса глянув на Олесю; він був радий, що Олеся однієї з ним віри.

— Але оце ми базікаємо собі потроху, а Іванові Остаповичеві, може, треба незабаром виїздити з Києва, а то ще як дізнається гетьман, то й на мене розгнівається, що я не господиня, опізнилась з сніданням, чи то пак з обідом. Але, здається, мій борщ вже докипає, а каша допріває, — сказала Павловська і побігла до пекарні.

— Яка весела ваша тітка Якилина! — промовив Іван Остапович до Олесі.

— Що весела, то весела! я її люблю за веселі норови, бо й мені з нею веселіше. Шкода тільки, що вона живе в Києві, далеченько од нашого двору, бо наш, батьківський палац і маєток, аж на Поліссі, — сказала Олеся.

— При кому ж ви живете, коли ваш панотець вже три роки як помер? Ви така молода, вам небезпечно самій жити, та ще в лісах та пущах, — сказав Іван Остапович.

— Ми з панотцем жили в Новогрудку при замку, доки мій панотець був живий: він був каштеляном в Новогрудку. А як він помер, то я переїхала з своєю тіткою в батьківський двір на Поліссі, а з нами живе й господарює мій дядько, брат мого панотця, старий удовець Христофор Стеткевич, аріянин. Він мені став за опікуна й за батька, — промовила Олеся.

— Такій молодій панні невесело жити в пущах та нетрях серед вовків та ведмедів. Ви б перейшли на життя до тітки Якилини в Київ!

— О, я до неї частенько наїжджаю в гості і гостюю часом довгенько, по місяців два, — сказала Олеся, — але все-таки не годиться мені кидати й своєї хати, і свого господарства.

"Можна буде з нею часто бачитись в Києві, — подумав Іван Остапович. — Не мине ця пташка мого сильця!"

Тітка Якилина Павловська звеліла накривати стіл. І швидко потім, замість снідання, подали на стіл цілий обід, та ще й не убогий. Павловська одчинила дверці пічурок: там з'явився цілий скляний звіринець. Через руки тітки Якилини звідтіль почали виходити, неначе з Ноєвого ковчега, усякі звірі: сині ведмеді, зелені леви, якісь міфічні чудернацькі крокодили чи ящірки з лапами, а далі виліз з пічурки якийсь здоровий вишневий змій з товстим пузом і з тонким хвостом, закрученим, неначе бублик. Змій був повний вишнівки. Ті звірі з настойками, наливками та медами розлізлись скрізь по столі, неначе череда в полі. З'явились пісні пироги з гречаною кашею та з грибами, борщ з карасями, а потім стіл аж захряс під варениками, мнишиками в сметані, пампушками, шуликами з маком та медом і маковниками. Тітка Якилина частувала, припрошувала, все наливала чарки і сама потроху випивала. І тітка, й Катерина, й Олеся не цурались хліба-солі і їли не згірше й не менше, як і чоловіки, без церемонії.

— Ой, запізнюся я в дорогу через ваш багатий та довгий обід! Буде мене гетьман бити, та нікому буде й боронити, — сказав Іван Остапович, допиваючи здоровий кубок меду.

— Якби я була там, в Чигирині, я б вас оборонила од гетьмана, — сказала тітка Якилина, випивши меду і втираючи вуста хусточкою.

— А ви, Олено Богданівно, боронили б мене од гетьманської булави? — спитав в Олесі Іван Остапович.

— Авжеж, боронила б, бо шкода як б'ють чоловіка, та ще й нізащо, — обізвалась Олеся, заїдаючи обід маковниками.

— Ой, час в дорогу, час в дорогу! Сидів би я в вас і до вечора, якби мене не вигнали, та час до Чигирина братись, — сказав Іван Остапович і хапком встав, перехрестився, подякував Павловській за хліб, за сіль та за щиру ласку і почав, прощатись. На прощанні він поцілував тітку Якилину в одне й друге плече. — Ото щира ви людина! Бачуся з вами двічі, знаю вас два дні, а мені здається, що я з вами вік звікував і знав вас бог за од якого часу, — мовив Іван Остапович до Павловської.

— Заходьте ж до нас, як будете в Києві! Не минайте моєї хати! — сказала Павловська до Виговського.

— Хіба вмру, що не зайду... А ви, Олено Богданівно, довго ще будете гостювати в Києві в тітки? — спитав Іван Остапович.

— Та, мабуть, поїду на Полісся після Великодня, як почнеться робота на полі, — сказала Олеся на прощанні.

— То ми ще побачимось, як будемо живі та здорові, бо мене гетьман таки частенько посилає по ділу до Києва, — сказав Іван Остапович і вийшов з покоїв веселої Якилини.

II

Невеселий виїхав того ж таки дня з Києва Іван Остапович з двома верхівцями-козаками. Вже наступав вечір, як він в'їхав у густий київський бір. Сумне небо, вкрите густими хмарами, високі сосни, що стояли, ніби стіни, по обидва боки дороги, наводили на його задуму. Бір тихо гув, неначе далекі хвилі моря. Це сумовите, тихе, але дуже гудіння наводило на душу Виговського задуму й сум. Після шуму і гаму в Києві на празникуваннях та обідах Виговському здалося, що він заїхав у якусь пустиню. Він похилив голову, а думи за думами тихо йшли одні за

другими, одна другу викликаючи серед мертвої самітності. Йому все чогось здавалось, що він ніби загубив щось дуже коштовне або щось забув у Києві таке гарне та дороге, що за ним варто було і назад вернутись. Високий стародавній екіпаж, поставлений на полозки, більш схожий на фараонову колісницю, ніж на санки, плавно й рівно линув по утертому шляху. Ні гуку, ні стуку кругом. Тільки бір жалібно гув, неначе стогнав, а думи ще ясніше й виразніше снувались роєм в голові Виговського.

"Треба сватати Олесю, хоч би прийшлося вихопити й видерти її з рук гордовитої високої рідні. Вона поважна й розумна, як теперішня Богданова жінка Ганна; вона зуміє добре вдержувати мій дім, може, колись і гетьманський... Вона шляхетського високого роду, вмітиме прийняти й привітати людей. Козаки її поважатимуть; козацька старшина не посміє заводити в моєму домі запорозької сваволі та п'янства, котрого і я сам не люблю. Вона й багатенька, й гарна, гарна, як лелія", — думав Виговський, втопивши очі в темно-зелені стіни сумної соснини, неначе він читав на їх свої думи.

Тихий вітер дихнув неначе духом на сосновий старий ліс. Сосни заколивались і загули ще сумніше й жалібніше. Сумні й жалібні думки швидше заворушились в душі Виговського. Йому чогось стало жаль Олесі, жаль Києва. Він згадав привітну тітку Якилину і йому стало жаль і за Якилиною, йому хотілось вернутись назад, подивитись на Олесю і на ті кімнати, де вона тепер пробувала.

Другого дня ввечері Виговський прибув до Чигирина і ввійшов в свою кватиру. Він був чоловік нерозстратливий, хоч і не скупий, і наймав собі невеличку кватиру недалеко од гетьманського двору. Од гетьмана він брав добре вдержування. Чужоземські посланці надаряли його коштовними подарунками. Але в той час він ставив на свій кошт монастир коло Чигирина і тратив на будування монастиря чимало грошей.

Іван Остапович увійшов у свою тісну кватиру, і вона здалася йому тепер надзвичайно сумною.

"От було б добре, якби оце з моєї хати вибігла назустріч мені Олеся, привітала мене ласкаво, обвила мені шию повними руками, пригорнулась до мене, сіла зі мною поруч отут на канапці і розважала мене своєю тихою розмовою", — думав Іван Остапович, сидячи на канапці.

Надворі і в покоях стояла мертва тиша. Маленькі вікна стали ніби сліпнути: надворі вже сутеніло. Вечір заглядав у всі маленькі віконця, а по кутках стояли темними стовпами діди-тіні. В недобре натоплених покоїчках було холодно. Виговський важко зітхнув і глянув на столи, на поскладані в купи усякі канцелярські папери. І ці столи навели на його смуток. Йому здавалось, що і ті покої, і ті столи не наводили б на його душу такого смутку, якби по тих покоях походжала Олеся. Перший раз на своєму віку він почував свою самітність, почував нудьгу. Перший раз на віку найшов на його душу якийсь смуток, якийсь жаль, невідомий до того часу серед походів та битв, серед бурливого козацького життя. І несподівано в його душі виник лелійно-білий вид Олесі: і стало йому на серці веселіше, стало ніби і в покоях тепліше і ясніше.

"Битви й битви, битви плили за битвами, як дні за днями! а моє серце не зазнало волі, не зазнало щастя. Жаль мені себе, жаль свого серця! — Виговський важко зітхнув. — Одначе час йти до гетьмана, а то гетьман, мабуть, мене жде", — подумав Виговський і вхопив з стола кілька листів, витяг з кишені свої записи, зроблені в Києві про посланців та митрополита, і швиденько почимчикував до гетьмана Богдана.

Гетьман привітався з ним дуже ласкаво і все розпитував про посланців, про присягу киян та про митрополита.

Виговський насилу діждався вольних днів на масниці, одпросився в гетьмана і поїхав до Києва. Він зайшов в гості до Павловської, побачився з Олесею. І Павловська, і Олеся так само радо привітали його, як і

передніше. Тітка Якилина запросила його прийти до неї на обід другого дня. Стіл знов аж захряс під пирогами, варениками, мнишиками та усякими наїдками, під наливками та всякими настойками. На обіді була якась родичка покійного чоловіка Павловської. В кінці обіду приїхала стара княгиня Любецька, родичка покійного Олесиного батька. Іван Остапович познайомився з нею. Любецька була ввічлива до Івана Остаповича, делікатна в розмові, ласкава на словах, але, прощаючись з Іваном Остаповичем, не запросила його до себе в гості. Вона була горда своїм князівством і догадувалась, що Іван Остапович не дурно навідується до Якилини Павловської та до Олесі.

Іван Остапович довідався од тітки Якилини, що Олеся виїздить додому в свою маєтність після Великодня через тиждень.

"Треба буде починати діло на Великодні святки, треба буде заловістити Олесі, що я маю замір сватати її, а то як заїде в свою маєтність, в ті поліські пущі та нетрі, то трудно буде тоді добратись до неї. Треба на Великдень починати та й кінчати діло, коли Бог поможе; виїде з Києва, то й забуде про мене", — думав Виговський, вертаючись з Києва до Чигирина.

А Олеся про його не забувала. Після його приїзду до Києва вона тільки й думала про його, тільки й розмови з тіткою було в неї, що про його.

— От-от Іван Остапович буде тебе, Олесю, сватати. От побачиш! Прилетить сюди в двір на татарському коні, вхопить на сідло та й завезе до Чигирина як полонянку! — сміялась тітка.

— Побачимо! Але, цьоцю, мені отой Чигирин з козацьким табором зовсім не подобається. Якби мені жити в Києві, то я би з дорогою душею згодилась вийти за Виговського, — говорила Олеся.

— От і не подобається! Ти ще й не була в тому Чигиріїі, а він тобі вже й не подобається, — сказала тітка.

— Якби я стала гетьманшею, то це мені припало б до серця. Я тоді була б готова і в Чигирині жити. А то бути жінкою генерального писаря війська Запорозького якось ніяково. Це ж навіть не те, що бути сенаторкою в Варшаві.

— Ой же, моє серце, те саме, тільки що будеш жити не в Варшаві, а в Чигирині, — обізвалась тітка.

— А я, цьоцю, люблю більш за все Варшаву, хоч я й не католичка. Місто веселе, людне. Там і королівський двір, і сенатори, і магнати з усієї Польщі й України: є на що подивитись, є чим себе розважити. Туди тягне мою душу, а не до Чигирина, де повно козаків та гармат, де тільки й тхне військовим табором та порохом! — сказала Олеся і зітхнула.

— Їй заманулось, щоб вона вийшла таки заміж за Виговського, але щоб вік свій звікувати з ним в Варшаві, а не в Чигирині.

На Великодні святки Іван Остапович одпросився в Богдана до Києва. Другого дня пішов він на службу в Михайлівський монастир. Народу в церкві була сила. Він ледве протовпився і став коло стіни. Недалечке од його в притворі стояла Якилина Павловська, Олесі з нею не було.

"Чи не поїхала вже Олеся часом додому? — подумав Іван Остапович з тривогою на серці. — От тобі й опізнився з сватанням! А коли то вона знов прибуде до Києва? Коли то я знов побачусь з нею і поговорю? Ще прийдеться їхати до неї на далеке Полісся в якісь Мокрани".

Виговський насилу достояв до кінця служби і, хоч був богомільний і богобоязний, як усе тогочасне суспільство, але він сливе не слухав і не чув, що читали, що співали в церкві, про що Михайлівський ігумен говорив з кафедри в своєму казанні. Олеся не виходила в його з думки,

неначе й вона стояла тут, в церкві, недалеко од його коло своєї тітки, а він все дивився на її височеньку тілисту та рівну постать, на її білу, як сніг, шию та ясноволосу головку.

Служба скінчилась. Натовп рушив з церкви. Виговський притулився до колонці ждав, доки не пройде проз його Якилина Павловська. Він не зводив очей з її голови, закутаної поверх очіпка білою тонкою наміткою. Біла голова у густому натовпі неначе плила до колони, ніби її несла тиха вода в річці. Виговський підступив до Павловської і поздоровив її з святками. Натовп ухопив його і поніс попліч з Якилиною і незабаром виніс через широкі двері на цвинтар.

-— А де ж це Олена Богданівна? — було його перше слово, як вони вийшли з церкви. — Може, виїхала в свої Мокрани?

— Ні, ні, не виїхала! — сказала Павловська і осміхнулась. — В Олесі ще зранку боліла голова, і вона зосталась дома.

Довгенько вони йшли мовчки. Було знать по очах Павловської, що вона чогось ждала і через те мовчала, і Виговський щось думав і мовчав. Тітка ждала, що він от-от скаже про свої думки та заміри сватати Олесю, їй дуже бажалось стати на цей раз свахою... і потайне бажання її здійснилось.

— Цьоцю Якилино! — почав Виговський. — Мені дуже сподобалась ваша шановна небога і я думаю заслати до неї старостів. Поперед цього прошу вас, допоможіть мені в цьому ділі то порадою, то своїми словами, а потім скажете мені просто, чи можна мати яку надію? Чи вийде Стеткевичівна за мене заміж?

Тітка зраділа, аж засміялась, їй припадав до вподоби такий жбних для Олесі, а вона вже давненько ходила на розпитки в Києві до козаків і довідалась од їх, що уряд генерального писаря при гетьмані — високий уряд, хоч магнати й багаті православні пани нехтували козаками.

— Пане Йване! я певна, що Олесі ви до вподоби і що вона готова вийти за вас заміж хоч і сьогодні. Але в неї, бачите, багато усякої високої рідні: і князі Соломирецькі, і князі Любецькі, і князі Друцькі-Горські, і Огінські. Я постерігаю, що вони спротивляться цьому, а найбільше спротивиться старий князь Василь Соломирецький та Христофор Стеткевич, Олесин опікун і ніби названий батько. Він чоловік гордий, гоноровитий і дуже не любить козаччини. Отут може бути задля вас притичина.

— Шкода! Ох, як шкода! — аж крикнув Іван Остапович.

— Але чи шкода, чи ні, діло ще не починалось. А тим часом прошу вступити до моєї хати попоїсти свяченого з мого столу. Там ми ще побалакаємо докладно про це діло.

Вони увійшли в світлицю Павловської. Коло столу, накритого білою скатертиною і заставленого усяким свяченим, стояла Олеся. По світлиці клубками вився дим ладану. Олеся ждала з церкви тітки і накадила ладаном, позасвічувавши усі лампадки перед образами. В світлиці одгонилось важким духом церкви од диму та лампадок. Олеся глянула на тітку і засміялась.

— От і наша слаба! Гарна слаба! Полінувалась йти до церкви, — сказала тітка.

— Не думайте, цьоцю, так! Зранку в мене і справді боліла голова, а тепер вже перестала, — обізвалась Олеся і почервоніла, глянувши на Виговського.

— Христос воскрес! З празником будьте здорові! — сказав Виговський, скидаючи свій кунтуш і переступаючи через поріг світлиці.

— Воістину воскрес! Будьте й ви здорові! І вас поздоровляю з Великоднем! — промовила Олеся і стала така рожева на виду, як була рожева її сукня.

Виговський був убраний в новісінький оксамитовий жупан вишневого кольору, обшитий золотими позументами. Цей вишневий жупан дуже пристававав йому до лиця. Він неначе покращав удвоє. Одлиски позументів грали чудовими золотистими сутінками проти весняного сонця і сипали ясний світ на матово-білі щоки й високе чоло Виговського.

— Ну, тепер похристосуємося! — промовила тітка і тричі поцілувалась з Іваном Остаповичем і, очевидячки, не без смаку. Іван Остапович підступив до Олесі і похристосувався з нею. Олеся засоромилась, стала червона, як калина, і очі спустила додолу, одначе не спротивилась і тричі поцілувалась з ним. Виговський, як добрий навиглядач, зауважив на це, як на добрий знак для себе.

Вибігли з кімнати і дві дочки Павловської. Старша Маринка, вже шістнадцятилітня тоненька дівчина, була чорнявенька й гарна, як намальована. І вони обидві похристосувались з Виговським. Посідали за стіл і попоїли свяченого. Тітка веліла подавати страву. По обіді тітка вийшла з світлиці ніби по господарству. Олеся й Іван Остапович зостались вдвох.

Іван Остапович сів на канапі поруч з Олесею. Вона обернулась до його і глянула йому просто в вічі. Дві пари ясних темних, дуже схожих очей стрілися дуже близько. Олеся неначе прочитала, як у книзі, в його очах, що думав Іван Остапович. Виговський по її очах вгадав одповідь. Він заговорив стиха, щоб його слова не доходили через двері до другої кімнати.

— Олександро Богданівно! Я заїздив коня, поспішаючи до вас в Київ. Не можу всидіти в Чигирині без вас, і день і ніч все про вас думаю. І рано й вечір так і поривається сюди мою душу, як тільки гляну на північ од

Чигирина, на зелені ліси та діброви, бо знаю, що за тими дібровами та гаями пробуває чарівниця, що причарувала мене одразу своїми карими очима та високими бровами. Час мені одружитись. Становище моє на Україні високе. Шукав я між нашими козачками дружини, та й.. і... й досі не знайшов. Не такої пари мені треба. Я вас одразу полюбив, як углядів вас вперше. Чи приймете ви моїх старостів, як я пришлю їх сватати вас?

— Прийму... прийму! — сказала сміливо Олеся, ані запикнувшись. — Я рада вийти за вас, бо полюбила вас одразу, як побачила вас вперше. Тільки... тільки... Ох, будемо мати притичину! — промовила Олеся, зітхнувши і згорнувши руки. — Матимемо таку притичину, що я й сама не відома тому, що вийде з вашого сватання.

— Чому так? — раптово спитав Виговський.

— Мій опікун, старий дядько, удовець Христофор Стеткевич, вірою кальвін, і мої родичі князівського роду спротивляться і не видадуть мене за вас, — тихо обізвалася Олеся, спустивши очі додолу і задумавшись. Рум'янець одразу погас на її білих щоках, а смуток впав сутінком на рожеві віка, на пишні уста.

Виговський замовк і сам задумався. Він догадувався, що притичина буде немала і що за Олесю прийдеться войдуватись з її високою ріднею.

— Христофор Стеткевич, князь Любецький і його жінка дуже не люблять гетьмана Богдана й козаччини за те, що гетьман одірвав Україну од Польщі. Вони встоюють за Польщу. І на козаків, і на гетьмана вони злі, аж сичать. А ви ж генеральний писар в гетьмана! — сказала Олеся.

— Але ж я сам шляхтич, хоч і пішов на службу в козацьке військо. Правда, я з небагатих шляхтичів, але кожний шляхтич шляхтичеві рівня. Що до того, що ваші родичі князі? Вони такі ж шляхтичі, як і я, а "шляхтич в загроді рівний воєводі"! — сказав Виговський.

— От що, пане Йване! Підіть ви оце сьогодні з цьоцею Якилиною до нашого родича князя Любецького. Він в Києві од того часу, як військо Богданове вигнало католицьку шляхту з України. Побалакайте з ним, спитайте й про наше діло. Що він вам скаже, те саме скаже вам і мій опікун Стеткевич, бо вони великі приятелі і мають одні думки. Але вам все-таки треба буде прибути до нас в Мокрани і поговорити з моїм опікуном Стеткевичем. А потім побачимо, що маємо вчинити.

— Добре! Я попрошу паню Павловську, і ми поїдемо до князя Любецького, — сказав Виговський і поцілував Олесю в руку.

Незабаром увійшла в світлицю Павловська. Виговський розказав їй про свою розмову з Олесею. Тітка була дуже рада, поздоровляла Олесю і на радощах тричі поцілувала її.

— Ну, пане Йване, підемо ж до князів Любецьких! Побачимо, якої-то вони заспівають, — говорила тітка. — Знаю, що буде в нас битва за Олесю, але ми таки візьмемо гору і одіб'ємо Олесю. Без битви вже не обійдеться. Це я наперед знаю. Побачимо, як вони вас приймуть, що говоритиме вам, як обійдеться з вами цей Олесин дядько в первих, — говорила Павловська, вдягаючись в жупан.

Виговський і Павловська хапком поїхали, неначе хапались, щоб не опізнитись на якесь свято або на якусь церемонію.

Незабаром прибули вони до палацу князя Любецького. Старий палац стояв на Старому Києві, над глибокою долиною, котра тяглася до Кожум'яків. Палац був збудований серед широкого двора. Гостра висока покрівля з черепиці почорніла од негоди, непоновлена десятки років. Тільки місцями на покрівлі зеленіли широкі плями ясно-зеленого моху, неначе понашивані на ганчірках ясно-зелені оксамитові латки. З боку палацу загиналась пристройка на два поверхи, а за нею піднімалась чудна тонка невеличка башта з узькими амбразурами, неначе голуб'ятня з дірками; білі, але дуже задимлені димарі виганялись високо над

гострим дахом, неначе стовпи, натикані без ладу в чорну покрівлю. Перед ганком палацу зеленів широкий круг, засаджений кущами. За домом чорнів старий садок.

Виговський і Павловська увійшли в довгенькі узькі сінці, більше схожі на коридор з узькими вікнами. Двері збоку одчинились. З-за дверей виглянула жіноча чудна головка з маленьким поморщеним лицем, схожим на печену картоплю. Ця головка, завбільшки з добрий запорозький кулак, вирячила на їх зачудовані очі, а потім маленькі ручки одчинили скрипучі двері. Павловська й Виговський увійшли в довгу старинну світлицю. В світлиці нікого не було. Стародавні ясенові стільці з високими без міри спинками, оббиті червоним, вже злинялим, сап'яном, стояли рядком попід стінами; ручки стільців були пороблені в формі гадюк, котрі позвішували наниз свої довгі головки, а хвостами поприлипали до високих спинок. Довгі килимки були розстелені попід стільцями, тяглись стежкою через світлицю до дверей. Килими полиняли, втратили лиск і фарби; один тільки дорогий квітчастий нелинючий перський килим на софі звеселяв сумну темну світлицю. Узькі, високі й зверху гострі вікна пускали мало світа в довгу світлицю, а кругленькі шибочки з червоного й синього скла вгорі вікон кидали в світлицю темнуваті сутінки, і в світлиці од їх ставало ніби ще темніше. В домі було тихо. Нігде не було чути ні найменшого гуку, навіть шелесту, як в порожній старинній церкві. Виговському здалося, що він увійшов в якусь стародавню церкву; рядки образів, котрими був заставлений увесь куток на покуті, ще більше наводили на його таку думку. Виговський і Павловська посідали на твердих стільцях і пообпирались ліктями на холодні дерев'яні гадюки.

Довгенько вони ждали, але ніхто не виходив до їх. В кімнатах не було чути навіть найменшого шелесту. Дім стояв, ніби пустка, в котрій жила одним-одна якась людина з малесенькою головкою та зморшкуватим лицем.

— Поганий для мене знак, оті гадючки! — промовив тихо Виговський і торкнув рукою одну гадючу голову, а потім другу.

— Нічого те! Не вкусять, бо дерев'яні й холодні як лід, — зашепотіла тітка Якилина, осміхаючись.

— Хоч не вкусять, так заморозять холодом, — сказав Виговський.

Незабаром двері в кімнату заскрипіли, неначе ціле літо немазаний віз. Вийшла стара княгиня Любецька, убрана в темно-зелену оксамитову сукню, поверх котрої був накинутий вишневий кунтуш. Сукня була дорога, але така злиняла, що на фалдах стала руда, неначе фалди були посилані зверху табакою. Поспішаючи до гостей, Любецька навертіла на голову довгий шматок білої прозорої тканини і зав'язала кінці на шиї нижче підборіддя. В цьому імпровізованому тюрбані вона була схожа на туркеню. Сиві пасма кіс виглядали над вухами. Любецька була невеличка на зріст з сухим лицем. Тільки чорні очі блищали і світились завзятістю.

Гості встали і пішли назустріч княгині. Виговський привітався до Любецької і поцілував її в руку. Любецька зирнула на рівну, пишну фігуру Івана Остаповича, і вид її повеселішав. Очевидячки, він сподобався княгині і фігурою, і красою.

— А ми вже бачились з вами, пане Виговський! —обізвалась різким, зовсім не старечим голосом Любецька.

— Мав щастя стрінутись з вами в пані Павловської, — сказав Виговський веселим голосом. Він примітив, що вчинив добре враження на стару княгиню.

— Сідайте ж у нас! — промовила Любецька, сідаючи на канапі.

Павловська сіла поруч з нею так проворно, неначе впала на канапу, аж канапа заскрипіла. Виговський сів на стільці.

Не встигли вони перекинутись кількома словами, як двері знов скрипнули так раптово, неначе хто різнув ножем по горлянці. На дверях

з'явився старий князь Любецький. Він був невеликий на зріст, кремезний дід з сивою довгою бородою. На голові вилися розкішні чорні кучері, неначе припалі порохом. Старий оксамитовий вишневий жупан так злиняв і повитирався, що на йому подекуди світились нитки. Князь кинув неспокійними очима на Виговського; здивовані й вирячені його очі неначе питали у Виговського:

"Чого ж оце ти до мене прийшов? Яке діло маєш до мене? Навіщо ж ти мені здався?"

Павловська назвала на ймення Виговського. Князь привітався з ним гордовито і все дивився на його, вирячивши здорові карі очі. Очі були неласкаві, лице надуте, брови насуплені.

— Познайомившись з панею Павловською та з панною Оленою Стеткевичівною, навіть завівши приятельство, я з щирим серцем бажаю познайомитись і з їх близькою ріднею, якою ви їм доводитесь, — обізвався Виговський.

"Навіщо мені це здалося?" — неначе говорили гострі князеві очі; одначе князь ласкаво поклонився Виговському і промовив:

— Спасибі вам, пане генеральний писарю! спасибі за честь! Сідайте ж в моїй господі! — сказав Любецький, і його очі стали веселіші. У Виговського стало легше на душі.

— Чи по ділу прибув до Києва, пане генеральний писарю, чи на прощу?

— Приїхав я до Києва на прощу, побував в Печерському монастирі і в печерах, приїхав я і по ділу, — сказав Виговський.

— А у нас в Києві сталася велика зміна: запанувала Москва, наїхали московські стрільці, десь узявся московський воєвода, — почав говорити князь.

— Така, князю, була умова Богдана з царем, щоб у Києві сидів московський воєвода з стрільцями, — знехотя обізвався Виговський, — треба було прийняти цих гостей.

— То-то й горенько... що ці гості незабаром стануть в нас хазяїнами! — сказав Любецький. — Не сподобались мені ці гості За Польщі нам, шляхтичам, і князям, навіть православним, було ліпше. Я сам православний і шкодую за Польщею.

— Але, князю, змінити діла вже не можна. Нові порядки настали на Україні, — сказав Виговський.

— Нові, але для нас дуже недогодні. Погане діло вчинив Богдан, погане! Бодай йому добра не було! — аж крикнув князь і, схопившись з місця, почав ходити по світлиці.

— Князю, сядь! Не ходи! — промовила Любецька до чолові ка.

— За Польщі нам було добре, — говорив князь, трохи не бігаючи по світлиці, — народ робив на нас панщину, платив нам податі як державцям, як давнім князям. Ми мали землі й лісів, скільки хотіли. А тепер що? Хлопи здебільшого пішли в козаки, пристали до Хмельницького, перестали робити панщину. От я маю двоє сіл на Поліссі, а з їх тепер користі, як з цапа молока. Я й не католик, й не поляк, сидів я дома і не тікав в Польщу, а мої хлопи десь розбіглись на степи, а ті, що зістались, не послухають, позабирали собі клапті моєї землі, хапають в мене під носом, орють і сіють для себе, а не для мене. А пани, що стали католиками, бояться вертатись в свої маєтності, бо хлопи бунтуються проти їх, виганяють з сіл. От і я, хоч і князь, і грецької віри, а зубожів

зусім. Не маю за віщо полагодити свій палац, полагодити господарську справу. Ось бачте, як я обносився. Одежа на мені аж світиться.

— Князю! сядь-бо та сиди! Не бігай так швидко! — крикнула Любецька. — Будеш потім стогнати цілу ніч... В князя слабість в ногах, йому не можна так швидко ходити, а він таки ходить, — тихо промовила Любецька до Виговського.

Виговський глянув на старе убрання на князеві. Врівні з князем Виговський, убраний в новий оксамитовий кунтуш, обшитий золотими позументами та шнурками, здавався багатирем.

— Але що ж, князю, маємо робити, коли діло вже сталося? Польща догоджала шляхті, але пригноблювала козаків. От через це й все лихо скоїлось, — несміливо обізвався Виговський.

— Нащо нам козаки? Не люблю я через це козаків! — прохопився князь, никаючи од кутка до кутка, — погані вони люди, бо накоїли нам лиха. Ми понесли велику втрату, ми стали трохи не старцями! — вже не говорив, а репетував князь і швендяв по світлиці так швидко, неначе йому хто насипав приску за халяви.

— Князю! сядь, бо цілу ніч кричатимеш та стогнатимеш! Знов буде тобі судомити ноги. Ой Господи!

— Княгине! сиди собі, коли тобі незавізно, а до мене не чіпляйся! — одповів з криком Любецький.

— Та годі вже, годі! Тільки дурно себе тривожиш! — обізвалась княгиня і почала тихо розмовляти з Павловською.

Павловська трохи не на вухо сказала княгині, що Виговський сватає Олесю Стеткевичівну. Княгиня замовкла, надулась, неначе розсердилась на свою родичку.

Князь пересердився, вгамувався й сів; він втомився од гніву й бігання і важко одсапував. Виговський задумав тепер приступити до діла, хоч примічав, що князь неласкаве подивиться на його сватання.

— Я оце прийшов до вашої княжої милості по великому ділу задля мене. Я думаю сватати панну Стеткевичівну, вашу родичку. Вона ласкава до мене і дала вже мені слово. Але вона сирота, а ваша милість доводитесь їй родичем. Чи згодитесь ви з княгинею видати за мене вашу небогу? — промовив сміливо Виговський.

Князь швидко підвів голову, аж кинувся, неначе хто кинув на його стрілою і влучив в груди.

— Ти хочеш женитись з Оленою Стеткевичівною?

— Хочу, і хочу знати думки вашої милості про це велике задля мене діло.

-Гм... гм... Не радив би я Олесі виходити заміж за козака. Я не люблю козаків! — знов, спахнувши, промовив князь. — Не буде од мене на це згоди. Одначе... одначе... Олена має ближчих родичів і опікунів. Прошу, питайте в їх!

— Але, князю, коли буде ласка вашої милості й згода, то все-таки й ваша милість допоміг би мені в цьому ділі. І ви, княгине, допомогли б мені, і вас прошу про це діло!

Княгиня перестала розмовляти з Павловською і надулась. Вона й не глянула на Виговського, а тільки поглядала на князя, неначе говорила: "І як він насмілився сватати родичку князів і сенаторів, цей козак з убогих шляхтичів з села Вигова?" Князь мовчав і тільки крутив свої довгі сиві вуси. Усі замовкли. В світлиці стало тихо. Всім було ніяково. Князь не мав охоти говорити й мовчав, неначе був дуже зобиджений.

В той час двері помалесеньку заскрипіли і далека княгинина родичка з маленькою головкою внесла кубки і здорову пляшку старого меду. Князь мовчки поставив кубки на стіл, мовчки налив їх медом, випив сам і подав кубок Виговському й Павловській. Всі пили мед і мовчали. Княгиня була ніби сердита: гнів світився в її очах. Вона дуже не любила козаків, бо була католичка.

Випивши кубок, Виговський встав і почав прощатись. Встала й Павловська, невесела й задумана. Князь і княгиня розпрощались неласкаво, неначе виганяли з свого дому Виговського.

— Погана справа для мене в цих князів! — промовив Виговський до Павловської, вийшовши з дому, — неласкаві до мене ці князі.

— Їдь, пане Йване Остаповичу, в Мокрани до Олесиного опікуна, поговори з ним. Може, з ним буде тобі ліпша справа.

Павловська з Виговським вернулись додому і ввійшли в світлицю. Олеся сиділа на канапі, підперши щоку долонею, і дуже задумалась. Вона сіла в такій позі, як тітка з Виговським вийшли з дому, і сиділа непорушне, доки вони вернулись. Олеся передпочувала, що скажуть князь Любецький і княгиня, бо знала, як вони ненавидять гетьмана Богдана і козаків. Багато дум передумала вона, сидячи в тихій світлиці. Вона щиро полюбила Виговського, але догадувалась, що матиме багато клопоту, доки допровадиться діло до кінця.

— Ні з чим вернулись? — тихо спитала Олеся в тітки.

— Ні з чим! — сказала сумно тітка. — Як заговорив Іван Остапович, що хоче тебе сватати, князь і княгиня понадимались і говорити з нами не схотіли. Князь набундючився, як індик, бігає по світлиці та тільки: бу-лу, бу-лу, гу-лу! Мовчки випили ми по кубкові меду, мовчки й з світлиці вийшли.

— Пане Виговський! прибудьте до нас в Мокрани і поговоріть з моїм старим дядьком Христофором! Може, він буде до вас ласкавіший за князя Любецького. Але чи так, чи інак, а я буду ваша, хоч би уся рідня стала мені на дорозі і ставила мені притичини! — сказала Олеся і гордо підвелася з місця. — Не буду я слухати родичів!

Виговський подякував і поцілував Стеткевичівну в руку, потім розпрощався і вийшов з світлиці.

— Не забувайте ж нас! — гукнула до Виговського через поріг Павловська.

III

Двір покійного Богдана Стеткевича стояв край невеличкого поліського села Мокран, на ледве примітному невеличкому пригорку, неначе він виліз на той горб, рятуючи себе од болота, котре з трьох боків суспіль облягало Мокрани. З високою гострою зчорнілою покрівлею з двома узькими баштами, котрі були приставлені на двох углах, з товстими стінами і узенькими вікнами, мурований стародавній палац був схожий на теперішню поганеньку гуральню, задимлену, чорну й непривітну. Поверх покрівлі стриміли муровані високі й товсті димарі, прикриті зверху од дощу вимурованими шапками, в котрих чорніли з двох боків дірки. Ці високі й широкі димарі здалеку були схожі на високі улики, прикриті зверху книшами або якимись чудернацькими паляницями. На чотирьох рогах палацу були пороблені муровані зверху узькі, внизу широкі підпірки: здалеку здавалось, ніби палац, неначе черепаха, розчепірив свої купецькі товсті ніжки і налагодився злізти з пригорка, але ніяк не міг рушити з місця. Палац був кругом обкопаний глибоким ровом, а на окопі стримів гострий дубовий частокіл. За окопом лисніли болота, котрі подекуди зеленіли осокою та густими очеретами. В густій осоці подекуди неначе тонули круглі кущі верболозу та вільшини. За палацом розкинувся розкішний старий садок, в котрому подекуди стояли старі важкі дуби. Кругом палацу за Мокранами на всі боки мріли зелені соснові бори, неначе зелене ї гладеньке море облягало кругом і

палац, і село. І тільки подекуди над сизо-зеленими борами високо витикались гостроверхі старі-престарі ялини, неначе дивились розкидчастими гілками на те море борів та старих дубових лісів.

Олеся Стеткевичівна приїхала з Києва в Мокрани і ціле літо ждала в гості Виговського. Але вже й літо минуло, а він не приїздив. Вже й жнива минули, настала Перша Пречиста, а його не було. Олеся засумувала і не раз в думці нарікала на чоловіків, що вони непевні люди, не вміють додержати свого слова.

"Може, він знайшов іншу, кращу за мене і покохав її, а мене забув? — думала не раз Олеся, ходячи по старому садку з сумною думою на чолі. — На світі всього трапляється. А може, він одкинувся од мене через те, що його обидила моя рідня, оті князі Любецькі. Він вищий урядом за тих моїх родичів, князів Любецьких та Соломирецьких. Вийшовши за його заміж, я була б велика пані між козаками, вартніша за зубожілу княгиню Любецьку; тоді й я високо підняла б голову і згорда дивилась на тих усіх князів. Я їм тоді дам себе знати!" — марила Олеся, ходячи попід старими яблунями, гордовито піднявши голову вгору і поглядаючи на яблуні, де рясно біліли й червоніли на гілках здорові вже достигаючі яблука.

Настав вечір. Олеся вернулась в свою кімнату і, засвітивши воскові свічки, взялась до роботи з своєю вже немолодою родичкою по батькові Рудницькою.

Павлина Рудницька, пристаркувата панна, доводилась її батькові сестрою в первих. Овдовійши, Богдан Стеткевич запросив до себе Рудницьку за хазяйку і за товаришку для Олесі. Рудницька була з небагатого роду і з охотою перейшла на життя до Богдана Стеткевича. Негарна з лиця, сухорлява, чорненька, але проворна й розумна, Павлина Рудницька і на старості літ зосталась такою ж романтичною і мрійною, якою була замолоду. Вона не втратила надії вийти заміж за гарного, хоч і убогого жениха, все сподівалась, що він звідкільсь-таки приїде до неї, несподівано закохається в неї, і вона піде за його заміж, виїде з ним кудись далеко на самий край України або Польщі, в якісь широкі степи

або в дикі пущі, і буде з ним проживати щасливо. Панна Павлина була письменна, любила читати, діставала книжки в багатих сусід-дідичів, прочитала кілька стародавніх рицарських романів, переложених на польську мову, і пам'ятала їх трохи не до словечка, до останніх дрібних подій. Часом вечорами находила на неї охота оповідати ті рицарські історії Олесі, і вона вміла дуже гарно розказувати, так що Олеся слухала її оповідання, неначе сама читала книжку. Панна Павлина любила читати і церковні книжки, а найбільше любила читати житія святих.

Кімнати, в котрих жили панна Павлина та Олеся, були невеличкі й невисокі. Невеличкі вікна з круглими маленькими шибками, пробиті височенько в товстих стінах, ніби заглядали в кімнати і неначе не насмілювались пропускати багато світла знадвору. Темнуваті вдень, кімнати ввечері, освітлені світлом, були багато привітніші й приємніші, вистлані килимами, чисто прибрані, обвішані образами в дорогих золочених шатах. Панна Павлина сіла на стільчику коло розіпнутої на здорових пальцях основи і почала вироблювати килим. Олеся сиділа коло столика і вишивала шовком та золотом покрівець на аналой для церкви. Через одчинені двері світилась лампадка перед образами в Олесиній опочивальні, застеленій килимами. Воскові свічі розливали доволі світла на невеличку кімнатку панни Павлини. В кімнатках було тихо, спокійно й чисто, як в монастирських келіях в черничок.

— От і літо минає, а Виговський не приїздить до нас! — тихо почала говорити панна Павлина. — Не дай, Господи, як він не приїде! Ох, як буде важко та тяжко тобі, серце Олесю!

— Я й сама не знаю, чому він так запізнився. Може, його гетьман не пускає, може, в його роботи багато, бо він мені натякав, що при гетьманові Богданові служба дуже важка, — обізвалась Олеся.

— Коли б через це, то ще нічого. Був і в мене жених... гарний, гарний, чорнявий, як намальований. Ох, ох! Бував він в покійного мого панотця частенько, а потім через півроку почав присватуватись до мене. Я й слово своє дала, а він як поїхав, як заїхав десь далеко, на війну, чи що, та

тільки я його й бачила. Ох! Не йму я віри тим паничам. Які вони непевні в словах! Які вони змінчиві! Як вони граються нашим серцем, неначе м'ячиком! Ох, ох, ох! Я в цьому вже пересвідчилась, — говорила панна Павлина і разом з тим зітхала так важко як людина, котра на віки вічні втратила когось дорогого для серця.

-Виговський не з таківських, цьоцю Павлино, я певна, що він не з таківських. Він розсудливий, певний чоловік, бо вже не дуже молодий. Він не повинен не додержати свого слова.

— Вір, вір їм, моє серце! А я вже звірилась раз і другий, то й буде з мене на ввесь вік. Один мій жених присватався до мене. Тато не хотіли видавати мене за його, бо він був дуже вбогий шляхтич. Тоді він намовив мене, щоб я втікла з ним, їй же богу, признаюся, що я вже хотіла з ним тікати! — і він, як поїхав, то вже й не вернувся! — бідкалась панна Павлина плаксивим голосом. — Ой, не йму я їм віри од того часу, і всім паннам буду заказувати, щоб не йняли їм віри.

— Цьоцю Павлино! Виговського становище поважне й високе: йому ніяково дурити мене, дочку Богдана Стеткевича і князівни Соломирецької. Є, мабуть, якась інша притичина, а дурити мене, родичку сенаторів та князів, такому поважному й немолодому козакові ніяк не випадає.

— Може, ти й правду кажеш, — сказала тітка.

— Цьоцю! Розкажіть мені якусь історію. Ви так гарно розказуєте, неначе по книжці читаєте, — просила Олеся.

— Не знаю, що б тобі розказати. Хіба розкажу тобі про Олексія, чоловіка Божого.

Олесі не хотілось слухати про святих. Згадка про Виговського направила її думки на іншу стежку: їй заманулось говорити або слухати про любощі.

— Потривайте, цьоцю! Розкажіть мені яку історію про рицарів! Ви багато знаєте тих історій.

— Потривай! Нехай пригадаю, — сказала тітка.

— Де то ви, цьоцю Павлино, діставали ті книжки з такими цікавими історіями, котрі ви мені розказували?

— То, серце Олесю, ще як мій панотець служив за управителя в одного польського пана на Волині, то він випрошував ті книжки в пана задля мене, бо знав, що я дуже люблю читати. Я тобі ще не розказувала однієї історії про молодого рицаря Германа. А ця історія дуже схожа на твою історію з Виговським.

— Схожа! — аж крикнула Олеся і перестала вишивати. — Розкажи ж мені, серце цьоцю, ту історію, коли вона схожа на мою.

— Це діялось десь далеко за границею, в німецькій землі. Там жив дуже багатий рицар, князь Адольф. В його була одним-одна дочка Розалія, гарна, як янгол; біла-біла, з русявими кучерями; щоки в неї були свіжі та рум'яні, як рожі, уста, як ті коралі, а очі блакитні, як небо. Батько її був багатий рицар і мав своє чимале царство як король. Багато молодих рицарів наїздило в палац, багато їх сваталось за Розалію, але вона ні за кого не хотіла виходити заміж. Вже батько й мати сердились на неї, силували її вибрати собі жениха, а вона неначе затялась: не хочу та й не хочу, бо ті усі женихи мені не до вподоби.

— Чого ж то так? Чи не думала вона постригтись в черниці? — спитала в тітки Олеся.

— Ні, не думала... Раз якось старий рицар Адольф з жінкою та дочкою плили на судні по якійсь великій річці. Плили вони коло якогось міста. За містом на горі над річкою стояв палац з баштами. В той час на човнах гуляли по річці молоді рицарі і з ними гуляв молодий хазяїн того палацу, Герман, красунь на всю німецьку землю. Човни плили за судном. Розалія стояла на чердаку того судна, спершись на порученчата; вона вгляділа того красуня. Рицарі примітили Розалію і не могли надивитись на неї, така вона була гарна та пишна. Вони почали кидати їй на судно квітки; кинув червону рожу й Герман. Розалія нагнулась, взяла ту однйм-одну рожу, заквітчала нею свою русу косу і осміхнулась до Германа. Од того часу вона любила його одного і не могла його забути, неначе він причарував її своїми очима. А батько й мати Розалії про це нічого не знали й не відали.

Ото Розалія все одвертається од женихів та одсилає їх з батькового палацу ні з чим. Батько її й каже до своєї жінки:

"Зберу я в себе в дворі рицарів на великий турнір; нехай вони вчинять велику рицарську битву. Може, Розалія не любить паничів з лиця, але полюбить того, хто виявить велику силу й зручність на турнірі, хто покаже себе найдужчим й найсміливішим і поб'є усіх значних борців-рицарів".

Старий князь Адольф, порадившись з жінкою, дав оповістку в своєму царстві і по всій німецькій землі, що він весною, через тиждень після Великодня, буде справляти при своєму дворі великий турнір, і щоб до його з'їжджались усякі рицарі, хто має охоту показати свою силу і свою зручність в битві; найзручнішому побідникові на турнірі князь Адольф обіцяв великі нагороди, котрі буде роздавати його дочка Розалія, і коли рицар-побідник сподобається Розалії, то князь видасть її за його заміж.

Прийшла весна, минув Великдень. Рицар Адольф велів збудувати для турніру здорове забудування з просторним круглим майданом посередині. На помості, кругом майдану, попід стінами поставили стільці, понакривані червоним дорогим сукном. Проти брами князь звелів

поставити на високому помості шовковий намет, а серед намету поставити широкий трон, вкритий золотою парчею. Почали з'їжджатися рицарі звідусіль, а разом з ними прибували і їх батьки, матері й сестри, і усякі гості, щоб подивитись на той турнір і на славну красуню Розалію. Князь звелів зарізати двадцять волів, півсотні баранів, звелів убити усякої птиці, викотити з льохів кілька бочок старого вина, щоб приймати гостей.

Настав день турніру. Князь Адольф, його жінка та дочка посідали на троні проти воріт, кудою в'їжджали на конях рицарі. Ввесь намет, усі стіни вгорі були обвішані гірляндами з листу та квіток. Усі гості розмістилися навкруги на стільцях та ослонах. Почали виїздити на конях рицарі в залізних позолочених панцирях, в залізних шапках. Почалася битва. Багато молодих рицарів виїжджало на битву, але між ними не показалося ні одного міцносилого та дуже сміливого. Вже сонце підбилося високо вгору, коли несподівано на майдан виїхав якийсь несподіваний рицар з закритим лицем, ввесь ніби закований в позолочене залізо. Під ним кінь аж вигравав, аж танцював. Сам рицар був рівний станом, плечистий; він гордо почав викликати на битву рицарів. Рицарі виїжджали проти його, але він усіх вибивав з сідла; вони падали з коней на землю, неначе стиглі яблука сипались з дерева. Всіх він побив і вийшов побідником. Князь, княгиня, усі гості в один голос, як один чоловік, крикнули йому: "Гарно! Віват!" Князь покликав його до своєї ложі, і князівна Розалія подала йому букет з рож, дорогий золотий кубок, потім зняла з себе дорогий шовковий шарф, перев'язала йому через плече, а на тій перев'язі почепила меч з золотим держалном. Батько запросив його і усіх рицарів до себе на обід до свого двору.

Настав час обіду. Рицарі почали збиратись в замок. Прийшов і невідомий рицар, все ще закутаний в збрую і з закритим видом. Вже гості почали садовитись за столи, а рицар все стояв і не одкривав лиця.

— Одкрий же, сміливий рицар, свій вид, щоб ми знали, хто ти такий, і привітали тебе як рицаря і як чоловіка. Просимо тебе сідати з нами за стіл! — промовив господар до гостя.

Молодий рицар одкрив вид. Розалія, як стояла, так і впала на софу: то був той красунь, котрого вона бачила на Рейні як плила на судні. Старий батько помаленьку підвівся з місця і почервонів, його очі блиснули гнівом і помстою.

— Ти — Герман! Ти — син мого закатованого ворога! Твій батько колись напав на мій замок, ограбував його, загнав ввесь мій товар в поля, заграбував мої червінці, попалив ввесь мій хліб, ще й погнав у полон сотню моїх хлопів! Ти — син мого ворога, котрого я ненавиджу і не прощу його, поки й мого віку!

— Я — син твого ворога, але я сам не ворог тобі, не ворог і твоїй пишній дочці Розалії, бо я її давно полюбив, її одну любитиму до смерті. По твоїй умові ти повинен видати за мене свою дочку.

— Я згодна вийти за тебе заміж, за тебе і більше ні за кого! — обізвалась Розалія, вставши з софи. Перед нею став коханий Герман, ще кращий, ніж був колись, гарний, як сонце, русявий та кучерявий, здоровий, рівний станом, рум'яний, як яблуко. Од його аж тхнуло здоров'ям та щастям.

— Не буде цього ніколи, доки мого віку! Не буде! Я з ворогами непомирливий і за своїх ворогів не буду видавати своїх дочок! — грізно промовив батько.

Все в залі затихло і притаїло дух. Усі гості думали, що старий князь кинеться з мечем на Германа, що Герман впаде мертвий додолу серед пишного натовпу рицарів та дам.

— Ти, молодий рицарю, хоч син мого лютого ворога, але зостався побідником на турнірі на моєму празникові; через це я прошу тебе садовитись за стіл і бути моїм шановним гостем; не цурайся мого хліба-солі, бо я тобі, молодому рицареві, не ворог і повинен оддати тобі честь,

а родатись з твоїм батьком не хочу! Прошу до столу, до рицарської шляхетної компанії! — додав далі князь Адольф.

— Не маю рицарського права гнівити тебе своєю одмовою од твоїх запросин, — обізвався понуро рицар Герман і сів за стіл, але далеко од господаря, аж в кінці стола, звідкіля йому було видко красуню Розалію в вінку з білих рож та нарцисів.

Тимчасом, як тітка розказувала, а Олеся слухала і вся перелетіла думкою в замок князя Адольфа, несподівано гуркнули двері в кімнату і з-за дверей висунулась в маленькій чорній ярмулці сива голова старого Христофора Стеткевича, Олесиного дядька й опікуна. І тітка Павлина, й Олеся обидві жахнулись, кинулись, аж крикнули. Чогось їм обом здалося, що вони сиділи в залі за столом князя Адольфа і несподівано в залу ввігнався страшний батько Германів, мов розбишака.

— Що це ти, Павлино, розказуєш так довго та голосно, що аж в моєму покої чуть, ніби хтось під самими дверима стоїть та бубонить, — промовив Христофор тоном суворого батька й педагога.

— Та це я, брате, за роботою оповідаю Олесі про... про Олексія, чоловіка Божого, — обізвалась тихо тітка Павлина і запикнулась.

— Ото й добре! Це діло благочестиве. Тільки, будь ласка, не розказуй Олесі тих німецьких романів, котрими ти напхала собі голову. Молодим паннам не слід оповідати про ті рицарські походеньки та романсики з усякими паннами. Розказуй, розказуй, щоб Олеся не нудила світом та не нудилась за...

Старий трохи не прохопився, що за Виговським, але якось завчасу вдержав язика, причинив двері і пішов до своєї кімнати. Для Павлини й Олесі перебиті ілюзії неначе вітер розвіяв. Вони знов перенеслися думками з зали князя Адольфа в свою тісну кімнатку, освічену восковими свічками та лампадою перед образами.

— Що ж було далі? —не втерпіла Олеся, питаючи в тітки.

— Ой, що було, що було далі, то аж сумно оповідати: була одна мука для обох, і для Розалії, і для Германа. Старий князь не пускав в свій двір Германа і не випускав нікуди з двірця Розалії, так що їм нігде було й побачитись. Герман не вернувся до батька в замок; він оселився поблизу од замку старого князя Адольфа і все никав вечорами кругом замку, де нудила світом панна Розалія. Він знав, в котрій кімнаті живе Розалія, знав, котрі вікна в високій башті замку були в її кімнаті; вечорами він брав арфу й ріжок, ставав за потоком на березі, подавав знак ріжком, а потім грав на арфі пісні про кохання, котрі він сам складав, вставляючи в пісні своє й її імення. То сльози, то радість виливав він в тих піснях, і Розалія розуміла ті пісні: то плакала, то сміялась од гарячого кохання, слухаючи то жалібні, то веселі мелодії. Розалія одчиняла вікно, дивилась на Германа здалеку, він дивився на неї і посилав їй привіт, махаючи білою хусточкою. Але слуги в замку це примітили і сказали старому батькові. Батько розлютувався і звелів дочці перейти в кімнату внизу палацу, звідкіль не видко було ні потоку, ні гаю. Тоді Герман довідався, яким шляхом мати з Розалією їздили на прогуляння в здоровий ліс. Він сідлав свого коня і щовечора виїздив назустріч, щоб глянути на Розалію. Але швидко мати примітила його й перестала їздити в той ліс.

Молодий рицар зблід на виду, зачеврів, уже дійшов до одчаю і хотів сам собі смерть заподіяти. Герман написав до старого Адольфа лист, що сам собі смерть заподіє, коли князь не видасть за нього своєї дочки, просив його, благав, говорив, що йому шкода загубити своє молоде життя, розбити своє серце тоді, коли його серце зацвіло, мов пишна квітка. Пославши листа в замок, Герман ждав коло воріт одповіді. Але старий князь навіть не написав одповіді і велів сказати Германові, що не буде жалкувати, як Герман сам загубить своє життя.

Довго жив Герман недалечке од замку, але йому не довелося ні разу побачити своєї коханої Розалії. Він зблід, зачеврів, як рослина в велику сушу, і тільки й думав, що про свою милу Розалію. Ото раз ввечері він гуляв в лісі коло руїн якогось старого замку; там він углядів якусь стару

страшну циганку. Вона вийшла з-під руїн з маленької кімнатки і махнула до Германа рукою. Герман наблизився до неї і злякався, глянувши на її страшне чорне обличчя, на її дикі здорові чорні очі. То була циганка-чарівниця.

— Молодий рицарю! — промовила до нього циганка. — Я ворожка й чарівниця; я знаю про все твоє горе; знаю, що старий князь Адольф не видасть за тебе дочки, поки його віку. Але можна запобігти твоєму горю: можна поробити так, що старий князь забуде про свою обиду од твого батька, забуде все давнє, минувше, неначе воно ніколи з ним не траплялось, неначе він вдруге на світ народився. От тоді він полюбить тебе, бо не впізнає тебе і віддасть за тебе свою дочку.

— Може, ти, чарівнице, вчиниш це своїми чарами? — спитав в циганки Герман.

— Ні, не можу, не маю такої сили. Але їдь ти в індійське царство, все на схід сонця. Там живе в столиці рідна сестра моя Сандала. Питай про неї, і кожний тобі скаже, де вона живе, бо її кожний знає. Сандала — велика чарівниця. Вона одна знає такий спосіб, що лихий та злий чоловік стане добрим, мстивий забуде про свою помсту, неправдивий полюбить правду і стане правдивим. Не гай часу, сідай на коня і їдь все на схід сонця в індійське царство. Чарівниця дасть тобі ті ліки. Ти вернешся сюди, підсиплеш ті чари в вино або в хліб, котрі подають старому князеві, як він вип'є те вино або зїсть шматок того хліба, то в нього в одну мить вовча вдача зміниться на людську вдачу.

Герман подякував циганці, сів на коня і поїхав на схід сонця в далеке індійське царство шукати собі поради. Їхав він півроку через усякі царства, потім приїхав до великого моря, сів на купецький корабель і приплив до великого індійського міста, такого великого, що йому неначе й краю ніде не було. Пожив він там з півроку, вже вивчився індійської мови, і тоді почав питати про чарівницю Сандалу. Йому показали хату на далекому передмісті, між високими скелистими горами, де вона жила. Герман зайшов в хату. Чарівниця була тоді вдома, сиділа долі на

розстелених білих циновках і перебирала усяке зілля, складаючи його в пучки та в снопики. Сандала була стара і страшна на обличчя циганка, схожа на ту, котру він стрів коло руїн замку: вона була її старша сестра. Герман привітався до неї, передав їй поклін од сестри, оповідав про своє горе і просив її допомогти йому в тій біді.

— Добре! — обізвалась циганка. — Ради своєї меншої сестри я зроблю це для тебе і допоможу тобі. Приходь завтра ввечері до нашого найбільшого храму, стань коло дверей і жди мене. Завтра в нас велике свято. Ти повинен йти зо мною в наш храм і помолитись нашим великим богам, бо без того і я тобі не допоможу.

— Але ж я не вашої віри, я — християнин, — обізвався Герман.

— Нічого те! Один Бог на світі і в нас, і в вас. Ти повинен передніше помолитись нашим богам, тоді й мої ліки більше тобі допоможуть, — сказала Сандала, перебираючи зілля та квітки, од котрих розходився по хатині страшенно важкий дух, то приємний, то противний.

Герман окинув очима хатину. Хатина була убога, проста, з невеличкими вікнами. На поличках стояли рядки ідолів, страшних та препоганих, витрішкуватих, мордатих, ухатих, з вищиреними зубами. Між ними був ідол чорта. Сама Сандала була чорна-пречорна та беззуба. З-під хустки вилазили пасма сивих кіс. Вона і справді трохи скидалась з лиця на ту чарівницю, котру молодий рицар стрів у лісі коло руїн старого замку. Герман розпрощався й вийшов.

Другого дня надвечір він пішов до храму, став коло дверей і ждав Сандали. Жерці одчинили храм. Здорові залізні двері заскрипіли. Храм стояв на пригорку, здоровий та широкий, як скеля. Перед самим пригорком блищав ставочок, в котрому плавали, неначе колодки, чорні посвячені богам крокодили. Кругом усього пригорка, кругом ставка стояла висока мурована зубчаста стіна, обтикана баштами. Народ посипався на той цвинтар і річкою полився в широкі двері храму.

Незабаром прийшла і Сандала, взяла Германа за руку і повела його в храм. Вікна були маленькі. Храм був темний, як печера, неначе висічений в скелі. Проти дверей на вівтарях стояли три страшні ідоли. В одного було четверо лиць з чотирьох боків, з білими вищиреними зубами; другий держав косу, а коло його ніг валялись білі черепи та кістки. Третій був вухатий та рогатий, чорний з білими зубами, страшний, як сатана.

— Ой цьоцю! Яке страшне ви розказуєте! Їй-богу, я не буду спати цієї ночі, а коли й спатиму, то ті ідоли будуть мені снитись цілу ніч, — сказала Олеся.

Але тітка Павлина добре знала, що Олеся любить слухати оповідання і про усяке страхіття, як і про кохання, і вела далі своє оповідання про страхіття, бо й сама любила усе романтичне, а найбільше страшне. Інколи вночі їй снилось, що її викрадає жених, що вона вже тікає з ним якимись пущами та борами, хоч той жених ніколи й гадки не мав викрадати такої печериці, якою була й замолоду Павлина. Тітка Павлина почала оповідати далі:

— Ото Сандала провела Германа до ставка та й каже:

"Впади ниць на землю й поклонись святим крокодилам! Це слуги наших богів. Колись давно сам наш Бог втілився на землі в одному крокодилові". І Герман впав ниць і мусив поклонитись крокодилам. Потім вона взяла рицаря за руку, повела в храм і стала з ним перед самими ідолами. В храмі запалали свічки. Жерці вдарили в бубни і почали співати та дико галасувати.

"Впади на землю і поклонись нашим богам", — тихо зашепотіла над самим вухом в рицаря Сандала.

"Не можу, не можу я молитись до цих страшних богів. Це не боги, а чорти!" — обізвався Герман.

Тільки що він сказав ці слова, блиснула блискавка і неначе запалила храм; загримів страшний грім. Дощ полив ливцем, неначе з відра. Грім гуркотів, стугонів, тріщав, аж земля двигтіла. Блискавка неначе вогнем освічувала страшних ідолів. Храм дрожав. Ідоли неначе заворушились на престолах і захитались, неначе були напоготові зійти додолу як живі. На Германа напав страх. А грім тріщав та все дужчав. Здавалось, от-от завалиться важкий храм і впаде на людей. Люди крикнули і почали голосно молитись до богів. Жрець обернувся до людей і промовив: "Між нами в храмі є люди не нашої віри. Шукайте їх! Це через їх сталася така біда!"

"Впади на землю і помолись нашим богам, бо буде тобі лихо!"

— Ой Боже мій, як мені стало страшно! Ой цьоцю! Не розказуйте далі, — говорила Олеся; в неї з рук давно випала голка, а покрівець зсунувся з колін і впав на підлогу.

В той час і Павлина, й Олеся почули, що в ворота хтось застукотів. В тиші ночі в тихих, аж мертвих покоях, було виразно чути, що стукають в браму двора чимось дерев'яним, неначе довбнею.

— Ой Боже мій! Хто ж це стукає в ворота такої пізньої доби? — промовила Олеся, прислухаючись. — Мені страшно!

— То, може, управитель десь запізнився та вертається додому, — втішала тітка, але і в неї самої очі стали перелякані.

Стукіт швидко затих. В кімнаті стало тихо. Обидві женщини довгенько мовчали. Чуть було, як Павлина важко дихала од переляку.

— Нічого не чуть. — То, може, вітер де звалив деревину або вивалив частокіл, — обізвалась тітка.

— Говоріть цьоцю, далі! Який то буде кінець, — просила Олеся, і вона в думці становила себе на місце безталанної Розалії, а Виговського — на місце рицаря Германа. Прирівнюючи її долю до своєї, вона дуже бажала знати кінець того оповідання.

— Ото після служби, як грім затих, дощ перестав, Сандала вивела Германа з храму і промовила до нього:

"Приходь же завтра до мене, як сонечко стане на вечірньому прузі, і я тобі дам чари й ліки".

Другого дня молодий рицар не міг діждатись вечора. Вже його й місто не цікавило, не зацікавлювали його ні храми, ні чудні жильці того міста, смугляві та сухорляві, повбирані в квітчасті запаски, та плахти, та усякі пістряві убрання. Сонце стало на вечірньому прузі, скотилося над пальмові ліси і неначе заплуталося червоним промінням в гостролистих пальмових верхів'ях, неначе огнева птиця червоними крилами заплуталась в гіллі. Герман пішов до Сандали і застав її дома. Вона сиділа над купою зілля, держала на руках здорову гадюку, неначе дитину, і годувала її молоком з ложки. Герман і здригнувся і одскочив од порога.

"Не полохайся, молодий рицарю, бо не дістанеш чарів. Для чарівництва треба сміливості. Коли хочеш дістати од мене чари, то передніше мусиш видержати спокусу. Ходім зо мною в мій палац. Я в цій хатині приймаю тільки простих людей, а ти походиш од коліна великих панів", — сказала Сандала і вивела його через сінці в пишний садок з пальм, фініків, фіг та апельсинів. В садку було насіяно стільки усякого пахучого зела та усяких квіток, що в Германа од того духу запаморочилась голова.

Тільки що вони зійшли з ганку, Сандала свиснула. З кущів лавру та рож виплазували чотири товсті та довгі гадюки. Вони плазували просто до Германа, коливаючи золотистими головами та висунувши гострі жала.

Сандала оступилась назад і стала позад Германа. Гадюки лізли просто під ноги Германові і були вже напоготові оповитись кругом його. В його й дух замер. Тоді Сандала позабирала в руки гадюки, погладила їх, почепила собі на плечі, однією, найменшою гадюкою, оповила собі шию і повела його далі через сад.

Серед саду стояв розкішний дім з ганком, обставлений кам'яними зеленими колонами. Дім був ввесь розмальований, як цяцька, з блискучими вікнами і з терасою нижче ганка, обставленого білими колонами. І ганок, і веранда були застелені білими циновками, а через одчинені двері був простелений квітчастий перський килим. Тільки що вони ступили через поріг, з кімнат вибігли два старі леви. Вглядівши Германа, вони вищирили гострі зуби і кинулись на Германа. Герман думав, що вже прийшла його смерть. Тоді Сандала махнула батіжком, і леви, як цуценята, побігли за нею слідком в кімнати.

Сандала повела Германа через ряд пишних покоїв, устелених індійськими килимами, оббитих дорогими матеріями з золотими квітками, і привела його в останню кімнату, де стояла здорова піч. Сандала набрала зілля, наклала в казанок, розпалила огонь і приставила казанок до огню. Огонь спалахнув одразу. Казанок закипів. Дим, чорний як смола, пішов в широкий комин. Сандала мішала зілля в казанку і все щось шепотіла.

"От тобі й чари готові!" — в кінець усього промовила Сандала.

Вона налила в кришталеву пляшечку зеленого пахучого напою, дала Германові і сказала: "Вертайся ж тепер додому. Ввійдеш в палац старого князя, зараз побризкай в палаці цим напоєм, помочи й свою хусточку, покропи свою одежу. Як зачують вони дух цього зела, то зараз з неправдивих стануть правдивими, з недобрих стануть добримм. Їх серце наллється любов'ю й прихильністю до людей і до тебе. Вони забудуть про помсту; злість згасне в їх душі, а в серці запанує ласка та добро. Тоді проси в старого князя та княгині чого забажає твоя душа і Розалія буде твоя".

Герман подякував Сандалі, заплатив їй багато червінців, сам сів на корабель, переплив океан, а потім день і ніч летів конем до замку старого рицаря.

— І що ж? Вчинили що-небудь ті чари? — не втерпіла Олеся і спитала в тітки.

— Не встиг прилетіти він до замку старого Адольфа, коли дивиться, одчиняється замкова брама в високій башті, а з брами виходить процесія. Дзвонять в усі дзвони. Ксьондзи в чорних ризах. Брама оббита чорним сукном. З брами виїжджає висока колісниця, оббита чорним шовком та оксамитом; коні вкриті чорними попонами. То везли старого рицаря Адольфа.

Другого дня Герман пішов в замок. Розалія й її мати звеліли його впустити. Герман бризнув в покоях зачарованим зеленим напоєм. Чудовий дух пішов по всіх покоях. Стара мати з лихої стала добра, а черстве серце її пом'якішало, як теплий віск. Вона радо привітала Германа і згодилась видати за його Розалію. Герман і Розалія побрались і були щасливі ввесь свій вік.

Олеся зітхнула, неначе їй стало легше на душі. В кімнаті стало тихо-тихо. Коли це надворі знов застукотіло в ворота ще дужче, неначе хтось хотів виламати ворота і ввірватися в двір силою. Брама аж гуркотіла. Собаки гавкали, аж вили. В кімнатці серед нічної тиші було виразно чути кожний удар в браму. І тітка, й небога скочили з місця і стовпом стали.

— Ой Боже наш! Хтось нападає на наш палац! — крикнула тітка Павлина.

— Ой Господи! Чи не татари часом! А може, це збунтувались наші хлопи, хотять вигнати нас з села? — обізвалась Олеся.

— Певно, хлопи збунтувались. Ще, борони Боже, запалять палац. Що ми тоді в світі Божому будемо робити? Ще повбивають нас отут в кімнаті! — закричала тітка.

— Оце, борони Боже! Ви, цьоцю, таки добрий страхополох. Я візьму оцю рушницю та як смальну кулею в лоб одного та другого, хто насмілиться ввірватись в палац, то другі вже не покваплятьсяся лізти, куди їм не слід, — сказала Олеся.

Вона пішла в свою кімнатку, винесла звідтіля рушницю та шаблю і почала набивати рушницю набоєм, поклавши шаблю на стіл.

— Цьоцю! Беріть і ви другу рушницю та набивайте! — обізвалась смілива Олеся.

— Ой серденько моє! Я боюся й доторкнутися до рушниці . Та не крути-бо тією рушницею, може, вона набита набоями, то ще сама вистрелить в мене, — говорила тітка Павлина, оступаючись за розіпяту основу килима. — Що ми робитимемо, як вороги видеруть вікна та лізтимуть до нас в кімнату? — говорила тітка Павлина через пасма основи.

— Тоді я телепну по лобі того ворога держалном рушниці або штрикну його в очі шаблею, — сказала Олеся.

— Ой страшно! Оя Господи, спаси нас і помилуй од напастії — молилась тітка, неначе за тином з ниток.

Тим часом за двором стукіт не переставав. Собаки аж скиглили, кидаючись до воріт. Сам господар Христофор Стеткевич з переляку кинув свої кальвінські книги, вискочив в заду і вибіг надвір. До воріт вже вибігли слуги, побіг розбурканий і заспаний економ Христофора.

— Хто там стукає? — гукнув економ, притулившись лицем до міцної дубової брами. — Чи свої, чи вороги?

— Свої й не вороги. Я — писар війська Запорозького — Виговський. Оповістіть шановного пана Стеткевича, шо я прибув до нього в гості, але опізнився в дорозі, — сказав Виговський. — Не бійтесь нічого.

— Добре! — сказав економ. — — Але чи ти напевно писар? — питав економ.

— Напевно. Я вас не дурю. Панна Олеся мене знає, вона впізнає навіть мій голос, — сказав Виговський.

Економ пішов до ганку і оповістив Стеткевича. Стеткевич не йняв віри нікому в ті тривожні й неспокійні часи. Він викликав надвір Олесю. Олеся вибігла з рушницею в руках. Довідавшись, що стукав в браму Виговський, вона повагом пішла з рушницею через подвір'я і впізнала голос Виговського. Стеткевич звелів одчиняти браму. Слуги принесли запалений смоляний сосновий сучок і посвітили. В одчинену браму в'їхав на чудовому коні Іван Остапович, з рушницею через плече, з шаблею при боку. Світ смоляного сучка впав на нього і на голову баского коня. Олеся крикнула з великої радості.

— Він, шановний дядьку! Він! Давній мій знайомий!

— А це ви, панно Олесю! Чого це ви стрічаєте мене з рушницею? Певно, думали, що наїхав вночі якийсь кримський мурза з татарами, щоб потривожити спокій.

— Так ми й думали. Ви, пане Іване, таки добре налякали нас в наших пущах, — обізвалась Олеся.

Виговський скочив з коня і кинув поводи в руки козакові, а сам привітався до Олесі. Виговський здійняв шапку і низенько уклонився

старому Хрйстофорові, просячи вибачення, що запізнився в дорозі і потривожив спокій добрих людей трохи не серед ночі.

— Нічого те, нічого! — говорив старий Стеткевич. — Коли ви заблукались в пущах і навідались в наші мокрі нетрі, то прошу до покоїв. Будьте моїм шановним гостем. Я чув вже про вас од пані Павловської та од інших моїх родичів. Прошу до світлиці!

Конюх з смоляною здоровою скалкою пішов вперед. За ним рушили усі. Конюх високо підняв над головою палаючий поліський факел. Червоний світ од палаючої живиці облив палац, неначе кров'ю. Ясно виступив палац на фоні чорної ночі, як пишна декорація на сцені з баштами на углах, з ганком, з якимсь прикалабком, причепленим до стіни коло башти, з важкими пірамідальними підпорками. Світ лився на чудний важкий палац, мигав, переливався по стінах. Закутки, визубні, звивки й заломи коло прикалабків ховались в чорній тіні, неначе боялись світла і чорніли, неначе чорні колони попритулювані до палацу. Білі високі димарі мріли червоно-матовим світом високо над чорною покрівлею, знизу пірнувши в тінь, неначе висіли над палацом десь в хмарах і поглядали зверху наниз на ту несподівану ворушню й вештання людей на дворі, на гурт людей, котрі посувались до палацу.

Виговський цікавими очима окинув палац і примітив, що Стеткевичі не з високого панства, що не з величного магнатського палацу вилинули вони на світ Божий.

— Прошу до нашої господи! — просив старий Стеткевич Виговського, показуючи на одчинені узькі, зверху закруглені, двері, неначе видовбані в товстій стіні, як у твердині.

Молодий хлопчак стрів їх з восковою свічкою в руках і освітив невеличкі узькі сінці. Виговський скинув синій дорогий кунтуш і вступив слідком за старим Стеткевичем та Олесею в світлицю. Зала була подовгаста й невеличка. На стелі по кутках і по середині були виліплені

деякі фігурки: листя, стебла, квітки й усякі чудернацькі арабески, між котрими ніби позаплутувались пузаті амури, пикаті й повноперсі бюсти німф та венер. Всі ті прикраси були вимальовані грубими різкими зеленими, синіми та червоними фарбами. Рожеві щоки амурів та німф наче понадимались з усієї сили, так що на їх виступили не рум'янці, а ніби різана кров: здавалось, що в німф та амурів щоки от-от луснуть од страшного напруження.

Старий Богдан Стеткевич, Олесин батько, пробуваючи в Варшаві в багатої рідні сенаторів, набрався там нових чужоземських звичаїв і позаводив і в себе в палаці нову обставу, хоч і в найгрубіших формах.

Христофор Стеткевич скинув з себе кунтуш, і Вигов-ському кинулось у вічі, що старий Олесин дядько був убраний в усе чорне і був схожий на якогось католицького ченця: на йому був жупан і широкі шаровари з чорного оксамиту. Кругом шиї білів комір ввесь в зборах та складках. На голові чорніла малесенька чорна ярмулочка, з-під котрої висунулись і теліпались понад вухами сиві пасма волосся, спускаючись до плечей.

"Ой Господи! Це чи жид, чи чернець, чи якийсь пустельник, здичілий в поліських пущах? Що воно за проява?" — подумав Виговський, оглядаючи високу рівну фігуру Стеткевича в сірих панчохах до колін, в чорних черевиках, з тонкими, як у цапа, ніжками.

— Ви придивляєтесь до мене і, мабуть, чудуєтесь з мого убрання? — спитав старий Виговського, примітивши його цікавий ї допитливий гострий погляд. — Я кальвініст тепер, а колись був соцініанин; я не католик і не православний, і ношу убрання моїх заграничних братів соцініанів та кальвіністів. В нас все повинно бути просто й не напоказ, не так, як буває у католиків поляків або в козаків.

І старий насмішкувато глянув на Виговського, а його гострі очі зорили по пишному малиновому жупані, ніби розмальованому золотом, по червоних сап'янцях та по синіх широких штанях.

— Прошу сідати та одпочивати в нашій господі! — промовив старий Стеткевич, показуючи на широку та важку софу з качалками по обидва боки, застелену веселим, неначе розмальованим, турецьким килимом.

— То це ви, панно Олено, з рушницею, неначе на вовка? — спитав Виговський Олесю, примітивши, що Олеся здіймала з плечей рушницю і становила її в куток.

— Думала, що або нападають на палац якісь вороги, або наші хлопи збунтувались, і оце налагодилась до оборони, — обізвалась, осміхаючись, Олеся.

— То, бачите, пане Виговський, моєму покійному братові, а її батькові Богданові прийшла думка вивчити її їздити верхи на коні і стріляти з рушниці, на кожний випадок в наші неспокійні часи, — говорив Стеткевич. — В нас тепер часом і бабам доводиться оборонятись і од чужих, і од своїх ворогів, якби трапився наїзд на оселю, бо в Польщі і на Україні шляхта ще й досі не позбавилась розбишацьких норовів: наїде якась лиха сатана, що ворогує з тобою, зруйнує палац, оселю, забере товар, вівці розжене, поб'є челядь, а землю та ліси забере собі та й обладує ними. Ви самі добре знаєте, що суду в Польщі хоч і не шукай, і не питай: можна вік прожити спокійненько, доки діло тягтиметься по усяких судах, а лихий сусід тим часом споживе ваше добро, пустивши вас з торбами по світу. Погані звичаї! Не всі порядки і в Польщі гарні!

Сидячи з Стеткевичем на софі, Виговський окинув оком світлицю. Попід стінами стояли ряди старомодних стільців з точеними ніжками, з високими спинками, оббитих жовтим сап'яном; ручки були пороблені в формі товстих гадюк, як і в палаці князя Любецького; тільки в палаці Стеткевича ці гадюки не гюзвішували сумно голів униз, а трохи попіднімали їх вгору, ще й роти пороззявляли, неначе сичали од злості і налагодились кусатись.

"І там в Києві гадюки, і тут гадюки... Поганий для мене знак з цими гадюками", — подумав Виговський.

— Пані Павловська передала вам, шановний пане Стеткевичу, поклін, а вас, панно Олено, просила приїхати до неї в гості, — промовив Виговський.

— Спасибі, спасибі! А князь Любецький не передавав мені поклону? Як він там поживає? Як його господарські справи в маєтностях? — спитав Стеткевич і втупив в Виговського пильний погляд, неначе випитував його: чи був ти в Любецького? чи бачився з ним? чи сприяє він тобі?

Стеткевич вже давненько перечув через людей, що Виговський сватає Олесю.

Виговський спустив очі додолу: він по очах старого Стеткевича вгадав його думки.

Одначе старий кальвініст не показав перед Виговським, що він догадується, з якими замірами Виговський прибув до нього в гості. Він привітно й охоче розговорився з гостем. Пишний і веселий вид Виговського, його гарна й мужня фігура, нове багате убрання, розумна й красномовна розмова гостя, котрий неначе розворушив сон дрімаючого серед пущ та борів тихого палацу, — все це вчинило добрий вплив на душу старого суворого кальвініста.

Побалакавши про Павловську, про Любецьких, про Київ, Стеткевич обернувся до Олесі і промовив:

— А що, небого! Гість і подорожній — Божий чоловік, як кажуть. Час би нам нагодувати, напоїти гостя і дати йому спочинок. Чи готова вже вечеря?

— Певно, вже готова, бо я чую, що тітка Павлина вже вештається за дверима та брязкає тарілками, — обізвалася Олеся і вийшла з зали.

— Я, пане Виговський, рано вечеряю, не спізнююся, рано лягаю спати, рано й встаю, бо я господар, та й наші кальвінські правила життя того вимагають. Помірність, регулярність у всьому, гуманність до всіх — це правила гуманістичного віку.

— Добрі правила! Про це нема чого й говорити. Мені тільки й подобається в соцініан, що вони дуже люблять науку і просвіту і намагаються ширити просвіність і сіяти сімено науки в краю. Це дуже світла прикмета в соцініан.

— Твоя правда, пане генеральний писарю! Двері одчинились, і Олеся заповістила, що тітка Павлина вже з півгодини жде їх з вечерею.

— Просимо, шановний гостю, не поцуратись нашого хліба-солі! — просив старий гостя, встаючи помаленьку з софи за поміччю обох довгих сухих рук, котрими він обперся позад себе об софу і неначе підводив свою суху, довгу, ніби збудовану з одних довгих кісток, фігуру. Старий Стеткевич подибав через залу як довгоногий журавель, розминаючи свої старечі цибаті ноги. Виговський, ступаючи навшпиньки, тихою ходою пішов слідком за господарем.

Столова кімната була довгенька, узька й тісна, як були тісні усі кімнати в старинному палаці. Стіл був вже накритий. Стеткевич попросив гостя сідати за стіл. Тітка Павлина стояла кінець стола, витріщила очі на Виговського і пильно дивилась на нього, не мигаючи навіть віками, як дивляться на незнайомих гостей діти. Олеся сіла за стіл, а Павлина все стояла і навіть забулася, що їй треба сідати за вечерю, її дуже вразив новий гість.

— Тітко Павлино! Сідайте та вечеряйте, бо заячина прохолоне, — обізвалась Олеся до тітки, котра аж кинулась од її слів.

Стеткевич випив маленьку чарку горілки і налив здорову чарку для Виговського.

— Ти козак, то тобі й чарка козацька, а я соцініанин і люблю міру у всьому, — говорив Стеткевич.

Виголодавшись і перепавшись в дорозі, Виговський їв за столом за двох і справді по-запорозьки. Стеткевич випив за вечерю тільки один невеличкий кубок венгерського і все розпитував у Виговського про гетьмана Богдана, про його дальші заміри й плани на Україні, про московських воєвод та стрільців, котрі наїхали в більші місця України. Виговський, хапаючись з їжею, насилу встигав йому одповідати.

— Тепер ні гетьман, ні цар вже не пустять католиків-дідичів в їх маєтності, а це велика шкода, бо то були люди вже просвічені, не те, що московські бояри. Погане діло вчинив гетьман, що одібрав Україну од Польщі, — говорив Стеткевич спокійним голосом, — гюгано, погано!

— Але ж католики-дідичі одняли од козаків вольності, не зважаючи на свою просвіту; та ще треба додати, що ті пани не польського, а українського роду, тільки вони сполячились, покатоличились і стали ворогами для України, для народу і для козаків; ці обляшки нашої крові вчинили нам стільки лиха, скільки й правдиві польські пани, ще й більше за їх, — сказав Виговський, висловлюючи не свої, а більше офіціальні думки того часу, думки гетьмана Богдана.

— Так воно, так, але з плином часу все б те змінилося, сталося б інакше і настали б ліпші порядки і в Польщі, і на Україні, бо скрізь в Європі все йде до ліпшого, а не до гіршого становища, йде до гуманізму. Там блиснув світ гуманізму, і він освітив би Польщу, а за нею й Україну. З Москви цей світ не піде, та там його й загасили б, якби він туди зайшов: туди його не пустять, про це нема що й казати.

— Коли вже так сталося, то тепер трудно це змінити, — обізвався Виговський, вихиляючи кубок венгерського.

— Ваша правда, пане генеральний писарю! На все Божа воля... Я кальвініст і вірую в незмінне боже призначення і для усяких держав, і для поодиноких людей. Як судив Бог спокон віків, так воно й буде. Але козаки вчинили негарне діло, недобре. Погано, погано! Кальвіністи мали недавно волю держатись своєї віри в Польщі, ми здіймали темні пута з людського розуму, ми любимо науки й просвітність, любимо ширити їх в суспільстві.

Стеткевич задумався, а Виговський, впоравшись коло зайця, прийнявся за печеню з тетері і заливав її венгерським, переглядаючись з Олесею.

— Козаки знищили на Україні шляхту, порівняли усі верстви суспільства, через що просвічена православна шляхта, що зісталась на Україні, іще не пристала до католицтва та соцініанства, спроститься. Ох, не люблю я за це гетьмана Богдана! — аж зітхнув важко старий кальвініст і глянув з презирством на Виговського. — Погано! Погано, пане генеральний писарю! Погано!

"І цей співає тієї ж, що співав мені князь Любецький, хоч тихеньким соцініанським голоском. Вони ворогують проти козаків. Чи вдасться ж моє діло? Чи згодиться ж то старий журавель видати за мене Олесю. — І Виговський, вдоволивши свій апетит, і собі задумався, схиливши голову. — Горенько мені з такою Олесиною ріднею! Тепер і я можу промовити за цим чорним дідом: погано! погано!"

Олесі, очевидячки, обридла ця розмова старого дядька та ще й з сумною приспівкою: погано та й погано! Для неї тепер хотілося, щоб усе на світі було гарно, ще й дуже гарно. Вона не могла надивитися на пишного Виговського, убраного в ясно-малиновий жупан, чепурного, з чорними кучерями, з пишними ясними очима, котрі аж сипали блиском,

як Виговський позирав швидким поглядом на Олесю. Олеся не могла намилуватись його видом, вік би дивилась і не надивилась на його. І блиск мужньої краси, і козацька сміливість, і високе становище Виговського — все чарувало молоду дівчину, заперту в стародавньому палаці з чорним поважним кальвіністом та старою родичкою. Виговський неначе приніс з собою в задимлений палац саме життя, живе, веселе, чаруюче молоду душу.

— Чого ви, пане Йване, так забарилися, не приїздили до нас ціле літо? — не втерпіла Олеся і спитала Виговського.

— Гетьман не пускав мене. Було багато роботи через нові усякі порядки, котрі мусили неминуче настати од часу з'єднання України з Москвою. Та я мав і свою роботу: скінчив Чигиринський монастир, котрий я давненько заклав, і оце недавно вже його освятили.

— То ви, пане генеральний писарю, поставили монастир, ще, може, на свій кошт? — спитав Стеткевич, підвівши голову і неначе прокинувшись од важкої задуми.

— Еге, шановний пане добродію! Поставив новий монастир за спасіння своєї душі і за ввесь свій рід, — обізвався Виговський.

— І це погано! Погано!

"Ну, та й наважився цей дід з своїм: погано та й погано! Неначе накупився поганькати цілий вечір; що ми зробили, в його все погано", — подумав Виговський, а Олеся глянула на його крадькома і осміхнулась.

— Чому ж погано? Я чоловік богомільний і хотів зробити добре діло та й піддержати й зміцнити в народі свою давню батьківську віру, — сказав Виговський.

— Монастирі нікому не потрібні ні ваші, ні католицькі. Треба бути тільки гуманним, просвітним чоловіком, гуманно стосуватись до людей, навіть до хлопів. І я ж християнин, такий., як і ви усі. Колись я був замолоду чистим соцініанином, вірив, що сутніє один Бог в одному лиці, вірив в одну найвищу сутноту, а на Христа вважав, як на чоловіка, котрий викупив людський рід од гріха не своєю кров'ю та смертю на хресті, а своїм моральним високим вченням. А тепер я став кальвіністом і признаю Христа за Бога, але вважаю, що не людські добродійні вчинки спасають людей, а споконвічне Боже призначення,, споконвічна Божа воля. А вчитель наш Кальвін вчив, що монастирі непотрібні, коли сутніє споконвічне Боже призначення для кожної людини:

"І заходився ж плести якусь нісенітницю старий! Не дасть Виговському й слова промовити! Взяла б та й випхнула його з хати, а сама говорила б з козаком до білого світа", — думала Олеся і прислухалась до Виговського голосу, неначе вона слухала чудові музичні мелодії.

— Погано, пане добродію, погано! — говорив Стеткевич рівним одностайним голосом без гніву, без вияву душевного порушення.

"Та й пренудний же цей дерев'яний дід! — подумав Виговський. — Але що то він мені скаже завтра, як довідається, чого я прибув до його господи?"

Вечеря скінчилась, усі сиділи за столом мовчки. Тітка Павлина встала і навшпиньки, по-котячи, не пішла, а неначе посунулась в двері до пекарні, а потім знов вернулась і сіла.

— Ну, тепер час хоч би й спати! — промовив Стеткевич. — Я, пане Виговський, рано лягаю, рано й встаю. А ви, Павлино та Олесю, краще зробите, як ляжете зараз спати. Не засиджуйтесь за вишиванням. А коли Павлина не доказала тобі, Олесю, життя святого Олексія, нехай

докаже завтра. Світло тепер дороге, бо війни знищили пасіки. Віск став дорогий.

— То ви розважаєте себе вечорами оповіданнями про святих? — радісно спитав Виговський в Олесі.

— То тітка Павлина розказувала мені цього вечора за роботою про святого Олексія, чоловіка Божого, — обізвалась Олеся і спустила очі додолу. Павливі теж стало ніяково і вона схилила голову.

-— Це добре, що ви любите розважати себе благочестивими оповіданнями, — промовив Виговський. — Я люблю сміливих паннів, таких, як наші козачки, люблю, щоб вони вміли і верхи на коні їздити, і стріляти з рушниці, бо тепер часи неспокійні; вороги кругом нас: треба вміти всім ставати до оборони краю; але я люблю і паннів богомільних, котрих ніякі патери єзуїти не зведуть з пуття, не заманять до католицтва.

Стеткевич встав з-за стола і не перехрестився до образів. Павлина взяла з стола свічку, покликала слугу і звеліла йому одвести Виговського на спочинок в маленьку кімнатку.

— На добраніч, пане гостю! На добраніч, Павлино й Олесю! Не залежуйтесь та завтра вставайте раненько, готуйте собі й гостеві снідання, бо гість в домі — чоловік Божий, — промовив Стеткевич, мов патер з кафедри, і подибав через залу до своєї опочивальні.

"Чує моя душа, що оце кальвінське опудало не оддасть за мене Олесі, — подумав Виговський, зоставшись сам в маленькій, як монастирська келійка, кімнатці. — Хоч він кальвініст і проповідує любов та гуманізм, але він пан і тягне за панами та дуками; козаків не любить, а любить Польщу. Все в його погано, що сутніє на Україні, все погано, що вчинив гетьман та козаки. Щодо Олесі й мене, то він і нам втирить своє "погано". Іншого слова для нас од його не буде. Але як тільки Олеся не

спротивиться, я її викраду в цього чорного діда і повінчаюсь з нею в Києві. От тоді, діду, буде й тобі погано!"

І Виговський впав на ліжко і після труської поліської дороги по соснових корінням зараз заснув, як застрелений, міцним і солодким сном.

Другого дня Виговський трохи заспав після важкої та далекої дороги. Вже сонце підбилося вгору, як він прокинувся і солодко потягнувся на ліжку на всю довжину свого високого зросту.

"Викраду Олесю в цього діда! Сьогодні-таки викраду! Нехай сідає на коня та й їде слідком за мною! Старий кальвініст втішить себе тим, що таке було споконвічне Боже призначення", — подумав Виговський і заспокоївся на цій думці.

Вмившись і причепурившись, Виговський через довгі сінці вийшов у двір і пішов оглядати Стеткевичеве господарство. В просторному дворі стриміло три журавлі коло криниць. Журавлі скрипіли, то спускаючись в криниці, то піднімаючись високо вгору: наймити тягли воду для пекарні, напували коні та воли. Поруч з старим садком було видко здоровий тік, обсаджений старими осокорами, але коло здорової клуні було мало стіжків: очевидячки, що й некатолиць-ким панам було сутужно в господарстві в ті неспокійні часи. На току молотники молотили жито та сімено. Коло току вештались та порались люди: возільники звозили ярину, овес та просо. Подавальники подавали вилами снопи на стіжки. Снопи неначе летіли з возів на стіжок, і кладільники насилу встигали вкладати снопи в довгі верстви стіжка. На току валялась розв'язь; з снопів витрушувався бризками натрус. В чистому повітрі розливався пахучий дух вівсяної соломи та жита. Одпочивши й добре виспавшись після труської дороги, Виговський походжав по току, по садку, вдихаючи здорове лісове повітря усіма персами. На усі оселі пахло живицею, приємним духом сосон, припечених сонцем. На всі боки, скільки сягало око, зеленіли та синіли старі густі бори.

— Чи за гроші молотите, чи послухаєте за панську землю, що пан дає вам під посіви? — спитав Виговський в чоловіків.

— Та послухаємо за землю, бо своєї не маємо, — обізвались молотники.

"Цебто панщину роблять Стеткевичеві, — подумав Виговський. — От тепер і я міг би сказати чорному дідові: погано! погано! Правда та гуманізм у його тільки в голові, а до діла все те ще не дійшло".

Виговський увійшов в залу свіжий, бадьористий, з веселими думками в голові. Свіжі зелені ліси та луги, свіже повітря підсвіжили його душу й тіло. Двері в кабінет одхилились, і на порозі став Стеткевич, рівний, як стріла, в усьому чорному.

— Добридень вам, пане господарю! А я оце з дороги трохи заспав, — промовив Виговський, приступаючи до Стеткевича.

— Доброго здоров'я, пане Виговський! Заспав і гість, заспали й наші. Певно, в них снідання не готове, а я вже хочу їсти. Прошу до мого кабінету та побалакаємо тим часом, поки наша Павлина увинеться з сніданням.

Виговський вступив в тісний кабінет. Сонце сипнуло косим промінням в двоє вузеньких віконець і звеселило тісний, з простою, навіть убогою обставою кабінет, схожий на чернечу келію. Коло однієї стіни стояло просте ліжко. Дві стіни були обставлені полицями, на котрих лежали й стояли книжки усякого формату.

— Оце моє кальвінське добро! Поки усі спали, я вже з нудьги чимало прочитав з оцієї книги, — промовив Стеткевич. — Ми й соцініани любимо книги, але більш за все любимо наші кальвінські книги, бо в їх думки світліші і не заплутують розуму в усякі догматичні абстракції, як ваші й католицькі книги. Наші книги ясні й зрозумілі, як проста й ясна людська

здорова голова. За Польщі нам вільно було заводити і бібліотеки, й школи, а тепер один Бог відає, що буде з нами. Погано, пане Виговський, погано!

В той час в дверях кабінету з'явилась Олеся, в ясно-блакитному, як весняне небо, літнику. Це убрання, делікатне й ясне, незвичайно гарно приставало до її русої коси та білого лелійного лиця. На шиї в неї лисніло дороге материне намисто з перлів, в ушах сяли сережки з брильянтами. Нічого не було на ній колоритного, але делікатні тони убору дуже приставали до її лелійного білого лиця та русої коси. Олеся була схожа на пишну майську місячну ніч з її делікатними тонами та сутінками. Виговський звеселив її своїм приїздом: в неї щоки посвіжішали, вкрились рум'янцями. В очах аж сяла радість.

— Прошу до снідання, бо вже сонце височенько підбилось вгору, а ми з тіткою, вибачай нам, дорогий дядьку, трохи заспали. Певно, пане Йване, ти вже голодний?

— Спасибі вам! Поснідаю з добрим апетитом, — обізвався Виговський, і вони пішли в столову кімнату, де Павлина Рудницька ждала їх з сніданком.

Після снідання Виговський вийшов з Стеткевичем в залу і приступив просто до діла, оповістивши, що він сватає його небогу і що небога вже дала йому своє слово ще в Києві.

— Я вже перечув про твоє сватання і через Павловську, і через князів Любецьких. Я догадався, чого ти забився в таку далеч, в Мокрани. Але скажу тобі, пане генеральний писарю, що з твого сватання нічого не вийде. І я, і моя рідня, порадившись, постановили не видавати Олесі за тебе заміж.

— Чому ж так, шановний пане добродію? Я люблю панну Стеткевичівну, і вона мене любить...

— То що ж! Шляхтянка, та ще й високого роду, козакові не пара. Шукай собі, пане Виговський, козачки, гарної, простенької, хазяйновитої. В вас прості звичаї, в вас простацька обстава, в вас військове місто, неспокійне, як військовий табір серед степу в час війни. Не хочемо ми видавати за тебе нашої небоги. Вона іншого роду, звикла до іншої обстави, до іншого товариства. Погано, погано буде їй в вас.

— Чого ж погано? Я чоловік з достатком. Маю добрі доходи. Посланці з усяких держав надаряють мене багатими подарунками. Обставу панна Олена заведе в мене, яка їй буде до вподоби.

— Ні, ні, ні! Погано, пане писарю! Погано для неї буде! Інші люди, інше суспільство, інші звичаї, інше в вас усе. Вона занудиться в вашому Чигирині.

Слуга попросив Стеткевича вийти на двір до економа, котрий прийшов до його по ділу. Старий Стеткевич вийшов з зали. В той час Олеся вскочила в залу і почала розпитувати в Виговського, що одповідав йому старий дядько.

— Те, що й Любецькі: не видамо! Погано в вас буде для неї, та й годі. Знаєте що, Олесю! Як тільки я виїду конем з двору, ви звеліть осідлати собі коня та й виїжджайте з двору в гай ніби на прогуляння. Я вас ждатиму в гаю. Побіжимо на конях до Києва та й повінчаємось, бо я бачу, що уся ваша значна рідня йде проти мене. Ще мушу вам сказати от що. Гетьман вже слабує й швидко помре; його син Юрій ще молодий хлопець. Тим часом, поки Юрій скінчить науку в Київській колегії, козаки виберуть мене за гетьмана. Будете гетьманшею!

— Я згодна! — промовила Олеся. — Сяду на коня, як тільки дядько засяде за свої соцініанські книжки в кабінеті, і дожену вас. Приїдемо до тітки Павловської та й повінчаємось, — сказала Олеся, подаючи руку Виговському. — Нема чого вважати на мою рідню, бо через неї я ніколи не піду заміж.

Виговський обняв і гаряче поцілував Олесю. Олеся почервоніла, але на її виду, в очах ясно виявилась сміливість і завзятість сливе козацька.

— Я напевно знаю, що моя рідня буде противитись нашому шлюбові і ніколи не згодиться на його. Я виїду слідком за вами, ніби на прогуляння. Ніхто не зверне на мене уваги, бо я часто сама гуляю конем по гаях кругом села, — сказала Олеся.

Виговський звелів осідлати свого коня і почав прощатись з старим кальвіністом.

— Вибачай мені, шановний добродію, що я не згоджуюсь оддати тобі в козацькі руки Олесю. Попрощаємось і розійдемось з миром і ласкою, — промовив старий Стеткевич на прощанні.

Вийшла й Олеся, і її тітка Павлина і розпрощались з Виговським. Як добра господиня, Павлина винесла в торбині гостеві на дорогу харчі: печену тетерю, паляницю, пироги й мнишики і прив'язала торбину до сідла.

— Будете їхати нашими пущами день і не вглядите ні одного села, нігде не знайдете й шматка хліба. Споживайте на здоров'я та й мене згадуйте, — сказала Павлина, втираючи сльози.

Олеся вже сказала тітці, що вона виїде з дому і наздожене Виговського, а потім повінчається з ним в Києві.

— Ото й добре зробиш! Якби я була так зробила, як мене хотів мій жених викрасти в батька, я була б ввесь вік щаслива, — сказала Павлина. — Тільки буде мені жаль за тобою, Олесю! Тепер я зостанусь сама з старим паном Христофором, а вій вже мене нічим не розважить. Ох, горенько мені!

Перегодя, як Виговський виїхав з двору, а старий Стеткевич засів за книжки, Олеся послала тітку, щоб вона звеліла конюхові осідлати коня для поїздки по гаях. Незабаром кінь стояв в дворі осідланий. Олеся впала на плече тітці Павлині і заплакала. Павлина залилась слізьми.

Олеся перебігла через сінці, скочила на коня і тихенько промовила:

— Тітко! Я й не тікаю з дому; я просто їду без дозволу дядька до Києва, до тітки Павловської. Прощайте! Прощайте!

Олеся помаленьку виїхала з двору, поволі об'їхала тік, а як тільки вона в'їхала в гай між рідкі дуби, тоді торкнула коня острогами. Гарячий кінь полетів, ніби стріла, тільки дуби замигали в очах в Олесі. Вона оглянулась і кинула очима на зчорнілий старий палац, що миготів між дубами та липами, вгляділа високі виводи, тонкі криничані журавлі, і її взяв за серце жаль. Їй не шкода було суворого дядька, котрий обрид їй своєю мораллю та вчінням; їй було жаль за тіткою Павлиною, доброю, веселою, красномовною та говорючою, котра розважала її зимні— ми вечорами оповіданнями то про святих, то про німецьких рицарів. Олеся згадала, що тітка зосталась ніби сиротою, і важко зітхнула.

"Прощай, старе батьківське гніздо! Чи доведеться мені ще побувати в тобі? А може, я не переступлю через твої пороги й довіку? Тепер на Україні життя крутиться і клекотить, як вода в чорторії. Може, й мене вхопить той вихор і закрутить мене й мою долю", — думала Олеся, летячи на комі томіж соснами, її брала нетерплячка як можна швидше наздогнати Виговського. Чогось їй здавалось, що вона його не дожене, не знайде в густих гаях і вернеться в старий палац.

Але швидко між зеленою ліщиною заманячів кунтуш, заблищали на сонці золоті позументи. З-за кущів виглядала кінська голова з гострими настороченими вухами; між зеленим листом зачервонів вершок козацької шапки. Виговський вглядів Олесю і вискочив з-за ліщини.

— Тепер нехай нас Бог напутить в дорогу на наше щастя! — промовив Виговський і поскакав конем поруч з Олесею.

— Але знаєш що, коханий пане Йване? Мій дядько не такий тихий та спокійний, як тобі здається. В йому часами пробуркується давня відвага й завзятість українського шляхтича. Як тільки він розшолопає, де я ділась, він посадить на коней з десять хлопів і випустить оцю вовчу зграю навздогінці за нами. Нам треба збочити з простого шляху і братись манівцями та об'їздками, — промовила Олеся.

— Отже ж, твоя й правда, кохана Олесю. Ти тут знаєш усі шляхи й стежки. Веди мене, правуй мною, а я буду скакати слідком за тобою.

Олеся збочила на вузький лісовий шляшок, неначе прорубаний через молоді рівні сосни. Гарячий дух сосни й живиці, здоровий і бадьорячий, вдарив з соснової алейки, як з натопленої печі, аж забивав дух. Олеся скакала попереду. Виговський летів слідком за нею.

Довго вони їхали цим лісовим шляшком, неначе тунелем, і незабаром виїхали на чималу в'їжджену дорогу. Довго вони їхали цією дорогою, і вже сонце звернуло з півдня, як вони прибились до чималого хутора серед лісу. В хуторі жила сама за себе ходачкова шляхта.

— А що, кохана Олесю? Чи не розбила тебе дорога? Чи не важко тобі буде вандрувати на коні в далеку дорогу?

— Буде важко, бо я не козак. Я вже почуваю себе втомленою і розбитою, — обізвалась з сідла Олеся.

— Я так і думав. Пошукаю я в цьому присілку якого шляхтича, котрий має коненята. Наймемо підводу, коли можна буде, припряжемо свої коні і так доїдемо до Києва, — сказав Виговський і побіг конем до хутора.

Олеся скочила з коня і лягла на траві під дубом, держачи коня за поводи. Кінь щипав низьку траву і прихкав, обертаючи голову до Олесі. Олеся встала, прив'язала коня до молодого граба і знов лягла під дубом, поклавши голову на обрубок колодки, що валявся на траві. Олеся втомилась од незвичайної для неї далекої промашки верхом на коні. Вона простяглася на ввесь свій зріст, потяглася разів зо два і лежала нерушно, дивлячись вгору на розкішне старе гілля столітнього дуба. Молода панна почувала, як помаленьку розливався по її нервах спокій. Ще ніколи на своєму віку вона не почувала себе такою радісною, навіть щасливою. Їй здавалось, що вона серед зеленого гаю та борів стала вольною, як повітря, що усі перетичини, усі намагання значної рідні далеко десь зостались позад неї, що вони вже щезли навік і вже ніхто не буде чіплятись до неї з своєю порадою, вже ніхто не насмілиться розлучити її з милим. Вона підвела очі вгору і задивилась на повирізуваний в зубці дубовий лист, на клаптики синього, як бірюза, неба, що блищало поміж темно-зеленим листом. Глянула вона на луг, і зелений луг неначе засміявся до неї. Її тішила і сиза далечінь густого бору, і старі дуплинясті корчакуваті сосни, що росли осторонь на зелених луках і, неначе каліки, повипинали покручені на всі боки товсті червонуваті гілки.

"Який гарний Божий світ! Як легко, як весело мені на душі! Я тут вольна, як пташка в лісі", — подумала Олеся, потягаючись на траві.

Виговський вертався уличкою хутора з двома шляхтичами, ввесь блискучий, чудово убраний, облитий світом гарячого сонця, серед зеленого гаю, як давній рицар, про котрого тітка Павлина часто оповідала їй зимніми вечорами. Олеся здалеку милувалась його рівним станом, рівною фігурою, і, як він наблизився до неї, вона задивилась на його ясні блискучі очі.

"Які розумні в його очі! Ой, правду він каже, що буде гетьманом на Україні. Його очі говорять мені це. Буду я гетьманшею!"

І гордовита, і честолюбна душа Олесина ніби заграла од радості й щастя. Для неї ніби в одну мить десь зник зелений гай, зникла сиза далечінь борів, зникла уся поезія лісу. В думках її мріло, як пишне сяєво того ясного дня, гетьманство, слава, повага, блиск високого становища, котрий затінить і князів Любецьких, і князів Соломирецьких, неприхильних до її милого.

— От я і підводу знайшов! — промовив Виговський, сідаючи на траві коло Олесі. — А вже б час нам і попоїсти. Спасибі тітці, що прив'язала мені до сідла торбу з харчами.

І Виговський звелів козакові одв'язати і принести ту торбу. Він вийняв печену тетерю, паляницю й сіль, покраяв усе на шматочки. Олеся розстелила хусточку і поскладала харч на хусточку. Шляхтич поставив на траві глечик молока й два кухлики. І здорова, молода Олеся пообідала з таким смаком, з яким вона ніколи не обідала в палаці свого батька.

Попоївши всмак, Виговський велів шляхтичеві лагодитись в дорогу. Віз був простий, труський. Шляхтич поклав у віз два кулі, а на кулі наклав соломи і переплів їх зверху ликами. Виговський припріг свого коня, а Олесиного привязав до воза ззаду. Шляхтич сів за погонича, і віз покотився швидко по втертій лісовій дорозі до Києва.

Знов повився поліський бакаюватий шлях через яри та луки, через густі соснові ліси. Сонце стало на вечірньому прузі, як вони в'їхали в чимале село Микитяни. В кінці села стояв пусткою палац якогось дідича; дідич, очевидячки, був католик і мусив покинути свою маєтність. В палаці всі вікна були повибивані, всі двері повиламувані, все добро рознесене. Олеся глянула на той палац, на те спустошення і їй стало важко на душі.

Не встигли вони в'їхати в село, як од корчми рушили до їх воза чоловіки і спинили коні, вхопивши за гнуздечки.

— А чого вам од нас треба, люди добрі? — спитав Виговський.

— А того треба, що вам не слід сюди вертатись! — обізвався понуро один чоловік.

Селяни, вглядівши віз, на котрому їхали пани, почали сходитись і поставали кругом воза. Декотрі чоловіки вибігли з дрючками. Олеся мовчки поглядала на ту громаду, і в неї в душі похололо.

— Отже ж, це яхнянський дідич! Їй-богу він! Це він вертається з Польщі в своє село, — обізвався один чоловік.

— Та я не яхнянський дідич! Я козак, я з козацької старшини! — крикнув сердито Виговський. — Поганяй далі, візниче!

— Ба, не поганяй-бо! Далі, пане, не поїдеш, а назад то, може, й вернешся, коли ще про тебе не довідаються яхняни, твої давні панщанні, — промовив один чоловік.

— Це давній яхнянський дідич, а то його жінка! А коли не він, то його брат, бо дуже скинувся на його, — промовив один дід. — Не пускаймо його в Яхни! Їдь собі, пане, назад до Польщі, коли тобі шкода своєї голови.

— Що це вам прийшло на думку, що я яхнянський дідич? Дивіться, на мені козацький жупан, козацька шапка! Чого це ви до мене причепилися?

— А чи то ж велика труднація надягти на себе козацький убір та й проскочити в Яхни? Бог тебе знає! Повертай назад! Гетьман Богдан погано вчинив, що умовився з королем повертати католицьких панів в маєтності і запрягати людей до панщини, — гомонів старий дід.

— Та тепер вже не польський король панує на Україні, а московський цар, бо гетьман і козаки присягли на підданство цареві, а цар вже не

дозволить вертатись католицьким панам в їх села та палаци на Україні, — обізвався Виговський.

— А Бог його святий знаєі Ми про це нічого не чули, нічого не знаємо, а тільки знаємо про те, що польські пани повертаються з Польщі і неволять людей, силують робити панщину, — промовив дід.

— Та бреше він, оцей пан! Це він хоче вибрехатись! Це той, коли чули, люди добрі, що, було, за своїми панщанними людьми ходить на полі з рушницею та неслухняних підстрелює кулями, їй же богу, він! Дрючками його! дрючками! Не ймiть йому віри! — гукав один здоровий чолов'яга, очевидячки, завзятий ворог панів. — Повертай назад, вражий сину, з своєю панією, бо тут тобі буде й кінець! Бач, яких баских коней веде з Варшави! А скільки начіпляв на себе зодота!

І чолов'яга замахнувся на Виговського товстим дрючком. Олеся сиділа ні жива ні мертза. Вона стала жовта, як віск,

— Оце яка напасть трапилась мені в дорозі! Мене жде в Чигирині гетьман, а тут тобі на!.. Люди добрі, везіть мене до священика! Священик вам скаже, що я за людина, — сказав Виговський.

— То й повезім! — обізвався один дід, очевидячки, здатливий і не лихий чоловік.

Шляхтич погнав коні до двору священика, за возом рушила громада з дрючками. На щастя Виговського, батюшка й справді вгадав, що Виговський з козацької старшини. Виговський сказав йому, хто він такий. Батюшка вернувся в хату, накинув єпітрахиль, взяв в руки хрест, вийшов з хати і стрів Виговського як значну особу, на порозі хати. Громада поздіймала шапки. Виговський і Олеся поцілували хреста і батюшку в руку.

— Еге, високоповажний генеральний писарю, наші хлопи, нетямущі поліщуки, вважали тебе за католика дідича і стріли тебе як ворога? — промовив батюшка.

— Так, це правда, панотче! Трохи не почастували отими дреколіями, а мені не пойняли віри, що я козак. Запевніть їх, панотче, що ви бачили мене не раз в Києві, бо й ви мені щось на приміті, — сказав Виговський.

— Прошу ж до моєї хати! — прохав батюшка. Олеся так і шугнула в двері, неначе спасаючись од наглої смерті; за нею слідком вступив в сіни і Виговський. Вона вбігла в світлицю і, сливе непритомна, не сіла, а впала на стілець. Батюшка оповістив громаді, хто був приїжджий козак. Громада, похиливши голови, рушила з двору.

Переночувавши в тісній простій хаті сільського панотця, Виговський з Олесею доїхали потім без пригод до Києва і заїхали до двору тітки Якилини Павловської. Павловська вибігла в двір і зараз догадалась про все. Вона була рада цьому випадкові, як своєму щастю.

— Еге, це ви вдвох виїхали з Мокран? Я вгадую, що не Христофор Стеткевич пустив вас самохіть з дому: ви самі пустили себе. Еге? — питала Якилина Павловська, осміхаючись.

— Та еге ж! — обізвався Виговський, обтрушуючи солому з свого дорогого кунтуша та з Олесиної одежі. — Мусила Олеся саму себе пустити до Києва, коли інші не пускали.

— Прошу ж до господи! Повечеряйте та й одпочивайте, бо ви, мабуть, і здорожились, і од голоду та втоми перепались, — говорила Якилина.

Добре одпочивши, Виговський пішов ночувати до старого Євстафія Виговського і зараз таки після сніданку побіг конем на Поділ годити вінчання в одного панотця. Він виїхав з двору, а до Якилини Павловської зараз нагодилась княгиня Любецька, ще й привела з собою свою

родичку, пані Суходольську, вже зовсім покатоличену і сполячену. Недаремно Олеся думала, що ніхто в Києві й не догадується про її приїзд до Києва вкупі з Виговським. В той час, як вони їхали улицею, їх углядів дворецький князя Любецького; вглядів він і Олесю, котра сиділа на возі попліч з Виговським. Як добрий навиглядач, ще й до того цікавий, він пішов до княгині Любецької і розказав їй про цей випадок, зовсім незвичайний. Княгиня зараз догадалась про все і другого дня раненько побігла до Павловської, щоб одбити од Виговського Олесю.

Олеся, поснідавши, сіла на канапі, ніби сховавшись в куточку канапи, підобгала ноги, оперлась на качалку-подушку і одпочивала. Вона почувала себе стомленою й розбитою після довгої труської дороги, зблідла на виду, а очі виявляли велику втому і збурення душі несподіваними подіями тих днів.

Любецька і Суходольська вбігли в світлицю і почали зорити очима по закутках. Вони вгляділи Олесю в куточку здорової, неначе ясла, софи.

Для Олесі цей ранній візит був такий неприємний, що вона аж скривилась і трохи не заплакала. Вона трохи була вже задрімала; їй так було гарно та спокійно в тиші, в закуточку широкої софи. Золоті мрії роєм літали ніби перед її очима, як бджоли на сонці в пасіці. Вона все думала про свого коханого, уявляла собі його вид, його очі, тішилась мріями про своє будуще високе становище гетьманші, першої особи на Україні після гетьмана.

— О! А ти, Олесю, в Києві? — крикнула Любецька.

— О! Ти тут! Не в Мокранах? А де ж пан Христофор Стеткевич? Ти з ним прибула сюди чи з тіткою Павлиною? — гукнула на всі кімнати голосна пані Суходольська.

— Я, цьоцю, прибула до Києва з Іваном Остаповичем Виговським, — обізвалась Олеся, привітавшись до родичок і знов вгніздившись в куток софи.

— А то чого так? — спитала Любецька.

— А це що за диво? Панна Олеся прибула з козаком вдвох: їхали два дні й одну ніч через нетрі та пущі, через бори... Це диво та й годі! — гукала Суходольська.

— І дива тут нема ніякого. Мене дядько не пускав, а мені хотілось їхати до Києва. Не їхати ж мені самій в такі небезпечні часи. Трапився добрий чоловік і довіз мене, спасибі йому, до Києва, в доброму здоров'ї, — тихо говорила Олеся.

— Щось тут є! Щось та є! Це, Олесю, неспроста ти пустилась в таку вандрівку з Виговським та ще й без дозволу опікуна, — говорила Любецька.

— Ба, спроста, моя дорога цьоцю. Приїхала до Києва в гості та й годі, — говорила Олеся.

— Скажи по правді, моя дорога Олесю! Еге, ти зробила оту промашку з Мокран з тим козаком, щоб вийти за його заміж? Еге, ти втікла з дому? — спитала Любецька.

— Ба, я не втікла, крягине! Я серед ясного дня звеліла осідлати свого коня та й поїхала з Виговським до Києва. От і все! — промовила Олеся.

— Але ж ти оце прибула до Києва, щоб повінчатись з Виговським, ні в кого не питаючись? — спитала пані Суходольська.

— Я ще й сама напевно не знаю, чи буду я з Виговським шлюб брати в Києві, чи й ні, — говорила з досадою Олеся, одникуючи од щирого признання.

— О, я напевно знаю, що будеш брати шлюб! — гукнула стара й криклива Суходольська. — Чого б тобі й їхати з Виговським вдвох в таку далечінь?

— Що ти собі задумала, серце Олесю? Чи козак же до пари тобі? Ти шляхтянка з дідів, з прадідів; ти з роду сенаторського й княжого, а він... Хто він? Простий ходачковський шляхтич з села Вигова на Волині, тепер козак, хоч і служить за якогось там писаря при гетьмані, — репетувала стара шляхтянка.

— Він, тітко, займає високий уряд при гетьманові, має великі доходи; він чоловік з достатками, бо оце недавно поставив своїм коштом Чигиринський монастир, — тихо говорила Олеся.

— То шо з того! — репетувала княгиня Любецька. — Тебе він завезе між козаків та козачок. Вони тебе вберуть в свої хлопські стародавні убори: вберуть тебе в плахту та червону запаску. Тепер ти зовсім панна, ніби щира варшавянка, а там ти станеш мужичкою, зовсім спростишся. Ох, горе мені тяжке!

— Як не схочу, то мене ніхто нігде не вбере в плахту та червону запаску. Я таки й не думаю в неї вбиратись, Коли я приїду в Чигирин, то приїду з блиском і честю, як природжена шляхтянка, як новосвітська пані, і такою там і зістанусь, — гордо обізвалась Олеся.

— Ой Боже мій! Горенько тим нещасним сиротам! Ніхто за ними не доглядає, ніхто їх не виховує гаразд. Ростуть на волі, як сосни в бору. Ти, серце Олесю, сирота, не маєш матері; ти б послухала нас, бо ми бажаємо тобі добра й щастя. Ти ще молода; знайдеться тобі жених між значними

шляхтичами українськими, а може, й польськими, — говорила Суходольська й трохи вже не проливала сліз.

— Хоч я й сирота, але не без розуму, і в кожному становищі покажу себе і новосвітською особою, і шляхтянкою, прихильною не до Москви, а до Польщі. Я сама собі дам ради, коли то ще вийду за козака-шляхтича Виговського, — тихо й спокійно говорила Олеся.

— Ну то й давай собі ради сама! — крикнула Любецька вже спересердя.

— То й давай сама собі ради, коли нас не хочеш слухати! — репетувала вже сердито Суходольська. — Бог з тобою, коли цураєшся свого роду, цураєшся княгині, котра стала тобі за рідну матір. Ходім, сестро, додому!

— Ходімо, сестро! Покірливе телятко дві матки ссе, а непокірливе і одної не хоче.

"Ой, коли б ці матері швидше виходили з хати! Ой, обридли вони мені своєю порадою та криком!" —думала Олеся мовчки.

— Ходім, сестро! Роби, Олесю, як знаєш, але потім на нас не нарікай, а нарікай тільки на саму себе, — сказала Любецька і вийшла з світлиці, навіть не попрощавшись з Олесею.

— Ходім! Ат! Будемо тільки надаремно гаяти час! Ходім! — крикнула Суходольська і вийшла, так само не прощаючись з Олесею.

"Слава тобі, Сотворителю! Хоч крику та усякої поради не буду чути", — подумала Олеся.

Увійшла тітка Якилина і глянула на Олесю. Олеся сиділа сердита й бліда.

— Пішли? — спитала Якилина.

— Хвалить Бога, пішли. Трохи не луснули з досади, — сказала Олеся.

— Пішли порадниці, а наш порадник щось загаявся. Одначе незабаром прилетів на коні Виговський і сказав, що вже згодив вінчання в одного священика. Ввечері Виговський і Олеся пішли до Софійського собору на утреню й висповідались, а другого дня на Подолі запричастились і повінчались. Щасливі й веселі вони вертались на обід до прихильної й доброї тітки Якилини Павловської. Якилина таки була рада, неначе вона сама повінчалась з Іваном Виговським. І ніхто в світі не спочував до Виговського та Олесі в їх щасті так щиро, як тітка Якилина. Вона завсіди була рада й вдоволена, коли їй доводилось спарувати хлопця з молодою панною.

Тиждень прожив Іван Остапович Виговський в Якилини Павловської, як у раю, і не міг натішитись своєю Олесею. Він неначе помолодшав, повеселішав і одпочивав душею і після важкої вандрівки в Мокрани, і після тяганини з Олесиною ріднею, одпочивав і од важкої канцелярської служби при старому вередливому гетьмані. Але на Олесі усей той пережиток турбот окошився нервовою хворобою, котрої не міг навіть вгамувати своєю ласкою та коханням ввічливий Виговський. І причеплива уперта рідня, і довга тяганина з сватанням, і несподівані втьоки з дому од старого Стеткевича, і несподіване, ніби крадене, вінчання проти волі усієї рідні — все це окошилось на делікатній і випещеній Олесі нервовою слабістю.

Тим часом з Чигирина до Києва приїхав Данило Виговський і переказав Іванові Остаповичу, щоб він зараз їхав до Чигирина, бо всяких справ набралось багато, і гетьман Богдан вже почав гримати на Виговського і навіть сердитись за його дляння з своїм шлюбом в Києві. Виговський доручив догляд за Олесею тітці Якилині та старому Остапові Виговському, а сам, як можна швидше, поспішив до Чигирина.

Тим часом Олесина слабість затяглася. Вона то одужувала, трохи поправлялась, то знов занедужувала. Виговський часто навідувався до Олесі, пробував по тижню й по два в домі тітки Якилини, але боявся перевозити її до Чигирина, бо вже зайшла негода, почались холоди. Олеся не любила козаків, з неохотою збиралася їхати до Чигирина і, очевидячки, сама длялась з виїздом.

— Нехай вже моя Олеся перезимує в вас, шановна тітко, а влітку ми перевеземо її по теплі та при теплій сухій годині, щоб їй наш Чигирин здався кращим, — говорив Виговський до тітки.

— То й нехай так буде. Вона в мене, як у рідної матері. Я її доглядатиму, як свою дитину. А не дай, Господи, вона зимою застудиться в дорозі в тих степах та на тих степових вітрах! Що тоді станеться з нею? — говорила тітка Якилина.

Тим часом настала весна, холодна та непогожа. Вже й Великдень минув, а холоди все не минали, неначе наважились шкодити Виговському й Олесі. Настало літо. Олеся породила сина Юрія.

— Знов притичина мені з Олесею! Вже й козацька старшина сміється, що я ховаю десь в Києві свою жінку-шляхтянку і боюсь показувати її козакам в Чигирині, щоб вона не одбила її од мене, — говорив Виговський тітці Якилині.

IV

Як тільки гетьман Богдан Хмельницький оддав Україну в підданство московському цареві, цар Олексій оповістив Польщі війну. Богдан тільки й бажав того: в його давно була думка одняти од Польщі ще Волинь за Горинню та Галичину, прилучити цей край до України і зібрати докупи ввесь український народ. Богдан ще перед тим, як мав віддати Україну в підданство московському цареві, приговорив собі спільника, шведського короля Карла Густава. Він посилав листи до Карла Густава через двох

шведів, польських офіцерів, взятих в полон в дрижипольській битві з поляками, і намовляв його постановити спілку з козаками, щоб воювати Польщу. Шведський король послав до Богдана свого посла генерала Вільгельма Карлуса з подарунками та грамотою. Богдан постановив умову з королем вкупі воюватись з поляками і не ставити миру з ними без обопільної згоди. Він переслав через Карлуса грамоту й подарунки: троє турецьких коней з багатою збруєю, три янчарки, три буйволячі роги і три козацькі кунтуші з вишневого оксамиту, обкладені перлами та золотом.

Московське військо 1654 року вступило в Білу Русь. За військом незабаром прибув сам цар. Богдан послав на підмогу цареві три козацькі полки під приводом ніжинського полковника Василя Золотаренка з правами наказного гетьмана. Московські воєводи забирали одне місто за другим на північній Білій Русі, завоювали Дорогобуж, Білий, Невель, Мстиславль, Рославль, Оршу, Шклов. Золотаренко завоював в Могилівщині та Мінщині Річицю, Гомель. В серпні московське й козацьке військо розбило військо литовського польського гетьмана Радзивіла. Москалі й козаки пішли загонами по Білій Русі. Цар вступив в Смоленськ. Полоцьк і Вітебськ самі оддалися цареві. Чернігівський полковник Подобайло взяв заново Гомель, Пропойськ, Новий Бихів. Цар взяв Смоленськ і все посовувався далі на Литву до Вільна.

Саме в той час Карл Густав вступив в Польщу. Познань і Велика Польща мусила присягти на підданство шведському королеві. Короля Яна-Казиміра пани не любили. Варшава здалась шведам і присягла королеві без битви. Шведи забирали одне місто за другим, взяли Ченстохів і заграбували скарби в монастирі. Польські пани боялись, що король одніме од їх вольності й права, кидали короля і приставали до шведів. Вони поставали зрадниками Польщі і королеві.

В той час, як Польщу забирала Москва й шведи, Богдан вступив з козацьким військом в Галичину вкупі з московським військом під приводом Бутурліна. В Богдана була думка забрати південні польські провінції, заселені українським народом, і довести до кінця визволення усього українського народу од Польщі. Карпатські русини, гуцули

піднялись і пішли загонами по Галичині, били й грабували польських панів. Богдан підступив під Львів і обложив його звідусіль. Міста й твердині в Галичині здавались одні за другими або гинули в боротьбі. Козаки взяли твердиню Гродек. Богдан взяв великий викуп з Львова, а Бутурлін з москалями та козаками взяли Люблін, спалили й вигубили усіх жидів.

Війна тяглася вже другий рік. Польща неначе вже гинула. Пани-зрадники опам'ятались. Побачивши, що Польща гине, вони почали думати та гадати, як би спасти рідний край од загину. Шведи грабували Польщу, зруйнували Ченстохівський монастир, забрали церковні скарби. Шведський король не поважав польських республіканських порядків і говорив панам, що його шабля покаже закони для побитої Польщі. Пани покидали Карла і знов присягали Янові-Казимірові на вірність. Чарнецький розбив шведське військо. Ян-Казимір, Чарнецький та Любомирський розіслали заклик до народу. Варшаву одняли од шведів. Шведський король оступився в Пруссію. Пани почали думати та гадати, як би спасти Польщу, бо московський цар вже забрав усю Білу Русь і взяв Вільно.

Одібравши од шведів Варшаву та Великопольщу, поляки постановили йти на мир з козаками та й московським царем. Ян-Казимір послав разом послів до царя і в Чигирин до Богдана Хмельницького, щоб помиритись з козаками і з Москвою.

Ляндскоройський приїхав в Чигирин, просив гетьмана помиритись з Польщею і дати поміч полякам проти шведів.

— Невже ви думаєте, що ми такі дурні, що будемо проливати нашу кров за вас, коли пани й досі вважають нас за своїх підданих? — сказав Хмельницький. — Оповістіть нас вольними од вас, незалежними від Польщі. Нехай знає Польща, що ми не підемо ні на яку приятельську умову з нею, доки вона не одкажеться від усієї Русі. Як пани признають нас незалежним, вольним од Польщі народом, тоді ми житимемо з вами, як приятелі й сусіди, а не як піддані й невольники.

І справді вже минав другий рік од того часу, як Україна присягла на підданство московському цареві, а поляки й до того часу ще не одмежували границь України од Польщі і вважали Україну як польський край.

Ляндскоронський вернувся в Варшаву ні з чим. Зате ж польські посли в Москві спромоглись вговорити царя на мир. Вони обіцяли, що після смерті свого короля пани виберуть царя Олексія за польського короля, і Москва, й Польща стануть одним потужним царством. В Москві боялись, що шведи стануть небезпечні для самої Москви, а патріарх Никон дав раду помиритись з Польщею і почати війну з шведами, щоб одібрати од їх Ливонію і давні краї Великого Новгорода.

Цар послав своїх комісарів в Вільно, щоб постановита мир з Польщею. Богдан, довідавшись про це, послав в Вільну і своїх посланців, щоб вони встоювали за права України. Але московські комісари не пустили їх в намет на раду і самі постановили мир з Польщею в сентябрі 1656 року. По цьому трактатові Польща була повинна після смерті Яна-Казиміра обібрати собі за короля царя Олексія Михайловича, а цар обіцяв воювати з шведами, своїми переднішими спільниками, і обороняти од їх Польщу, ніби вже своє царство. Богданових посланців не пустили на раду в намет і сказали їм, що Хмельницький та козаки — піддані, а через те вони не сміють подавати голос там, де про їх долю говорять посланці монархів. Козацькі посланці вернулись в Чигирин до гетьмана.

Тим часом на Україні пішла чутка, що цар обіцяв польським панам припинити козаків, заборонити козакам воювати з Польщею як з царською державою, що він знов оддасть Україну Польщі, а гетьманові звелить виставити козацьке військо проти шведів для оборони Польщі од шведів. Богдан стривожився. Цар та московські бояри повели політику з Польщею наперекір усім Богдановим замірам та планам.

В Чигирин прибіг один московський гонець з листом. Виговський сердито вирвав в його з рук листа. Гінця не допустили до гетьмана.

Уся Україна була стривожена чуткою про Віденський трактат. Скрізь загомоніли, що цар присилує козаків йти на поміч Польщі, своєму лютому ворогові, і спасати її од шведів. Говорили, що цар може знов оддати Україну Польщі.

Вернулись Богданові посланці з Вільна в Чигирин. Вони вступили в Богданову світлицю. Посходилась козацька старшина. Прийшов і Виговський. Придибав і його старий батько Остап, котрий прибув до сина в гостг. Всі ждали певних звісток, що таке постановили царські бояри в Вільні, помирившись з Польщею. Усі були смутні. Усім було важко на серці. Богдан вийшов до світлиці, стривожений, з неспокійними очима. В його руки трусились, а очі аж горіли. Іван Виговський стояв, похиливши голову. Темні, ясні очі неначе пригасли, неначе їх повила імла. В очах в старшини світилась і тривога, й журба.

Посланці впали в ноги гетьманові й обнімали його коліна. Очі в їх були заплакані.

— Ясновельможний гетьмане! Пропало військо Запорозьке! загине Україна! Нема нам помочі ні од кого. Ми навіть не знаємо докладно, яку умову поставили уповносилені від царя московські бояри з ляськими комісарами. Царські посланці не пустили нас і в посольський намет. Навіть не допускали нас близько до намету, неначе собак до Божої церкви. А ляхи сказали нам по щирій совісті, що вони постановили таку умову з царем, щоб Україна з Запорозьким військом знов була під Польщею... А як військо Запорозьке з усією Україною не буде покорятись ляхам, то цар буде помагати ляхам своїм військом і битиме військо Запорозьке. Загинемо ми! загине Україна!

Посланці заплакали, обнімаючи гетьманові коліна.

— Колись ми бились з самою Польщею, тепер нам доведеться битись з Польщею і Москвою. Пропащі ми навіки! Не наша сила встояти проти їх, — говорили крізь сльози посланці.

Хмарний, сумний осінній день заглядав в просторну Богданову світлицю через невеличкі вікна і неначе збільшував смуток, розлитий на смутних обличчях старшини. Іван Виговський стояв, неначе громом прибитий. Дві сльози покотились з темних очей.

Один Богдан не похилив голови. Він спахнув, підвів сиву голову. Уста й ніздрі задрижали. Старі руки затрусились. Він крикнув, неначе в гарячій битві з панами. Злість і гнів на московську політику душили його.

— Московські бояри подуріли й показились! В їх нема не то однієї клепки в голові, а десятьох клепок! Москва не варта доброго слова. Нема й не буде нам підмоги від Москви. Україна була як чайка в степу, що вивела діток при дорозі. Я мусив віддати Україну цареві, бо не було де дітись. А Москва дурна, хоче нас занапастити й занапастить! Присягаюсь і божусь, що нас хотять занапастити! Нас зневажають! Ой Боже наш праведний!

Дехто з старшини почав плакати.

— Не плачте, не журіться, діти! Треба оступитись од Москви. Коли Москва вчинила таке з нами, то треба оступитись од царя. Підемо тудою, кудою звелить нам йти найвищий владика. Будемо і під бусурменським царем, не тільки під християнським. Московські бояри грубі, дурні й темні. Ляхи їх дурять. Ніколи не станемо до помочі нашому споконвічному ворогові Польщі! Ніколи не підемо бити шведа, нашого щирого спільника. Пани не одмежували й досі границь України, не вважають на нас, як на вольних, незалежних од Польщі, а Москва знов хоче віддати нас панам на поталу. Невже ми повинні стати до помочі нашим ворогам проти наших друзів? Пани дурять Москву! Ніколи вони не оберуть собі за короля московського царя.

Богдан ще довго лютував, лаявся, кричав та проклинав Москву. Розбитий завсідніми війнами та клопотами, завсіднім, без перерви, тривожним життям в походах та битвах, Богдан не міг здержати себе, не

міг вгамуватись. Страх за будучину України, за усе своє діло, що він провадив за усе своє життя, помилка московського царя, легкодумність і дурість московських бояр збурили Богданову душу, як буря море, до самого дна.

А Виговський стояв і не промовив і слова. Він неначе крізь сон чув ту лайку та крики Богданові, як крізь сон людина чує завивання бурі в лісі. А його серце боліло й нило. Тихий на вдачу й поміркований, звиклий таїти свої щирі думки й вчиняти Богданову волю, Виговський і тепер не виявив і словом свого збудження проти Москви, свого гніву; але в думці він згоджувався з гетьманом. А тим часом в його серці аж клекотіла обида. Він вгадував, що Україні не сподіватись добра од Москви, що Москва не додержить Переяславської умови і ніколи не держатиме, що вона вчинить з Україною, що схоче, як покаже її потреба, її інтереси, а не вигоди України.

Виговський стояв, похиливши голову. Як крізь сон долітали до його вуха крики й лайка гетьманова. А в його голові йшла дума за думою тихо-тихо, одна смутна, друга невесела. В його боліло серце так само, як і в Богдана, але боліло тихо, без гуку, без крику, без слів, як тліє жар в сухому дереві перед пожежею.

"Що то станеться тепер з Україною? Де їй дітись? До кого приставати? В кого запомоги шукати? Скільки вже пролито козацької крові! А скільки ще доведеться її пролити!" — снувались думки в його голові, доки гетьман вгамувався.

Гетьман зараз оповістив, щоб на днях зібралась рада. Старшина розпрощалась з гетьманом і вийшла з світлиці, неначе громом приголомшена. Вийшов слідком за нею й Виговський з своїм старим батьком Остапом. Вони вертались додому мовчки і слова не промовили, їх наздогнав Данило Виговський. Вони ввійшли в світлицю Виговеького такі сумні, неначе вертались з кладовища, поховавши дорогу, близьку людину.

Вже був час пізніх обідів. Виговський звелів подавати обід. Слуги накрили стіл і подали обід. Вйговські сіли за стіл. Але їм не пилось і не їлось. Страва сто-яла на столі й холонула. Налиті чарки стояли повні. Смутний сірий світ хмарного осіннього дня ледве світив в маленькі віконця тісної світлиці і неначе додавав смутку засмученим Виговським.

— Отака-то наша доля, тату! — заговорив Іван Виговський.

— Я нічого доброго для України і не сиодівався од Москви. Не люблю я Москви й ніколи не любив її, — тихо промовив старий Остап.

— Московські бояри темні, непросвічені, ще й до того горді та чваньковиті. Вони згорда поглядають на нас і на ляхів, високо несуться, неслись би аж до неба, якби можна було, — говорив Іван Виговський. — В нас, мовляв, в Москві, тільки чиста православна віра, а ви, українці, вже полатинщені, схизматики, бо в вас, бач, хрестять через обливання... бо ви набрались ляського, католицького духу од Польщі. Москва — третій Рим, а четвертого вже й не буде. Це тільки й чуєш од їх. Не ждати нам добра од Москви!

— Я давно нарікав на гетьмана, що він прийняв московське підданство і тепер нарікаю, — обізвався Давило Виговський.

— І недурно ти нарікаєш, — сказав Іван Виговський. — Ще ні сіло ні впало, а Москва вже ладна оступитись од нас, як тільки пани покадили їй під ніс облесливими пахощами. А поляки ж ще й не одвели нам границі. Ще ж ми не визволили од Польщі ні Галичини, ні Волині за Горинню. Ми ще не зібрались докупи, не зміцнились гаразд, а Москва вже ладна знов покорити нас під ноги полякам. Що станеться з нами? Хто вгадає, яка доля нас жде?

І Виговський зітхнув важко-важко, неначе перед його очима клали в домовину його милу, любу Олесю або його рідну матір.

— Аж тепер на старості літ гетьман дійшов до розуму! Розібрав і втямив добре, чим тхне Москва, — сказав старий Остап Виговський.

— Розібрав і втямив, це правда, але заплутався між двома царствами, — сказав Іван Виговський. — І один Бог відає, як ми виплутаємось на волю. Москва оце одразу показала свої норови. Наших козацьких послів поляки приймали й вітали, як і послів заграничних, цісарських, німецьких, венгерських. Їх приймали з честю й пошаною, давали їм харчі, кватири, давали дорогі подарунки, оксамитові кунтуші, фалендиші голландські й усякі дорогі сукна. А московські бояри не пустили їх навіть близько до намету, ніби якусь непотріб.

— Це недобрий знак, — обізвався Данило Виговський. — Коли Москва вже тепер, тільки що прийнявши Україну в підданство, проганяє наших посланців і не шанує їх, що ж буде потім, як Москва забере нас в руки та насадовить свого війська отут, в нас дома, по наших містах?

Увійшов слуга, старий козак, і приніс другу потраву. Але ще й перша стояла непочата, і чарки стояли повні. Слуга з дива витріщив очі. Виговські тоді тільки опам'ятались і схаменулись, випили по чарці і почали їсти страву. Але їжа не йшла їм на думку. Старий козак поприймав з стола сливе повні миски й полумиски і тільки з дива поглядав скоса то на писаря, то на його старого батька.

"Чи це вони послабли, чи з ними трапилась якась неприємна притичина", — подумав старий козак, виносячи тільки початку страву.

А Виговські ще довго сиділи за столом, довго балакали, пили венгерське вино, але й вино не розвеселило їх. Важка дума каменем налягла на їх душу.

Данило попрощався і пішов додому. Старий Остап пішов одпочивати до своєї кімнатки. Іван Виговський усе сидів край віконечка і поглядав на хмарне небо, на густі хмари, котрі неначе бігли понад лісом, понад

горою, доганяли одна одну, котячись, неначе чорний дим, густими довгими валами.

"Чи не так вже котилось горе по Україні за усі Богданові часи, як котяться по небі валами оті чорні хмари? Битви за битвами, ріки крові за ріками лились по всій Україні, одна другу доганяла, одна другу випереджала. Не встигла одна річка зсякнути й висохнути, десь знов піднімалась друга кривава річка і сповнялась червоною козацькою кров'ю. Тепер Польща вихилиталась до дна, до коріння. Пани спаскудніли. Польща падає, і при такім упаді Польщі Україна встояла б і мала б силу одбиватись і вдержувати свої права. Москва росте, набирається сили. Бояри не страшні тепер цареві: це потомки давніх двірських шутів та скоморохів Івана Страшного. Це не польська вольнолюбна шляхта, а холопи цареві, і будуть чинити його волю, і прислужуватись навіть через міру, і годити цареві, як годить нікчемний холоп. Кляне гетьман Москву, кляну її й я ще більше з її нікчемними, наглими холопами-боярами".

Надворі сутеніло, смеркало. В світлиці неначе впали тіні на білі стіни, стали тіні в кутку на дорогих в золотих шатах образах, обвішаних вишиваними рушниками. Стало ще сумніше на душі в Виговського. Його думи полетіли в давнину, літали понад полями, де були битви за волю України. Смутна згадка за згадкою летіла швидко, як чорні хмари на небі. І несподівано Виговський згадав Корсун, і Пилявці, і Берестечко, згадав Київ. І от він неначе бачить невеличкий домок, а в тому домкові неначе вглядів Олесю... І в одну мить в його світлиці неначе блиснув промінь ясного сонця, неначе звідкільсь повіяло теплом. Світлиця одразу ніби повеселішала, ніби ожила. Олеся ніби стояла перед ним, як жива. Він неначе бачив її тихі очі. І йому здалось, що серед світлиці зацвіла якась пишна квітка серед зеленого листу, ясно-червона, пахуча. Він неначе почував пахощі од тієї квітки, що пішли по усій світлиці і сповнили його душу. Йому стало весело на серці. Якісь надії на щастя заворушились десь глибоко-глибоко в душі. Він неначе набирався сили. Одна приємна думка викликала другу і розганяла смуток. І одразу він

пригадав, що Богдан розлютувався на Москву, хоче одняти Україну од Москви.

"Не все пропало! Не загинемо до кінця! Богдан винесе на своїх подужних плечах і цю напасть. Він аж тепер став на добру путь. Москва остогидла йому, як і мені. Він одірве Україну од Москви. Не все пропало! Ще не вмерла козацька мати!"

І ясний, милий Олесин образ ніби злився докупи з тим сяєвом щастя і надії на ліпшу долю України, на її волю. Виговський повеселішав, встав з стільця і почав походжати по світлиці. Надія додала йому сили, розігнала смуток.

"Не все загинуло, не все пропало! Польща тепер хистка, як тонка кладка. Пани проваляться на своїй кладці, а ми визволимо Галичину й Волинь, зберемо ввесь наш український народ докупи, і тоді пристанемо до хисткої Польщі і матимемо силу й снагу вдержати самостійність при слабкій Польщі. Богдан уже звертає з своєї полюбленої стежки. Він тепер мусить йти тудою, кудою я бажаю. А я йому допоможу своєю радою... На Україні розвиднюється аж тепер! От-от засяє сонце волі і самостійності! Є надія! Ще не вмерла козацька мати!"

І не буйним вітром вирвались його палкі почування, як вони виривались у Богдана. Виговський, тихий на вдачу та поміркований, тільки швидше заходив по світлиці і все розгладжував долонею своє високе біле чоло, повне дум, та гадок, та надій на ліпшу долю України.

Другого таки дня Богдан скликав козацьку старшину на раду. Богдан вийшов з своєї кімнати блідий, стривожений, сердитий, аж лютий. Він і досі не міг заспокоїтись, лаявся, сердився і проклинав Москву. Виговський бачив, що гетьман вже старий та недужий, може спересердя та зопалу нашкодити Україні в справі з Москвою, почав заспокоювати гетьмана, благав його підождати трохи та гаразд розвідати про це діло,

обнімав коліна, доказував, що це неможлива річ, щоб цар оддав Україну ворогам благочестивої віри й поганцям на поталу.

— Коли ми, не розвідавши гаразд про це діло, зопалу піймемо віри в таку чутку про Москву і оступимось од царя, то про нас піде слава як про зрадників і кривоприсяжників. Треба підождати і розвідати гаразд. Може, це тільки така чутка пішла по Україні, а чуткам не все можна йняти віри, — вговорював і заспокоював писар гетьмана.

Богдан вгамувався. Рада постановила ждати з Москви звістки од царя, але не посилати козацьких полків на поміч полякам проти шведів.

— Я шведського короля ніколи не зраджу. Він наш вірний спільник. Нам треба добивати панів, знесилювати їх, а не помагати їм, доки ми не однімемо од Польщі Галичини та Волині, доки вони не згодяться одмежувати Україну од Польщі границями, — говорив Богдан старшині.

А тим часом він послав в Москву до царя лист. В своєму листі Богдан писав, що польські пани ніколи в світі не додержать свого слова, не сповнять Віденського трактату, не виберуть царя собі за короля, що вони обдурюють царя, бо вже послали послів до римського цісаря і просять його брата собі за короля. В кінець усього Богдан благав царя не вертати України Польщі, як своїй будущій державі, не давати на поталу ляхам православної віри.

Москва була глуха на цю пораду гетьмана та на його прохання. Цар постановив трактат з панами без козаків і навіть не дав відповіді на Богданів лист.

А час йшов. Ляхи намовляли кримську орду напасти на Україну, підмовляли й цісаря. Тоді Богдан, не питаючись в царя, завів переговори з трансільванським князем Ракочієм. З початку 1657 року Україна постановила умову з Швецією та Трансільванією розділити Польщу між собою. Ракочій вступив з військом в Польщу. Богдан послав йому до

помочі козацькі полки. Чутка про це дійшла в Москву вже тоді, як Ракочій йшов на Варшаву. Цар Олексій Михайлович послав до гетьмана в Чигирин свого окольничого Федора Бутурліна та дяка Василя Михайлова з докорами гетьманові за ту спілку.

Московські посли виїхали з Москви весною, а прибули до Чигирина аж літом, третього іюня, вже тоді, коли Богдан слабував, коли вже наступав кінець його життя.

Богдан знав, що Бутурлін їде з докорами од царя; він не мав думки зусім розійтись з царем і послав стрічати боярина з пошаною. Миргородський полковник Грицько Лісницький виїхав назустріч послам за десять верстов од Чигирина. За п'ять верстов од Чигирина стрітили послів гетьманів син Юрій, генеральний писар Іван Виговський та військовий осавул Ковалевський. Юрій иросив послів вибачити, що сам гетьман не виїхав їм назустріч, бо нездужає і лежить на ліжку.

Другого дня прибув до послів Ковалевський і привіз на подарунок їм два багато осідлані коні.

— Добродій наш гетьман звелів вам їхати до його, — сказав Ковалевський.

Посли приїхали в гетьманський двір. В сінях стрів їх Іван Виговський.

— Не майте за зле, — сказав генеральний писар, вітаючись з послами, — гетьман лежить недужий і не міг ніяким побитом стрінути вас.

Послів допустили до гетьмана. Гетьман лежав слабий на ліжку. Його лице вже осунулось, щоки позападали, ніс загострився. Голова вже посивіла. Гетьман спав з тіла так, іцо його ніби половини не стало. Вже було знать, що над ним літає подих смерті. Смерть, очевидячки, вже стояла в його за плечима або заглядала в двері. Тільки гострі очі горіли,

як огонь, і в їх світилось давнє завзяття. Світився й гнів на московських бояр за зраду Україні й за нехтування її інтересами, дорогими для гетьмана.

Бутурлін, здоровий та огрядний, вступив в світлицю і поклонився гетьманові. Високий комір синього кафтана, обшитий важким золотом, високо стримів кругом шиї, неначе клепки діжі, поцяцьковані парчею та золотими взорцями. З того коміра, неначе з курена, висунулась і нахилилась товста голова з повними червоними щоками, з русявою довгою бородою, з сірими круглими очима та повними ситими рожевими устами. Од важкої духоти в важкому убранні, обшитому золотом, Бутурлін розпарився як у лазні. З чола лився піт і стікав по ситих щоках. Йому було важко й досадно і од духоти, і од злості на гетьмана. Бутурлін та Михайлов в довгополих кафтанах, облямованих парчею, з довгими бородами були схожі на московських поважних протопопів і своїм убранням, і бородами, і поважними фігурами та рухами. Бутурлін тричі перехрестився до образів, тричі поклонився гетьманові. Позад посла стояв дяк Василій Михайлов, нижчий за боярина, але ще товщий, неначе вгодований. Він хрестився до образів, кланявся та аж сопів од духоти в важкому довгому суконному офіціальному убранні.

Бутурлін спитав, по-давньому звичаю, про здоров'я в гетьмана. Гетьман спитав про здоров'я царя та цариці, та їх дітей. Посли зараз роздали царське жалування по списові для гетьмана, генерального писаря та для полковників. Роздавши жалування, Бутурлін сказав:

— Наказано нам говорити з тобою, гетьмане, про державні справи, а тобі, гетьмане, наказано вислухати за ті державні справи.

— Не можна мені теперечки слухати про державні справи, — сказав гетьман. — Я нездужаю, і дуже нездужаю; нехай військовий писар Іван Виговський вислухає про великі справи його царського велнчества.

— Ми прислані по указу великого государя до тебе, гетьмане, і нам загадано говорити з тобою, а не з якимсь писарем, — обізвався Бутурлін.

Виговський гордо зирнув на боярина. Слова боярські кольнули його в самісіньке серце. "І я ж такий боярин на Україні як і ти, а може, ще й кращий за тебе, бо я державний канцлер", — подумав Виговський і спустив очі: нехтування московське вразило його дуже неприємно.

— Я ніяк не можу при своїй хворобі говорити про державні справи і давати одповідь, — сказав гетьман, — та про що б ви не говорили те не буде втаєно від писаря.

— Не годиться тобі, гетьмане, одмовлятися ніякими причинами: треба слухати указ і загад великого государя без жодної суперечки, — сказав боярин.

— Указу й загаду царського я повинен слухати, але од хворості мені говорити не можна. Дасть Бог, подужчаю, тоді дам знати.

"Ну та й причепилась оця московська причепа, неначе шевська смола! Чіпляється до слабого чоловіка: хоч вмирай, а його вислухай! Це правдива московська пеня. Польські посланці не чіплялись до нас так нагло й грубо", — думав Виговський і тільки крутив свого довгого лиснючого вуса.

Надуті й сердиті московські посли вийшли в велику світлицю і хотіли вже йти з двору. Гетьман послав Виговського просити їх зостатись на обід. Посли вернулись в кімнату до гетьмана і гордо сказали:

— По милості царського величества для нас обіди наготовлені в нашій господі: ми будемо їсти в себе.

— Усі посли царські по милості царського величества в моєму домі їли і за довговічність государеву пили. Вчиніть і ви так само. А коли так не

зробите, то мені буде здаватись, нібито буде неласка до мене його царського величества, — сказав гетьман.

Посли згодились зостатись на обід. Столи накрили коло гетьманового ліжка. До гостей вийшла гетьманова третя жінка Ганна, з роду Золотаренків, та Богданова старша дочка Катерина, що була замужем за Данилом Виговським. Обидві були убрані в дорогі оксамитові вишневі кунтуші та в білі шовкові намітки, наверчені на золоті парчеві очіпки. Вони попросили послів за стіл. Гетьман попросив на обід Івана Виговського та осавула Ковалевського. Перехрестившись та прочитавши молитву, усі посідали за столи. За столами при обіді ніхто не говорив. Усі сиділи мовчки, усі були задумані. Посли були сердиті, аж понадувались. Виговський поглядав на бояр скоса і тільки крутив свої довгі чорні вуси. Гетьманша й Катерина не насмілювались говорити з чужими послами. Веселій та говорючій Катерині страх як хотілось побалакати з чужоземцями, розпитати, як живуть в їх теремах московські боярині, які в їх звичаї, яка поведенція в убраннях. Але вона боялась батька, щоб часом чимсь не прохопитись і не сказати чого зайвого, такого, чого не дозволяє етикет. Обід був невеселий, вже геть-то поважний, навіть сумний, схожий на обід на панахидах. В очах в усіх світилась обида, невдоволення, заздрівання. Вряди-годи недужий гетьман обзивався словом до Бутурліна, та гетьманша тихо давала слугам якийсь там загад, а нетерпляча Катерина сливе на саме вухо шепотіла мачусі свої уваги і все поправляла на шиї разки намиста з дрібних червінців.

На половині обіду гетьман підвівся, звелів слугам піддержувати себе, взяв срібний кубок з венгерським і промовив бажання здоров'я цареві, цариці, царівнам, ласкавому заступникові України патріархові Никонові, боярам, думським людям і христолюбному військові, щоб Господь покорив під ноги цареві не тільки єретиків, але й самого поганина бусурмана султана турецького.

Випивши кубок, гетьман впав знесилений на постіль і вже того дня більше не вставав з ліжка. Усі хапком доїдали обід і швиденько розпрощались з недужим гетьманом.

Другого дня царські посланці знов намагались, щоб гетьман прийняв їх і вислухав. Виговський одмагався, що гетьман слабує, не може їх вислухати. Посли стояли на своєму і говорили, що вони прислані не на довгий час, що їм треба хапатись додому. Двічі ходив генеральний писар до гетьмана і двічі приносив послам ту саму одповідь, що гетьман не може ні слухати, ні одповідати, і прийме послів, як тільки трохи одужає й подужчає.

Але московські посли таки приїхали в гетьманський двір непрохані, їх привітав Іван Виговський і запросив до світлиці. Посли почали вивідувати в Виговського, навіщо гетьман має стосунки з шведами та трансільванським князем Ракочієм.

Виговський глянув на образ Спасителя, перехрестився і сказав:

— Божусь і присягаюсь, що в гетьманові і в усьому Запорозькому війську нема ніякої неправди і зради цареві. Але як пішли чутки, що ніби цар, ставши польським королем, оддасть Україну Польщі, як поляки почали посилати своїх послів до султана та до кримського хана, щоб намовити їх напасти на Україну, то гетьман почав шукати собі помагачів та спільників, щоб бути з ними в приятельстві. Усе це гетьман зробив не для зради цареві, а на честь і хвалу великого государя.

— Дивно нам, що гетьман вступає в спіл з царевими ворогами без наказу й дозволу царського, — сказали посли.

Виговський почав одмагатись, вговорювати і заспокоювати послів. Його красномовна промова лилась, як вода весною в бистрих потоках. Він говорив швидко, й плавко, й розумно, виправдуючи гетьмана. І посли трохи заспокоїлись.

Але через чотири дні гетьман поздоровшав і звелів Виговському покликати до себе послів.

Посли вступили в здорову світлицю. Гетьман сидів на канапі, худий, змарнілий та блідий. Він так спав з тіла, що оксамитовий вишневий жупан став широкий і бгався на його худому тілі широкими складками. Здавалось, ніби на канапі сиділа тінь колишнього огрядного, здорового велетня-гетьмана.

Гетьман попросив послів сісти на почесному місці на канапках в кутку під образами. Виговський сів оддалік на стільці. Бутурлін почав говорити з докором в голосі:

— Обіцялись ви, присягаючи на підданство цареві, в святій Божій церкві по непорочній Христовій євангельській заповіді перед святою Євангелією служити і бути в підданстві у великого государя на усій його волі й неслуханні, а по теперішніх ваших замірах ваше спочування переноситься од його царського величества на Ракочія. Тепер ми чуємо, що ти вже вступив в спіл з шведським королем Карлом Густавом та з Ракочієм і послав полковника Антона Жданова з Запорозьким військом на поміч Ракочію, щоб руйнувати міста й села Корони Польської, забувши страх Божий і свою присягу. Тоді було б слід допомагати цареві, щоб він міг стати польським королем та великим князем литовським, а не брататись з такими єретиками, кальвінами. Це тобі од Бога гріх, а од нас сором!

Слова московського посла розсердили гетьмана. Він спахнув і промовив одкрито й з запалом:

— Од шведського короля я ніколи не оступлюсь. В нас давне приятельство і згода од того часу, як ми ще не були в підданстві в царя. Шведи — люди щирі й правдиві, не те, що ляхи; вони додержують свого слова. А цар вчинив з нами свою немилість: помирився з поляками і хоче оддати нас в руки полякам. Нам треба не миритись з поляками і не помагати їм військом проти шведів, а битись з ними до кінця і знесилити їх до краю. І тепер йде чутка, що цар вже посилає з-під Вільна двадцять тисяч війська на нас, шведського короля та Ракочія. Ми й гадки не маємо оступатись од царя і ладні йти на його ворогів, на невірних бусурманів,

хоч би мені в теперішній моїй хворобі і смерть трапилась в дорозі; задля цього повеземо з собою й домовину... Великому государеві, царському величеству, у всьому воля: він монарх великий; тільки те мені дивно, що йому бояри нічого путящого не порадять; ще й не дістали польської корони, з Польщею миру не постановили, а вже з шведами, своїми ж спільниками, розійшлись і почали з ними війну. А те, що ви говорите, неначе б я давав згоду, щоб царські воєводи були в Чернігові, Ніжині та Переяславі і збирали царські податі, так цього не було; в Переяславі з боярином Бутурліним ми умовлялись, щоб царські воєводи були тільки в Києві. Я буду служити великому государеві, а од шведів ніколи не оступлюсь.

— Гетьмане! — сказав. Бутурлін. — Говорити тобі такі непристойні речі сором. Треба Бога пам'ятати і свою присягу цареві, як ти обіцявся великому государеві вірно служити і усякого добра йому хотіти. А тепер за поміччю війська Запорозького шведський король і венгерський Ракочій пошарпали міста Польської Корони і великі скарби в монастирях забрали. Ви руйнуєте Польську Корону, на котру обібрали пани нашого государя... Ти, гетьмане, тепер говориш з великими пихами невідомо з якої причини... Нема тобі сорому і Бога ти забуваєш. Служба твоя в великого государя ніколи не буде забута... тільки непристойні й високі заміри покинь,

Виговський сидів у куточку і з дива вирячив очі на московського посла. "Такими гордими словами, — думав він собі, — промовляли до Богдана польські пани тільки зараз після Корсунської битви з панами, поки козаки не вбились в палки, не набрались сили. Бояри панів не знають гаразд, а піддурені панами, вони й справді ще оддадуть нас полякам до рук... Погана справа з боярами" — думав Виговський. І він почував, що гнів на бояр підступає йому до серця. Йому хотілось встати у заговорити і словами стати до оборони і гетьманової політики, і інтересів рідного краю. Але він здержався. Поміркований, здержливий, тихий на вдачу, він вмів правувати і своїми думками і своїм словом. Уся збуреність в йому виявилась тільки в тому, що він двічі повернувся на стільці і згорнув руки на персах.

Бутурлін говорив далі докори гетьманові і почав говорити та навчати:

— Ви помагаєте ворогам царевим, руйнуєте й грабуєте Корону Польську, на котру пани обібрали нашого государя; ви проливаєте вкупі з шведами та Ракочієм християнську кров. Божим церквам і християнам чините спустошення й глум, про що й слухати страшно. Стережіться "како опасно ходите", щоб часом вам за такі неправди не навести на себе праведного гніву Божого, — говорив Бутурлін в тоні навчаючого старого протопопа.

"Це не бояри думські, а ніби попи з московських соборів наїхали нас навчати та наводити на добру путь задля своєї користі, а на нашу пагубу. Саме ж московське військо на Білій Русі руйнувало й грабувало і костьоли, й польських панів-християн, і села, й міста. Про це бояри й словом не запикнуться, про це вже й забули, а нас цим докоряаоть. Гарні ці московські попи-бояри!" — подумав Виговський.

І справді, якби посланці не були взуті в жовті сап'янці, можна було б по всьому — і по обличчі, і по убранні, і по мові — подумати, що вони не бояри, а московські або візантійські попи. І гетьман, і Виговський здавались врівні з ними європейцями.

Вже були пізні обіди. Гетьман звелів накривати столи і попросив послів на обід. До столу вийшла гетьманша Ганна, в розкішному зеленому кунтуші, з чималим дорогим золотим хрестом на шиї, обсипаним брильянтами. Ганна була ще не стара й дуже гарна з лиця, біла та чорноброва, з ясними карими очима. Вона попросила послів сідати за столи. Вийшла й Катерина, Богданова дочка. Гетьман звелів сідати за столи і синові Юрієві, і генеральному писареві Виговському, і своєму зятеві Данилові Виговському. Гетьманша почастувала послів. Усі посідали за столи. Але цей обід був невеселий. Обидва Виговські і не дивились на послів: вони їм стали противні. Усі мовчали, неначе за столом сиділи високі московські духовні особи, архієреї або митрополити, перед котрими було якось ніяково говорити про буденні справи. І цей обід був схожий на панахиду.

— Чи це ми були на гетьманському обіді, чи на панахиді? — спитав Данило в Івана Виговського, виходячи од гетьмана.

— Мені все здавалось, що я на панахиді: все не розбирав, чи я обідаю з боярами, чи з московськими надутими попами, — сказав Іван Виговський.

— Ой, коли б ці обіди з боярами і справді не стали панахидами по Україні! — обізвався Данило Виговський.

— Але гетьман, слабий та ще й злий на Москву за її дурну справу з Польщею, говорив з послами дуже круто й роздратовано, — сказав Іван Виговський. — Москви драпувати не годиться: може, ще повернемо справу на свій бік. Треба буде поїхати до послів і попросити вибачення за гетьмана. Не раз і не два мені доводилось і за Польщі вгамовувати та здержувати старого гетьмана після його розмови з польськими послами.

І другого дня Іван Виговський поїхав до московських послів і сказав їм:

— Ясновельможний пан гетьман звелів сказати вам "добридень" і спитати про ваше здоров'я, а коли вчора вам була яка недогода, то не майте того за зле: гетьман дуже слабий і тільки був радий, що ви в його домі хліб-сіль їли; пробачте йому, що він в тяжкій своїй слабості палко говорив з вами. Він при своїй хворобі тепер на усіх сердиться; такі вже тепер в його норови; і нас усіх він усе лає, за якусь нісенітницю так розсердиться, що до його хоч не приступай.

Іван Виговський мав талан ораторський і любив говорити, але в розмові він завсіди був дипломатом, і дуже обережним дипломатом.

Посли почали випитувати в писаря про спіл гетьмана з шведами та з Ракочієм і сказали йому:

— Писарю Іване Виговський! Пам'ятай ласку до тебе нашого царя, служи, працюй для його з щирим серцем і з дорогою душею, без хитрощів, а твоя служба цареві не буде ніколи забута царем.

— Я гетьмана й полковників завсіди наводжу на добру путь, а на знак своєї вірності й щирості в вірі я оце одружився з дочкою Богдана Стеткевича, благочестивої християнської віри. Є в його маєтності коло Орші в Могилівщині, так нехай би цар звелів віддати ці маєтності моїй жінці й мені і записати їх за нами, а я буду йому за вірного слугу до кінця своєї жизності. Є государева ласка до іншої шляхти, що цареві не служила, а ті маєтності були колись Стеткевичеві.

Посли пообіцяли Виговському ті маєтності, але цар їх не вернув Виговському. Бояри московські вславились своєю скупістю навіть за границею, хоч для себе були зажерливі.

Посли знов домагались, щоб їх допустили до гетьмана говорити про свої справи. Але ще їх і до гетьмана не допустили, як в Чигирин приїхали шведський посол, а за ним посол од Ракочія. Гетьман зараз прийняв послів. Московські посли випитували в гетьманських челядників, підкуповували двома парами соболів підписарів гетьманської канцелярії, але нічого не випитали. Стали вони випитувати в Івана Виговського, але Виговський запевняв їх, що посли тільки говорять про любов та згоду з військом Запорозьким і більш нічого.

Одправивши чужоземних послів, гетьман запросив до себе Бутурліна та Михайлова на прощання. Іван Виговський та осавул Ковалевський закликали послів і запросили їх в гетьманські горниці.

На прощанні посли довго вмовляли гетьмана, щоб він порвав спіл з шведами, помирився з поляками, як будущими царськими підданими, і став до помочі полякам проти шведів.

Одкритий і простий Богдан сказав їм:

— Од шведів ми не оступимось. Шведи — наші найкращі спільники. Нехай цар помириться з шведами. А коли вони не бажатимуть миру з Москвою, тоді ми вчинимо справу на інший спосіб. А теперечки допроваджуймо до кінця справу з ляхами: треба наступити на їх з двох боків — московське військо по один бік, а шведський король по другий, і бити панів, щоб їх з корінням викоренити і не допустити їх злучитись з іншими спільниками. Ми їх добре знаємо! Хоч вони на словах і обібрали государя на свій престол, але на ділі цього ніколи не буде. Шукають же вони собі іншого короля в Цісарщині.

Посли не знайшли, що на це відповідати гетьманові. Тоді вони почали домагатись, щоб гетьман звелів збудувати в Києві для московського війська казарми або понаймати кватири. Гетьманові було не до вподоби, щоб великоруське військо оселялось в українських містах. Він почав одникувати й одмагатись. Іван Виговський одразу постеріг, для чого цар думає оселяти московське військо по українських містах. Він почав потакати гетьманові і сказав, що однімати оселі й грунти під казарми та дратувати жильців небезпечно, щоб з цього діла часом не вийшло те, що колись вийшло в Суботові, як ляхи одняли в гетьмана Суботів, через що й досі ллється кров на Україні. А осавул Ковалевський пристав до його й потакав йому.

Бутурлін спахнув і промовив:

— Дивно мені та й годі! Як це ви Бога не боїтесь і сорому в вас нема? А тобі, писарю, і тобі, осавуле, не годиться приставати до гетьманських слів і говорити так голосно. Це звичай людей нікчемних, негодних!

Виговський зблід як крейда од боярської лайки. Ковалевський почервонів з досади й посатанів.

"Таким тоном говорили колись до нас дикі польські звірі Миколай Потоцький, Самійло Лащ, та й то до Корсунської битви з поляками. Якийсь московський окольничий, якийсь дяк чи піддячий, нижчий за

мене, кидає мені в вічі лайку при гетьманові, мені, кращому й вищому за його, мені, великому канцлерові війська Запорозького!" — майнула думка в Виговського.

Він замовк, більше й слова не промовив, стояв блідий та задуманий, але затаїв в своїй душі ще більшу ненависність до московських гордих, непросвічених, наглих та грубих бояр.

Гетьман перебив цю розмову і сказав:

— Не знаю, я в Києві давно не бував. Подумаємо, як це діло зробити, і подамо звістку вам на од'їзді вашому через генерального писаря.

Посли розпрощались з гетьманом. На од'їздіі з Чигирина вони таки встигли випитати через підписарів гетьманської канцелярії, чого приїздили чужоземські посли і що гетьман постановив спіл з шведами та Ракочієм воювати з Польщею і розділити її між собою на три частки.

Московські посли виїхали з Чигирина вже після пізніх обідів. Іван Виговський, випровадивши послів за місто, вернувся додому і одпочивав, сидячи на ганку, неначе одбувши важку панщину. Він скинув з себе важкий оксамитовий кунтуш, перевдягся в легенький літній жупан, сів на лавці в просторному ганку і балакав з старим батьком Євстафієм. Невеличка кватира Виговського стояла на пригорку під високою Замковою горою серед розкішного старого садка, а місто спускалось наниз і розстелялось по низині. Низина, просторні луки та сіножаті зеленіли неначе застелені зеленим сукном. Усей Чигирин було видко як на долоні. Виговський одпочивав ніби після важкої роботи, скидаючи очима широкий простір, де біліли купами доми, лисніли хрести церков та позолочені маківки на банях.

Виговський не встиг одпочити, як прибігла Катерина Виговська, старша гетьманова дочка, і бігцем вибігла по східцях на ганок. Проворна на вдачу та дуже цікава, вона ледве діждалась, поки генеральний писар

вернеться додому, і, вглядівши в вікно, що він проїхав вулицею ва коні, зараз побігла до його, щоб розпитати за проводи бояр та останню розмову з ними.

Не встигла Катерина і на лавці сісти, як у хвіртку вскочила Олена Нечаєва, менша Богданова дочка, і бігцем побігла до ганку. І її брала нетерплячка поговорити й розпитати про московських бояр. Незабаром хвіртка знов заскрипіла, і на подвір'ї з'явився Данило Виговський, стрункий, рівний, як стріла, легкий на ході, і швиденько попростував до ганку. Зараз за ним надійшов полковник Тетеря, а за ним генеральний осавул Ковалевський, поважний, важкий на ході, плечистий та поставний. Прибігло ще кілька жінок старшини. В ганку стало аж тісно. Олена Нечаєва та зо дві козачки поосступались з лавок і посідали на сходах, щоб дати місце на лавках чоловікам.

Усім хотілося побалакати про московських гостей, котрі на сей час усім не припали до вподоби, навіть були неприємні, а декому й противні. Навіть слуга Виговського, старий козак, і той постерігав, про що буде тепер розмова на ганку, і був такий цікавий послухати ту розмову, що став коло ганку і насторочив вуха. Виговський вглядів його і промовив:

— А піди лиш, Яремо, в льох та наточи меду в жбани та й жди, доки я не звелю подавати!

"Треба бути обережним, — подумав Виговський. — Москва ще стоїть над нами з келепом, а ці бояри підкуплять в нас і слуг і випитають, що їм треба".

— Ну й гарні ж гостоньки були оце в нас в Чигирині! — почала розмову Катерина. — І вродилась, й охрестилась, а таких пеньків ще не бачила в гостях в мого батька.

— Бодай їх лиха година взяла! Втомили вони й гетьмана, втомили вони й мене... панькався з ними, як з болячками, — промовив Іван Виговський.

— Це такі болячки, що було б ліпше їх повирізувати та геть повикидати, щоб не загноїли усього нашого тіла, — обізвався щирий Данило Виговський.

Тетеря мовчав і тільки хитро осміхався усім своїм широким плисковатим лицем та невеличкими карими лиснючими очками: йому було байдуже про бояр, доки вони не шкодили йому особисто.

— Нагуркотіли, настукотіли московські ці чорні хмари та й посунулись на північ і бодай не вертались! — сказав старий Остап Виговський.

— Лізуть в палац гетьманів, мов гуси в тік: пускай їх, хоч вмри, бо вони приїхали з Москви! Оце гаразд! Трохи не ввігнали в домовину мого тата, — сказала Олена Нечаєва.

— Коли б пак налазили, як гуси, а то притьмом пруться, як поросята в картоплю, аж кувікають! Ой давай, мовляв, гетьмане, свою картоплю, бо вона для наших рил саджена в твоєму городі! — додала Катерина й разом реготалась.

— Ну та й придбав гетьман собі приятелів в Москві! Цур їм, таким спільникам! — додав Данило Виговський.

— І цур їм, і пек їм! Що правда, то правда, — обізвався старий Остап Виговський. — Польські пани кращі за їх.

— Принаймні делікатніші. А ці бояри і горді, як сатана, і дурні, як ступа, і чваньковиті, ще й до того наглі, наглі без міри, без кінця. Два роки минуло, як Україна доброхіть присягла московському цареві, а ці московські зателепи вже порядкують та орудують на Україні, неначе

вони завоювали наш край, [неначе] тричі побили нас в трьох битвах, — сказав Іван Виговський.

— Для їх, москалів, для їх, стрільців, став палаци, пускай їх в усі міста, куди їм буде завгодно! — сказав Ковалевський.

— Еге ж! пускай, щоб забрали нас в свої лапища в наших таки містах, недалеко ходивши, щоб накрити нас решетом в самісінькому гнізді, — сказав Іван Виговський.

— А які вони чудні, оці бояри! — обізвалась Катерина. — Не сказати б — московські попи в рясах та з патерицями... Як вступила я в світлицю, то трохи не помилилась: думала просити благословення і трохи не цмокнула їх в руку. Ще добре, що завчасу схаменулась. Ото б вийшла була кумедія!

— Де, в дідька, вони схожі на попів? Вони схожі на татарських мурз або на Батиєвих баскаків, — бовкнув Данило Виговський. — Це правдива московська татарва, тільки віра в них християнська. Наш гетьман матиме багато клопоту з цими боярами, як довго житиме.

— Не мала баба клопоту, та купила собі порося. Оце ж і гетьман купив собі біду, та й за свої гроші, — пожартував Ковалевський.

— Та які вони лайливі! як вони грубо говорили з гетьманом! "Тобі, гетьмане, негоже! тобі, гетьмане, непристойно! Ти, гетьмане, і Бога не боїшся, і людей не соромишся!" Лаються та й лаються! Вилаялись та й поїхали, бодай не вертались, — жартувала Катерина.

— І справді: "поїхав мій миленький, бодай не вернувся", як співають в пісні, — додав Данило Виговський.

— Та які ж вони одоробала! Ледве повертаються та сопуть, та хропуть, неначе крізь сон в ліжку. Та все чогось позіхають... А піт на

гладких щоках так і дзюрчить, неначе залива з стріхи. Я вже хотіла встати з-за стола та повтирати їм гладкі морди, бо з їх лобів аж в полумиски капотіло, неначе з стріхи, їй-богу, хотіла вже втирати їм вуси та бороди, що позамочували в борщі, бо я гидлива: гидувала їсти. Бачила я і польських послів, і шведських, і венгерських, і волоських, а таких поганих ще зроду не бачила.

— Добре, що гетьман розкоштував, які на смак московські бояри і чого нам сподіватись од їх. Може, тепер одвернеться од Москви і оддасть Україну під руку турецького султана. Здається, що, під турком нам буде вільніше, — сказав щирий Данило Виговський.

— Не говори так, брате! Гетьман говорив з великої досади, а як обдумається та поміркує, то, може, скаже інше, — обізвався обережний Іван Виговський. — Може, і в Москві бояри заспівають іншої, як довідаються і пересвідчаться, що польські пани їх дурять, бо панам тепер дуже й дуже прикрутило.

Іван Виговський був дуже обережний. Хоч він і не любив бояр, але добре тямив, що Москва набирається тепер сили, побивши Польщу, і з нею треба поводитись дуже обережно, щоб часом не запобігти од неї клопоту й лиха через боярську темноту та дурість.

— І добре, пане Йване, твоя Олеся зробила, що не перебралась оце з Києва до тебе. Якби вона оце була пообідала з боярами, то з переляку втікла б з Чигирина в Київ, — сказала Катерина.

— Та й я б не видержала і дременула б слідком за нею. Якби прийшлось парити парка через боярські вереди та лайку, то кожний втік би од їх хоч і до турка, — обізвалась Олена Нечаєва.

— Од їх і поли вріж та втікай чи до ляха, чи до турка, чи хоч і на край світа. Ну та й цяця ж оці московські бояри! — говорив старий Остап Виговський.

— Нелегенько тепер і тікати од їх, коли запряглись в московське ярмо, — сказав Іван Виговський. — Тепер вони тільки кричатимуть на нас: "Гей, ставай, круторогий! Цабе, моругий!" Поганятимуть вони нас, як схотять і куди схотять. А наші — вони йтимуть під їх загадом, куди боярам потрібно.

Виговський скоса поглядав на Тетерю. Тетеря тільки хитро осміхався чорними очима, а потім промовив:

— Кому важке буде те ярмо, той крутне рогами та й скине його; а хто оговтається з ярмом, то й носитиме його, хоч і намуляє собі ним шию.

"Надвоє говорить Тетеря, що і в ступі не влучиш", — подумав Іван Виговський.

— Що до мене, то я, бувши волом, так крутнула б рогами, що й ярмо, й занози, й притику потрощила б, ще й в боярські пампушки штурхнула б рогами. Ой грубі ж, ще й до того сапаті ті бояри! — говорила Катерина. — Ото буде про що розказувати Олесі, як оце вона приїде в Чигирин!

Гості Виговського забалакались, розмовляючи за бояр. Коли це за двором несподівано застукотіли колеса. За воротями спинився ридван. Ярема кинувся з льоху одчиняти ворота.

— Одчиняй, старий, швидше! Плуганиться, неначе вівця з перебитою ногою, — крикнув погонич за воротями на старого Ярему.

— Хтось приїхав, хтось приїхав! Годі тепер балакати про московських бояр, бо вітер донесе нашу розмову аж до самої Москви, — сказав Іван Виговський.

"Чи ворог, чи приятель оце в нас за воротями? Видко, що хапається. Певно, щось спішне! І хто б це був такий?" — вертілась в його думка.

Ярема одчинив скрипучі ворота так раптово, що аж ворітниці захилитались. Він вглядів, що на возі сидів лицар. В одчинені ворота шугнули чорні баскі коні, неначе чотири степові орли, повернули кругом широкого двору і зопалу неначе осіли перед ганком. В повозі сидів овруцький староста Юрій Немирич.

Усі впізнали його і вмить схопились з місця. Іван Виговський та Данило кинулись до ридвана так швидко, неначе злетіли по східцях на крилах.

— Ого! Carissimus dominus* (* Найясніший господарю! (Латин,) — Упоряд.) Немирич! — крикнув Іван Виговський.

— Tuus semper carissimus amicus et frater* (* Завжди найясніший твій друг і брат! (Латин,) — Упоряд.) — крикнув Немирич з воза і прожогом схопився і скочив на землю жваво, проворно, неначе йому було ще двадцять років.

Іван Виговський простяг руки і обняв його на льоту, неначе впіймав його на повітрі. Немирич скочив додолу і тричі гаряче поцілувався з Іваном Виговським.

Вже сонце скотилось над ліс і обливало двір і садок червоним світом, обсипало лиснючі чорні з сивиною Немиричеві кучері, грало блиском на позолоченому держалні його шаблі, на пістолеті та кинджалі, заткнутому за черес, на золотистій кольчузі, котру було видко на персах з-під широкого кунтуша. Немирич був рівний станом, високий на зріст, гарний з лиця, проворний, аж трохи тороплений.

Данило Виговський, Павло Тетеря й Ковалевський привітались з Немиричем дуже привітно. Іван Виговський запросив гостя до господи. Немирич вибіг по сходах на ганок, поцілувався з старим Остапом і кинув жарт неначе на льоту:

— Ге! reverendissime pater*! (* Ясновельможний отче! (Латин.).) Сидите тут на ганку та хліб дурно збавляєте. Анумо, з нами в стан до Ракочія! До шаблі та до списа! — крикнув Немирич до старого Виговського.

— Еге-геї Моє вже минуло. Нам тільки й зосталось, що на ганку грітись проти сонечка, — сказав сивий дід і засміявся сухими, тонкими, ніби зів'ялими устами.

— Просимо до господи! до світлиці! — просив генеральний писар Немирича.

— Спасибі! Навіщо йти до світлиці, коли й тут гарно... Сідаймо тут та побалакаємо, бо я оце хапком прибіг до Чигирина, летів день і ніч, — сказав Немирич і не сів, а ніби впав як підкошений на стільчик.

— Що ж там таке трапилось? Звідкіль ясновельможний староста прибіг до нас, так що й вороні твої вкрились піною, як я оце бачу? — спитав Іван Виговський в Немирича.

— Просто з венгерського стану навісного Ракочія з-під Любліна, — сказав Немирич.

— Чого ж ваша вельможність там був? — спитав старий Остап.

— Як чого? Я ж пристав до Ракочія з паном Грондським та з польськими панами дисидентами, соцініанами. Нас багато перейшло до Ракочія, і оце ми бились з королівським військом. Провчили ми добре короля Яна-Казиміра! Багато панів присягло на вірність Ракочієві, багато містечок та міст ми поздавали самохіть трансільванському князеві, щоб провчити короля Яся. Нехай знає Ясь, як небезпечно зачіпати шляхту. Хотів він обчикрижити наші права і стати неомежованим монархом, щоб керувати панами, як слугами. А ми його самого вигнали з Варшави. Ракочій вже в Варшаві з військом.

— Невже! — крикнули всі в один голос.

— Вже! Але був він в Варшаві довгенько, та оце його вже витиснули з Варшави, бо Богданові спільники оті Ракочієві вівчарі та свинопаси, не варті доброго слова.

— Знаю, знаю! Вони вчились воювати, певно, на запічку або на печі, оті вівчарі, волохи та венгри, а не на полі битв, — обізвався Іван Виговський.

— Вже чи так, чи інак, а Ян-Казимір буде пам'ятати до нових віників, як небезпечно зачіпати шляхту. Шляхта ще й передніше була пооддавала польські міста шведам і присягла на підданство Карлові Густавові, щоб показати Янові-Казимірові, що шляхта в Польщі дужча за короля і зробить, що схоче. Тоді Ян-Казимір мусив тікати в Сілезію. А тепер і ми з Ракочієм дали йому пам'ятного, здорово приборкали його, нехай не квапиться обтинати наші права. Король хотів приборкати шляхту, але шляхта не пошилась в дурні і приборкала короля.

— То ваша милість вкупі з шведами бились з королем? — спитав Данило Виговський.

— Авжеж бився! Ще б пак не битись, коли Ян-Казимір намірився обтяти наші привілеї і стати монархом над шляхтою. Я перейшов був до шведів, а потім оце ходив вкупі з військом Ракочія на Варшаву. Ніяк не всиджу вдома, коли яке ледащо зачепить шляхту, — сказав Немирич, — але тепер, коли ми короля вже добре провчили, я покинув Ракочія і оце прибіг просто з Ракочієвого стану до гетьмана. Оце зараз поїду до гетьмана...

Немирич жваво підвівся, неначе підскочив, і вже насторочився бігти по сходах.

— Гетьман нікого тепер не пускає до себе, він давно слабує. Тут тільки що були посли од шведського короля та од Ракочія. Гетьман вирядив послів і ліг на ліжко, бо дуже втомився. Здається, він вже на ладан дише. Та чого ж вам, вельможний пане, так приспіло доконче бачитись з гетьманом? — сказав Іван Виговський.

— Хочу оповістити йому щиру правду про його спільника Ракочія і його військо. Ракочій не вартий доброго слова, не вартий того, щоб з ним держати спіл. А вже його військо, ті венгри та волохи, та усякі греки, та усякі заволоки, то не лицарі чесні, а правдиві розбишаки. Не варті вони, щоб ми держали з ними спіл. Краще йти в супряжичі з чортами, ніж з ними. Зараз поїду до гетьмана!

Немирич, нервовий на вдачу, жвавий, непосидючий та палкий, вже кинувся з ганку, щоб вскочити в ридван. Іван Виговський вдержав його за руку.

— Ласкавий пане! Гетьман слабий; вас сьогодні не пустять до гетьмана. Сідайте та одпочиньте з дороги, бо ви стривожені та втомлені. Побалакайте з нами та оповідайте нам докладно, чого там накоїли ті супряжичі з дідьками. Будь ласка, ваша милість, сідайте та втихомиртесь! — впрошував Іван Виговський.

Немирич сів на стілець. Спокійна, тиха вдача Виговського, його тихий та привітний голос неначе свіжим вітерцем подихнули на палку, неспокійну Немиричеву вдачу. Немирич сів і почав оповідати, але все повертався на усі боки, неначе його силою посадили на стільці, неначе хтось держав його силою на одному місці і не давав йому знятись з місця і полетіти в гетьманський двір. Нервовий та ворушкий Немирич своєю неспокійною вдачею був схожий на запорожця, але з коша не запорозького, а шляхетського. Він був ладен кидатись в усякі битви, переходити з шведського стану до Ракочієвого або й до іншого, аби захистити привілеї шляхти.

— Ракочієве військо — це якась наволоч, а не лицарське військо, це ватага диких волоських вівчарів та венгерських свинопасів та пастухів. А до їх поприставивали наші наддніпрянські левенці, що живляться війною, та якісь волоцюги, та пройдисвіти греки, та усяка наволоч. Чи вступлять в село польське або містечко, зараз грабують, палять, руйнують, ріжуть товар, вівці, кури, качки, свині, розкладають багаття в загородах, смалять, патрають поросята, їдять, п'ють, а потім посваряться, полаються за здобуток і давай самі битись та різатись! В їх все гульня та різанина. Вони нічого путящого для нас не зроблять. Це Батиєва дика татарська орда, а не військо. Польська шляхта, соцініани кинули Ракочія. Кинув його і я. Мені сором бути в спілці з цією дикою ордою. Шведи... О! Це інша річ! Шведи — це шляхетні лицарі: з ними варто держати спіл. А Ракочієві трансільванці... пху! Ні! Зараз поїду до гетьмана і усе докладно заповіщу. Нехай порве спіл з Ракочієм!

І Немирич знов підвівся, щоб бігти до гетьмана. Карі чималі очі його блищали. Шляхетне високе чоло лисніло од поту в одлисках вечірнього сонця. Ненависність до дикої Ракочієвої орди блищала в очах, виявлялась в нервовому лиці. Його брала нетерплячка, так що він не міг всидіти на місці.

— Вельможний дорогий друже! Спокій в цих справах передніше за все й вартніше за все. Сідайте та вип'ємо по кубкові доброго меду та побалакаємо. А завтра, як діждемо та живі будемо, то й підемо до гетьмана. Може, він подужчає до завтрього. Скидайте, carissime amice*, (* Дорогий друже (латин.), — Упоряд.) кунтуш та кольчугу і будете в нас дорогим гостем! — сказав Іван Виговський і тихенько білою, але жилавою рукою, зсунув з його плечей кунтуш, а далі почав одчіплювати шаблю та витягати з-за череса пістоль та кинджал.

— Коханий пане! ой, не здіймай з мене кунтуша, бо я таки зараз думаю побалакати з гетьманом! — сказав Немирич і знов насунув на плечі кунтуш.

— Не доступитесь сьогодні до гетьмана, бо він нездужає, про це нема що й казати... Чоловіче! випрягай коні та одведи до стані! — гукнув Іван Виговський до погонича. Немирич трохи заспокоївся. Іван Виговський плеснув тричі в долоні. Старий Ярема приніс здоровий жбдн меду. Данило поналивав медом срібні кубки. Немирич вхопив кубка обома руками і втопив гарячі смажні уста в холодний напиток, заспокоїв жагу і став і сам спокійніший. Випивши кухоль холодного меду, він глибоко зітхнув, неначе з самого дна нервових персів, і його очі одразу стали спокійніші: їх гарячий блиск трохи пригас. Він скинув кунтуш, одчепив шаблю, а потім скинув тонку кольчугу, сів і заспокоївся.

— Навіщо це ваша милість їхала в кольчузі, коли в нашому краї, хвалить Бога, нігде нема битви? — спитав Тетеря.

— А задля того, що по всьому Поділлі блукають ватаги наддністрянських левенців та диких волоських заволок. Ракочієва армія потягла за собою довгого хвоста з розбишаків та усяких волоцюг, неначе Батиєва дика орда. Ой, піду я хоч аж в обляги до гетьмана та застережу його од тих розбишак. Може, до гетьмана якось таки доступлюсь.

І Немирич знов схопився з місця. Його брала така нетерплячка, що він і попару не знаходив, заметушився, парка парив, шукаючи своєї зброї.

— Ласкавий друже! Нехай вже зостається на завтра ця справа. Ваша милість завсіди або на війні, або коло книжки та коло науки, а все не всидить без діла, — сказав Іван Виговський.

— Це правда. Марс та мудра Мінерва — це улюблені боги вашої милості. Од шаблі та до книжки, од книжки та до шаблі, в цьому усе ваше життя, — обізвався Тетеря.

— Ні, оце мені довелося тепер од шаблі та до шаблі, од меча та до списа, од шведів та до Ракочія. Намахався я шаблею на Яна-Казиміра

вкупі з польськими панами. Але ж буде йому втямки, як зачіпати наші шляхетські привілеї, нашу шляхетську вольність! — сказав Немирич.

— А тут, вельможний пане Немиричу, гетьман мав багато клопоту з московськими боярами, мабуть, більше, ніж польські пани з своїм королем, — промовила Катерина і таки не втерпіла: розказала Немиричеві усі пригоди з московськими боярами і так жваво обмалювала їх навкруги, і спереду, і ззаду, що Немирич заслухався.

— Ваш панотець, — сказав Немирич, — а наш гетьман дуже помилився, що оддав Україну в підданство Москві. Я пристав до гетьмаиа, покинув свою соцініанську віру, знов прийняв благочестіє і вернувся до нашої давньої церкви, бо люблю рідний край і ладен служити на добро йому, доки й мого життя, Але пересвідчився тепер в тому, що й сам гетьман слабий через те, що йому Москва дала отруту своїм зневажанням наших прав. Бояри не пустили наших послів і до намету, де вони ставили умову з Польщею на смерть Україні. Я вже про це чув. Москва груба, ще й до того темна; вона ламатиме і зломить наші привілеї, наші умовини з нею, бо й сама їх давно втратила. Московські горді бояри давно стали холопами і стукають чолом перед царем. А в Польщі золота воля для шляхти. Не треба було б гетьманові оступатись од Польщі.

— Мене тут Бутурлін зневажав, як останнього свого хлопа, назвав мене перед усіма нікчемним, негодною людиною, — обізвався Іван Виговський.

— То це так він назвав в вічі нашого генерального писаря, великого канцлера України! — крикнув Немирич і схопився та ніби скипів. — Так назвав вашу милість якийсь нікчемний окольничий? Отака честь од Москви згодом буде нам усім! Я знаю бояр добре. Це перевдягнені в дорогі шати неписьменні темні мужики, тільки чваньковиті й горді, як сатана. Вони здатні загнути нам і в батька-матір, а то ще й по-сороміцьки, і не тільки нам, а й самому гетьманові.

Вже надворі смеркалось. Гості пили мед і балакали. Катерина, Олена й інші жінки повставали, розпрощались і пішли додому. Тихі, делікатні сутінки стелились по горбах, по зелених левадах, по луках, неначе на ясні фарби зелені й червонясті чиясь небачна велетенська рука накидала легенькі прозорі покривала. Над широкими без краю луками, понад Дніпром, навкруги обрію, небо ніби підперезалось фіолетовим поясом — широкою гарячою фіолетовою смугою. А серед тієї смуги викотився на небо здоровий, як віко з діжі, жовтий, пальовий місяць і тихо поплив по фіолетовій смузі, неначе кружало, виковане з матового золота, без світа, без проміння, без блиску.

Господар знов звелів принести на ганок меду та венгерського вина. Гості знов розговорились, і розмова їх велася довго, доки не залиснів світ місяця на ганку, на матовому білому виду красуня Івана Виговського, на високому чолі, на червоному кунтуші, на широкому білому комірі і довгому волоссі Немирича, котрий і тепер не покинув кальвінського звичаю одягатись в темне убрання. Тихий світ місяця облив і сивобородого сухорлявого Остапа Виговського, і широкі плечі, плисковате лице та розумні очі Тетері. Світ блищав, лився на стіл, лиснів на срібних жбанах та кухлях і освічував найпросвітніші чола тодішньої України, найпросвітніших її синів, що вже були зовсім європейці і стояли нарівні з ліпшими європейцями і бажали добра Україні, і дбали про її гаразд, про її просвітність скільки в них було змоги й сили.

Юрій Немирич зовсім заспокоївся, одпочив після важкої далекої дороги, розговорився, розбалакався і почав оповідати про свою давню вандрівку в чужоземні краї: в Голландію, в Німеччину, на береги пишного Рейна. Старий дід Остап слухав, неначе дитина слухає казку.

— Якого там дива я тільки не бачив! Які там пишні краї на високих берегах Рейна! Яке багатство, яка морська торгівля в Амстердамі, в Гамбурзі! Кораблі за кораблями шугають з моря в порти, неначе степові орли, і привозять скарби з далекого сходу, з багатої Індії. Які там багатства, які скарби! В нас на Чорному морі нишпорять тільки розбишацькі турецькі галери та запорозькі чайки. А там же тих кораблів

— неначе хатів в Чигирині. А береги Рейна! Неначе рай цвіте в садках та виноградниках. А над Рейном на скелях виснуть давні лицарські замки з гострими баштами. Але і в тих замках вже зникла лицарська воля. Монархи приборкали вже давніх лицарів, приборкали тамошню шляхту. Тільки в Польщі ще стоїть шляхта на своїй волі, як нігде на світі. А од шляхти ж йде просвіта й наука.

— Стоїть тільки в Польщі, це правда, — обізвався Іван Виговський.

— Гетьман погано зробив, що оддав Україну Москві: при Москві нігде нічия воля не встоїть. Вона усе зламає, й потрощить, і загасить те світло науки, що і в нас засвітилось. Помре старий гетьман, тоді нам треба повернути знов до Польщі. Тільки в Польщі ми, і пани, й козаки, зможемо вдержати свої права та привілеї, — сказав Немирич.

— Я й сам бачу, що ні волі, ні науки Москва не понесе на Україну, а понесе тільки грубих, здирливих та лайливих бояр, — обізвався Іван Виговський.

— Тоді нам треба б заснувати на Україні вищі європейські школи для мирської науки, університети, от хоч би в Києві та в Вінниці або деінде, — тихо промовив Немирич.

— Ой, треба б, треба б! нема що й казати. Може, колись і заснуємо, — промовив Іван Виговський і задумався. В його майнула думка, як би то взяти в свої руки гетьманську булаву, щоб здійснити оті золоті мрії Немиричеві та й свої на добро, на просвітність рідної України.

— Тільки шкода, що гетьман зніс унію... Навіщо було зачіпати унію? — обізвався з кутка старий Остап Виговський.

— Ні, тату! Унії нам не треба, — сказав Іван Виговський. — Од неї в нас тільки сварка та змагання і між нами самими, і в нас з поляками. Найкраще, як дома одне стадо та один пастир. З ляхом дружи, а камінь

за пазухою держи! Ляхи не повинні микатись в наші справи, хоч би ми й [були] під Польщею.

Вже місяць високо підбився вгору, а гості ще довго сиділи та балакали про невідому будущину України, про її просвіту та вольні права. Але в усіх тільки й мови було про права шляхти, котра в Європі вже втрачувала свої геть-то вже широкі феодальні привілеї, як шкідливі для широкого розвитку народу й городян.

— Як будемо коли під Польщею, то козакам треба зрівняти свої права з великими привілеями польської шляхти і стати шляхтичами на Україні; отоді нами ніхто не насмілиться орудувати по своїй вподобі: ні король, ні сейм в Варшаві, ні цар, ні бояри, — сказав Немирйч, встаючи з-за стола.

Іван Виговський задумався, похиливши голову, і мовчав. В його мигали думки про уклад на Україні, який треба було запровадити, який здавався Немиричеві і йому найліпшим.

"Немирйч каже правду: найліпше було б, щоб козаки мали права й привілеї на Україні, які має польська шляхта в Польщі", — майнула думка в Виговського.

Чи думали, чи гадали ці найпросвіченіші люди свого часу на Україні, що великі шляхетські привілеї впадуть вагою на народ, і що вони самі потонуть з своїми нащадками в польському шляхетському морі, а їх нащадки, сполячені до п'ят, стануть ворогами Україні й народові...

Ще довго балакав Немирич і розказував про пишні чужоземські краї. Гості повечеряли на ганку і розпрощались з господарем. Господар поклав спати Немирича в своєму покої, а сам послався на ганку на лаві і ліг на одпочинок. Але сон не брав його. Місяць високо піднявся на небі, і на ганок впала тінь. Виговський згадав Олесю, згадав Київ в місячному сяєві... А в його думці виникали якісь чудові чужоземські здорові міста десь над Рейном, десь над морем в Голландії. Він неначе бачив кораблі в

портах з багатою вантагою усякого дорогого краму, ніби бачив якісь собори пишні, високі, бачив школи. І це усе він переносив в своїй думці на Україну: багаті кораблі уявлялись йому вже на Чорному морі, а школи — в Києві, на Україні... І йому забажалось взяти в руки булаву, щоб тільки позаводити це усе і на Україні.

V

Гетьман Богдан вже був старий і часта нездужав. Виговський знав, що йому зосталось недовго жити і передпочував, що він сам швидко буде обраний на гетьмана. Сам Богдан, вже зовсім слабий, покликав до себе старшину і просив вибрати за гетьмана не свого молоденького сина Юрія, а досвідного у всіх козацьких справах Івана Виговського або полковника Лисницького. Наїжджаючи в Київ до Олесі, Виговський оповідав Олесі про волю гетьмана, про свої надії. Честолюбній Олесі ця думка сподобалась.

— Ото якби мені довелось в'їхати в Чигирин гетьманшею! От би я тоді підвела голову вгору і показала б себе своїй гордовитій та неласкавій до мене рідні! — говорила Олеся Виговському. — Тоді б і вона схилила голови передо мною. Ой, яка б я була рада! Я в'їхала б в Чигирин пишно, як польські королеви в'їжджають в Варшаву, бо хіба ж я тоді не була б королева на Україні або трохи не королева? — говорила Олеся, розпускаючи свої сміливі мрії, котрі збурювали її честолюбну натуру, перейняту в наслідок од гордовитого й честолюбного свого батька Богдана та матері, з роду князів Соломирецьких.

— А знаєш, моє серце, що твої мрії можуть справдитись навіть швидше, ніж ти гадаєш? — говорив Виговський. — Гетьман зовсім недужий, і слабість в його смертельна. А після його тільки мене оберуть за гетьмана, принаймні доки гетьманів син Юрій скінчить науки в Київській академії. Душа моя почуває, що так воно станеться.

— Ото я була б рада! Ой, яка б я була тоді щаслива! Хоч би на кілька років мені того блиску, тієї слави, того високого становища! — марила Олеся, сидячи поруч з Виговським на софі. — І знаєш що, мій коханий Іване? Я готова зостатись в Києві, аж доки не помре старий гетьман, хоч я люблю тебе, і мене без тебе бере нудьга. Як тебе виберуть за гетьмана, тоді я в'їду в Чигирин, мов королева.

— Про мене й зоставайся в Києві, хоч мені важко жити без тебе. Але я вже не молодий: серце моє любить тебе тихо, як тихо гріє осіннє сонце, — говорив Виговський.

— Тільки приїжджай до мене з Чигирина частіше!

— Ой, важко мені жити без тебе в Чигирині солом'яним удівцем, — сказав Виговський, зітхнувши, — але для тебе я готовий на все згодитись.

І сталося справді так, як говорив Виговський.

27 іюля 1657 року помер гетьман Богдан. Ще перед смертю Богдана козацькі полковники, поважаючи старого Богдана, обрали за гетьмана його сина Юрія, не вважаючи на те, що сам Богдан радив їм вибрати за гетьмана або Лисницького, або Виговського. Але як тільки помер Богдан, козаки схаменулись і почали нарікати, що над ними постановили гетьмана, котрому було всього шістнадцать років, і перестали покорятись Юрієві. Юрій питав поради в Виговського, що йому вчинити.

— Оповісти збори на раду, зречись гетьманства, поклади булаву, а я й уся генеральна старшина так само зречемося свого уряду. Нехай козаки вибирають за гетьмана й старшину, кого схочуть. Може, як ти зречешся гетьманства, козаків це вразить, і вони стануть прихильніші до тебе, — так радив Юрієві Виговський, але в його була думка: самому взяти булаву.

Про раду оповістили. Виговський закликав на раду полковників, сотників та по два козаки з кожної сотні. Такий був давній козацький звичай. Для ради Виговський і його прихильники призначили гетьманський двір, щоб в йому змістилось небагато козаків. Тим часом Виговський піддобрювався до козаків, звелів викотити з льохів кілька бочок горілки, напував простих козаків горілкою, справляв для їх багаті обіди, сам частував козаків, сам пив й прикидався п'яним, щоб підійти під козацькі норови, бо Виговський не любив пити і ніколи не був п'яний.

В неділю 24 серпня довбиші вдарили на раду. Козаки рушили в двір. Як тільки двір став повний козаків, ворота навіщось зачинили. Багато козаків і сила хлопів зостались за ворітьми.

З дому вийшов Юрій з булавою в руках. За ним несли бунчук, обтінюючи його голову.

— Панове рада! Дякую вам низько за гетьманський уряд, котрий ви мені дали, пам'ятаючи мого батька, але я ще молодий і недосвіднйй, і не мені підняти й знести на собі вагу гетьманського уряду. Вибирайте собі за гетьмана іншого, старшого і вартнішого за мене. От вам булава й бунчук!

Юрій поклав гетьманські клейноди на стіл, поклонився і пішов в дім. Після Юрія вийшов Виговський, подякував козакам за честь, зрікся писарського уряду, поставив на стіл чорнильницю і одійшов в дім. Обозний Носач поклав на стіл свій пернач та печатку, поклонився і одійшов.

Гетьманська булава лежала на столі серед двору, і багато було таких, що хотіли її взяти, та не насмілились без волі народу.

Тим часом за ворітьми піднявся шум, неначе там шумів бір або загуло море на вітрі. Піднявся крик стовпища, котрого не пустили в двір, котре догадалось, що ворота зачинили зумисне, щоб нікого не пустити на раду.

Галас, шум все дужчав та дужчав. За ворітьми неначе заклекотіло море в час бурі між скелями.

— Бий ворота! ламай баркани! — кричали козаки за ворітьми. — Висаджуй ворота! Нас не пускають на раду!

Хлопи кинулись висаджувати ворота. Осавули швиденько завештались поміж козаками і похапцем питали:

— Кого хочете вибрати собі за гетьмана?

— Хмельниченка! Нехай Хмельниченко бере булаву! — крикнули козаки.

Юрій вийшов з дому і сказав, що йому треба їхати до Києва і вчитись в академії.

Тоді вихопився якийсь сотник і гукнув.

— Нехай Хмельниченко держить бунчук та булаву при собі, а командувати військом буде Виговський і на той час буде брати булаву й бунчук з рук Хмельниченка.

— Дайте мені час подумати, — обізвався Виговський.

Рада дала йому часу три дні.

В середу 27 серпня довбиші знов вдарили на раду. Знов зібралась рада в гетьманському дворі. Рада знов викликала Виговського і просила його взяти булаву на той час, поки Юрій скінчить науки і дійде до повного зросту. Виговський все кланявся і зрікався. Спустивши очі вниз, з покірливим видом, з сльозами на очах він дякував раді за честь, одмагався і просив вибрати за гетьмана кого здатнішого.

"Чи виграю, чи програю? чи виграю, чи програю?" — вертілось в його голові, неначе якийсь маятник стукав і вибивав в його душі ці слова, стукав, не перестаючи, настирливо, уперто, надокучливо, а серце в грудях стукотіло, кидалось, неначе рвалось, хотіло вирватись з грудей. Виговський ждав, що от-от настане одна мить, коли він або все програє, або все виграє. Він усе кланявся та одмагався, говорив тихо, спокійно, але почував, що його руки й ноги дрижали, неначе в пропасниці, що йому забиває дух, душить у грудях. Йому здавалося, що йде битва кругом його, що він сам у битві десь на Жовтих Водах або під Корсунем, що настає час, коли битва буде або виграна, або от-от буде програна. Але як Виговський одмагався і кланявся, козаки ще більше просили його взяти часово булаву. Роздратовані упертістю писаря, козаки почади вже, по-козацькому звичаю, закидати на лайку. Тоді Виговський, ніби знехотя, присилуваний волею ради, згодився взяти часово булаву. Рада крикнула радісно. Цей крик неначе воскресив Виговського. Він весь задрижав на радощах.

Тоді Виговський. сказав:

— Як же мені прийдеться підписуватись, доки Хмельниченко буде вчитись в Києві, доки він стане станівним чоловіком?

Тоді з гурту вихопивсь якийсь прихильник Виговського і промовив:

— Нехай пан Виговський підписується так: "Іван Виговський, гетьман на той час, війська Запорозького", бо коли в його будуть клейноди, то правдивим гетьманом буде він.

-Добре! Нехай буде так! — гукнули козаки. Виговський взяв булаву і сказав так:

— Ця булава доброму на ласку, а злому на карність; а манити в війську я нікого не буду, коли ви мене вибрали за гетьмана. Військо Запорозьке без страху не може бути.

На раді в Чигирині були не всі козацькі полковники, і ця рада могла здаватись ніби не зовсім законною. Виговському хотілось таки, щоб уся старшина настановила його правдивим гетьманом. Він оповістив знову раду у Корсуні на 25 сентября. З'їхались усі полковники і сотники, прибув і польський посланець Казимир Беньовський та Юрій Немирич, овруцький староста, шляхтич православної віри. На цій раді вибрали й затвердили Виговського на гетьманстві.

Взявши гетьманську булаву, Виговський зараз поїхав в Гадяч і викопав з землі закопаний гетьманом Богданом в Гадяцькому замкові великий скарб, цілий мільйон талярів. Виговський вважав на цей скарб як на козацький, скарбовий, а не за власний, Богданів. Цей скарб Виговський задумав тратити для своїх замірів, щоб одділити Україну од Москви і оддати в підданство польському королеві; думав за Богданові таляри найняти орду, найняти в свій Чигиринський полк німців і ходачкових шляхтичів для своєї особистої оборони.

Виговський вернувся в Чигирин щасливий, веселий, вдоволений. Він перебрався з своєї тісної убогої кватири в палац померлого гетьмана, новий, гарно убраний, просторний, вважаючи на палац як на скарбове добро, як на палац гетьманський, ранговий. Високо піднявши голову, він гордо походжав по просторних світлицях, устелених перськими килимами, обвішаних дорогою збруєю, дорогими рушницями, шаблями, прикрашених полицями, на котрих лисніли срібні та золоті миски, жбани, тарілки, кубки, пугарі та чарки. Сміливі думи заворушились в його голові, замиготіли, як блискавки в темну ніч. Власть, слава, честь, золото і срібло, багатство, блиск, ідеали політичні, щастя України, просвітність — все це натовпом товпилось в його голові, змішалось в думах, як золото й срібло, пересипане перлами, облите огнем блискавки. Думи тривожили гетьмана, не давали спокою, то шугали орлами, то линули пташками, засліплювали його, забивали памороки.

"Ой думи мої, думи, золоті мрії! аж тепер ви справдитесь, як пишні золоті сни. Тепер сила в моїх руках! Тепер я поверну назад колесо історії України! Не пущу я тепер на Україну грубих причепливих московських

бояр, одірву Україну од Москви і оддам в підданство польському королеві. Онде мої ідеали! Онде зразець для України! Он звідкіль поллється на мене слава й золото! Король щедрий, він надарує мене за цей вчинок землями, селами, лісами, золотом і сріблом. Я поставлю умову для Польщі, щоб Україна стала великим князівством... щоб забезпечити міцніше незалежність од Польщі... Тепер я перевезу свою милу Олесю в цей палац з честю і славою, вдоволю її золоті давні мрії, обсиплю золотом та перлами. Народ не піде за мною... але в мене тепер сила в талярах... Найму орду, найму поляків, заб'ю баки хлопам і простим козакам і таки пристану до Польщі, до просвіченої і вольної польської шляхти. Заведу я тоді на Україні просвічену козацьку шляхту, заведу школи, університети, заведу просвітність, високо піднесеться моя рідна Україна, як високо стоїть Європа. Ох думи мої, думи золоті! Треба написати Олесі, нехай їде до Чигирина! Нехай їде з блиском, з честю! Нехай в'їжджає в Чигирин з великим поїздом!"

Виговський зараз послав козака-верховця в Київ з листом до Олесі, в котрому оповістив її, що козаки вибрали його за гетьмана, і велів їй прибути до Чигирина. Олеся аж нестямилась од радості. Вона почувала себе такою щасливою, що зразу поздоровшала, і незабаром щастя і радість закрасили рум'янцями її лелійно-білі щоки. Дістався звістку од гетьмана, Олеся забажала побувати в князя Любецького та в пані Суходольської. Але вона добре знала, що зусім втеряла в них ласку після того, як вийшла заміж за Виговськога не послухавши їх поради. Олеся послала до їх тітку Якилину на розвідки.

Тітка Якилина другого дня вранці побігла до князя Любецького нібито по ділу за свій хутір коло Києва, котрий вона оддала в посесію Любецькому, і при цій нагоді розказала, що Виговський вибраний вже за гетьмана, і Олеся тепер вже гетьманша.

Князь Любецький витріщив з дива на Якилину свої чорні очі; Любецька теж дивилась на Якилину з дивуванням. Обоє вони не сподівались, що Виговський буде гетьманом, а Олеся гетьманшею. І князь, і княгиня тепер постерігали, що не вони, князі та сенатори, а

Виговський та Олеся тепер найвищі особи на Україні. Обоє вони стали ласкавіші до Якилини Павловської, вітали її ласкаво, були ввічливі до неї і просили, щоб Олеся прибула до їх на обід другого дня. Вернувшись додому, Якилина Павловська розказала Олесі, як її привітно прийняли обоє Любецькі. Олеся засміялась.

— Тепер вони заспівали іншої й веселішої, заспіває іншої і мій старий дядько Христофор Стеткевич, котрий колись ставав дибки проти мого шлюбу з Виговським, — сказала Олеся.

Другого дня, прибравшись і причепурившись, Якилина й Олеся поїхали на обід до Любецьких. Там вони застали і Суходольську. І Любецькі, й Суходольська стали неначе інші люди. Зовсім не ті, що були передніше. Не тільки не було в їх зневаги, але вони тупцяли коло Олесі, поздоровляли, цілували і не знали де й посадити. Олеся держала себе спокійно, але її очі виявляли ледве примітну насмішкуватість. За столом Олесю посадили на першому місці; Любецька сіла по один бік від Олесі, а князь — по другий.

— Ну, тепер, моя кохана Олесю, хоч будеш замужем за козаком, але ти перша особа на Україні між усіма козачками, — говорив Любецький. — Тільки пам'ятай, серце Олесю, що ти тепер маєш силу між козацькою старшиною, можеш мати вплив на гетьмана і на козацьку старшину. Не забувай, що ти родом шляхтянка й князівна по матері. Вже там як знаєш, хитро та мудро, по-жіноцьки, встоюй за право шляхти як української, православної й католицької, так і польської. Не забувай і про Польщу, бо хоч гетьман Богдан і оддав Україну Москві, але Польща ще стоїть, ще не впала і буде сутніти, доки суду-віку. І нехай вона стоїть і процвітає, бо ми звідтіль добули собі шляхетські й панщанні привілеї і вищу просвітність.

— Добре, добре, князю! — обізвалась Олеся, хоч вона й почувала в душі, що нездатна по своїй вдачі втручуватись в політичні справи і заправляти ними, бо любила більше домове й сім'єве життя.

— Намовляй і настренчуй, серце Олесю, Виговського, як тобі радить князь, — додала й собі Любецька, подаючи Олесі кубок чудового меду після останньої потрави.

Помирившись з Олесею за обідом, Любецькі знов обцілували Олесю і в уста, і в щоки і розпрощались з нею.

— Тобі, серце Олесю, треба ще поїхати в Мокрани до опікуна, попросити в його вибачення. Все-таки він твій опікун і доводитися тобі дядьком, — сказав Любецький на прощанні.

— Думаю поїхати оце завтра, — сказала Олеся. І вона другого дня поїхала в Мокрани з своєю тіткою Якилйною та з її двома дочками.

Приїхали вони в Мокрани. Старий Христофор не сподівався їх до себе в гості і був дуже здивований.

— Я думав, що ти, Олесю, вже давно живеш в Чигирині, — промовив Христофор ласкаво й привітно.

— Ні, мій дорогий дядьку! Я довго слабіла, а потім завагоніла і породила сина. Родиво було важке. В Чигирині я ще й досі не була. Так якось мені не поталанило в цьому, як і в сватанні Виговського. Мій гетьман хоче, щоб я в'їхала в Чигирин з пишністю, вартою високої особи, вартою гетьманші, — сказала Олеся.

— Ото він правду каже. Коли ти гетьманша, то повинна в'їхати в Чигирин з парадом і з пишністю. Але ти не маєш доброго екіпажа: твій, ще батьківський, старий, старомодний. Бери нашу нову французьку, парадову карету, бо парад для високої особи має велику вартість, і їдь до Чигирина з пишністю, а ти тепер висока особа.

Олеся поцілувала Христофора в руку. Карета була помальована зеленою фарбою і позолочена на рубчиках. В кареті було двоє дверець з вікнами.

— Окрім того, — говорив старий Стеткевич, — не годиться тобі їхати самій: треба, щоб за тобою тягся поїзд, як за королевою. Я не поїду, бо я старий, та й не думаю приставати до козацької верстви, як пристав Юрій Немирич й інші українські шляхтичі. Візьми з собою тітку Якилину Павловську та родичок: Лговську, Подарицьку й інших. Нехай їде з тобою і оця Павлина. Це буде ніби твій кортеж і двірський штат.

— Ой яка я рада, що поїду до Чигирина! — аж крикнула Павлина Рудницька. — Ото надивлюсь на людей і побачу світа!

Вона встала і поцілувала в руку Христофора Стсткевича. В неї таки майнула думка, що вона там знайде собі жениха між козаками.

— Та пам'ятай, Олесю, що ти шляхтянка! — говорив далі дядько. — Встоюй перед Виговським, перед козацькою старшиною за шляхту, за її привілеї. Не забувай і про Польщу. Ти любиш Польщу. Все, що наша давня шляхта добула собі і в привілеях, і в просвітності, все те прийшло до неї з Польщі. І коли я дістав просвітність, добувся розумом до вольних просвітних соцініанських і кальвінських думок, то все те дістав з Європи, але дістав через Польщу, бо Польща не зачиняла дверей для цього всього, а Москва зачинить і ніякого світа не пустить і з Польщі, і з-за границі; тоді темрява вкриє Україну.

— Добре, дядю, добре! — сказала Олеся, але її думки вертілись не коло просвітаості Європи та Польщі, а коло французької карети та уборів. Вона вже гадала в думці, яку собі французьку сукню пошити для парадного в'їзду в Чигирин, щоб вразити жінок козацьких старшин, котрі вбирались в кунтуші, в жупани, в плахти та в намітки.

Олеся і Павлина зібрали усяке своє добро в далеку дорогу. Вони думали пробути недовгий час в Києві, щоб пошити собі нове убрання. Швидко потім вонл виїхали до Києва.

Прибувши в Київ, Олеся покликала кравця Васильківського, котрий вчився кравцювати в Варшаві і вмів шити модні польські убори. І Олеся, й Павлина, і тітка Якилина понабирали собі дорогої матерії на сукні. Кравець заходився коло роботи. Олеся просила тітку, щоб вона взяла з собою в Чигирин і своїх дочок, Маринку та невеличку ще Прісю. Тітка пристала на це і почала й їх прибирати та чепурити. Олесині знайомі та далекі родички, Лговська і Подарицька, запрошені Олесею до Чигирина, теж заходились коло вбирання. Княгиня Любецька та Суходольська не схотіли їхати до Чигирина, .скільки їх не благала Олеся. Тільки Олесин дядько, князь Соломирецький обіцяв їхати з нею в Чигирин, бо мав свої інтереси: думав впрохати гетьмана та старшину, щоб йому вернули села на Україні коло Бара, звідкіль його вигнали козаки як католика.

Гетьман дав знати Олесі через верховця, котрого дня вона була повинна виїхати з Києва, щоб стрінути її в Чигирині, як високу особу. З поїздом Олесі виїхала і невістка її Маруся Стеткевичева, жінка брата її Юрія, котрому гетьман обіцяв полковницький уряд. Старий батько гетьмана Євстафій Виговський, що проживав в Києві, не поїхав з гетьманшею до Чигирина і прибув перегодя, щоб жити при синові.

В той час в Богдановому домі проживали Богданів син Юрій, шістнадцятилітній хлопець, та третя Богданова жінка Ганна, з роду Золотаренків. Овдовівши після першого чоловіка Пилипа, вона вийшла заміж за гетьмана Богдана. Розумна, поважна й хазяйновита, вона мала дуже великий вплив на гетьмана Богдана, вивела при його дворі гулянки та п'янство і була доброю, господинею в домі. Богдан поважав її й слухав. Новий гетьман Виговський дав їй для прожиття в палаці дві світлиці, а Юрієві — одну кімнатку рядом з світлицями старої гетьманші, щоб вона повсякчас мала спроможність наглядати за молодим слабовитим і неслухняним хлопцем.

Просторні світлиці покійника Богдана були розкішно убрані й вимальовані усякими арабесками. На дверях були намальовані картини з давньої священної історії. На поличках блищали рядки дорогого срібного й золотого посуду: полумисків, блюд, усяких кубків та здорових пугарів. Все в світлицях було поновлено, вичищено, вибілено. Світлиці прибирались, як ік Великодню, неначе вони ждали нової пишної шляхтянки-гетьманші.

Виговський дав знати листом Олесі, коли вона повинна була виїздити з Києва, щоб стрінути з пошануванням її поїзд. Він просив стару гетьманшу Ганну Хмельницьку та Богданових дочок од першої жінки, Катерину й Олену, щоб вони стріли нову гетьманшу в найбільшій світлиці з хлібом та сіллю.

В самий день приїзду Ганна Хмельницька сиділа в своїх покоях, убрана по-празниковому. Висока на зріст і трохи огрядна, вона й тепер була гарна з лиця. На ній було дороге, але темне убрання, темно-вишневий, з золотими квітками, кунтуш, та шовкова біла намітка, переткана срібними нитками. На шиї на золотому ланцюжку блищав золотий чималий хрест візантійської кучерявої форми, обсипаний чималими брильянтами. Це був подарунок покійного гетьмана Богдана. Стара гетьманша ждала приїзду молодої Виговської і задумалась серед тиші, котра панувала в здоровому домі, ніби завмершому після смерті старого гетьмана. Ганні Хмельницькій було не до вподоби, що Виговський вимагав од неї вчинити таку честь для нової гетьманші, але вона мусила коритись, мусила згодитись.

"Ох Боже наш милостивий та милосердний! — думала Ганна, сидячи коло стола, підперши щоку долонею. — Минула моя слава, як красне літо, і тепер я мушу чинити, що мені загадує новий гетьман. Дуже вже велику честь хоче він оддати своїй жінці-шляхтянці. Як я прибула в Богданів палац, мене ніхто і не думав стрічати з якимись церемоніями, а тепер я, така сама гетьманша, як і Олеся, мушу прислужуватись, я, гетьманша, котрої слухав сам Богдан, котру запрошував він обідати вкупі з чужоземськими посланцями... А колись я мала своїх гайдуків, своїх

паннів, дістала од гетьмана право видавати гетьманські універсали монастирям!.. До мене писала листи польська королева, мені кланялись чужоземські посланці... А тепер... Ох, минула моя слава, неначе листям поплила за водою".

І стара гетьманша підвела вгору свої пишні карі очі і зітхнула важко-важко, аж її широкі плечі та голова, заверчена сріблястою наміткою, підвелась вгору.

Двері рипнули. Ввійшов Виговський, прибраний в новий червоний кунтуш, ввесь блискучий, веселий, пишний. Він поклонився Ганні і поцілував її в руку.

— Вже поїзд недалеко од Чигирина. Прошу вас, мамо, моя дорога гетьманшо, йдіть до світлиці і будьте напоготові з хлібом та сіллю, та не забудьте привітати мою Олесю щирою привітною промовою. Там вже вас ждуть дочки Богданові: Катерина Виговська та Олена Нечаєва. Ви станьте посеред світлиці, а Катерина й Олена нехай стануть коло вас по обидва боки, а Юрась нехай стане побіч вас.

— Добре! зараз іду! — сказала Ганна, виходячи вкупі з Виговським до парадової світлиці, де сиділи на довгій канапі, застеленій розкішним перським килимом, Катерина й Олена.

Обидві вони були убрані в дорогі убрання. — На Катерині був дорогий парчевий зелений з дрібними золотими квітками кунтуш, обшитий золотим зубчутим позументом, та червона шовкова спідниця, обтягнута золотою рідкою сіткою, неначе обсипана золотою ряскою; на шиї блищав пишний дорогий убір з чотирьох разків дрібних червінців, на котрому внизу висіли зубчасті причіпки, облямовані кругом ніби розтягнутими золотими краплями. Олена Нечаєва, більш білява, ніж Катерина, убралась в ясніші убори: на ній був оксамитовий кунтуш делікатного, ясно-вишневого кольору і шовкова голуба спідниця, обтягнута срібною сіткою. На шиї біліло шість разків чималих перлів і один разок добірних

брильянтів —подарунок її батька гетьмана Богдана. Щоб підійти під новомодний смак нової гетьманші, і Катерина, і Олена не завертіли голів намітками, а наділи парчеві золоті низенькі очіпки, з-під котрих спускались хвилями на шию й на плечі довгі сріблясті намітки.

— Та покличте Юрася! Нехай він стане побіч вас, бо він, хоч і хлопець, але все ж таки він син гетьмана Богдана, — сказав Виговський і вийшов в двір виряджати сотню козаків, котра під проводом молодого сотника Золотаренка, небожа Ганни Хмельницької, мала вийти назустріч поїздові за Чигирин на київський шлях.

Тим часом двері в першу світлицю, де сиділа Ганна з дочками Богдана, неначе одчинив вихор. В світлицю влетів Юрась, худенький, блідуватий хлопець з гострим носиком, з каламутними очима, і наробив галасу на всю світлицю.

— Мамо! що це таке? що тут діється в палаці мого батька? — кричав Юрась.

— А що ж тут діється, сину? Ми зібрались оце стрічати нову гетьманшу. Та й ти, Юрасю, повинен стрінути її отут в світлиці, вкупі з нами, — обізвалась до його Ганна Хмельницька.

— Що це таке? Що вони тут виробляють в моїй господі? Що це тут витворяє Іван Остапович? — репетував Юрась на всю світлицю.

— А що ж він витворяє? — обізвалась Олена Нечаєва. — Стрічає нову гетьманшу, Олену Богданівну.

— Олену, Олену! На дідька мені здалася та нова гетьманша! Ви знаєте, де тепер мої коні?

— Ні, не знаємо. А де ж твої коні? Певно, в стані, — промовила Ганна Хмельницька, осміхаючись на вередування свавільного Юрася.

— Еге! в стані... в гарній стані! В хліві! Он де теперечки мої коні! А Виговського коні поставили в батьковій стані. Я не знаю, що й далі буде! — кричав Юрась. — Нехай би Іван Остапович запер мене в хлів, то мене б не брала така досада, як за мої коні.

— Та не в хліві-бо, а в повітці твої коні, — обізвалась Ганна, — і повітка добра, не гірша за станю. Невелика біда, як твої коні постоять час в повітці.

— Невелика, невелика! А коли невелика, то чом же гетьман не поставив в повітці свої коні, та мої? Хто тут господар в домі? Він, чи я? Я — господар! Я — гетьман! А він забрав собі на гетьманську булаву і Суботів, викопав заховані батьком в землі гроші, цілий мільйон талярів, і забрав теж на булаву. Це гарно! Я — гетьман! Він мене ограбив! Заграбував велику силу грошей мого батька. Викопав закопані в замку в Гадячі моїм батьком гроші, цілий мільйон талярів! Це не жарти! це розбійництво!

— Та ти ж, сину, сам зрікся гетьманської булави на який час, бо тобі треба їхати до Києва в академію та кінчати науки, — сказала Ганна.

— Навіщо мені їхати до Києва? Я й дома скінчу їх з моїми вчителями. Я до Києва не поїду, поки мої коні не поставлять в моїй стані! — репетував Хмельницький, і в його очах вже тремтіли сльози, а його руки дрижали.

Ганна Хмельницька схопилась з місця і кинулась до Юрася. Вона зауважила, що він став дуже роздратований, і боялась, щоб на його не найшла чорна хвороба і не кинула його об землю. Ганна почала його вмовляти ласкавими словами і трохи заспокоїла, обіцявши, що його коні знов поставлять в стані на старому місці, як тільки скінчиться в'їзд гетьманші та роз'їдуться гості. Юрась заспокоївся.

— Сідай же, сину, коло нас та жди, бо й ти повинен стрічати вкупі з нами молоду гетьманшу, — сказала Ганна і посадовила Юрася поруч з

собою на канапі. Юрась втихомирився; його нервова слабість минула, і сльози одразу висохли в очах. В дитячих літах він слабував на чорну хворобу; тепер та слабість вже минула, але він був і тепер нервовим і вередливим хлопцем.

Катерина Виговська вийшла з світлиці, швидко вернулась і принесла свіжий, тільки що спечений хліб. Вона поклала на здоровому срібному блюді хліб, а на хлібі зверху — дрібок солі.

Незабаром вступив в світлицю гетьман, кинув оком, чи все було гаразд, окинув оком стільці з високими спинками, оббиті червоним сап'яном, ослони й круглі циглики, обтягнуті червоним сукном та шовком, окинув [оком] килими, розстелені по світлиці, і промовив:

— Господи спострічай! Дай, Боже, час добрий!

Тим часом в світлицю вскочив козак-вістовець, котрий наглядав з вікон дзвіниці на поле, і промовив:

— Ясновельможний гетьмане! вже поїзд з'явився на шляху за верстов п'ять-шість од Чигирина!

— Час мені виїздити з козаками назустріч моїй гетьманші! Прощавайте тим часом! — промовив гетьман до Ганни Хмельницької і прожогом вискочив у двір, де стояла сотня козаків. Гетьман вирядив сотника з козаками з двору. За козаками рушив оркестр, а за ними на пишному коні виїхав гетьман з декотрими полковниками. Сотня козаків поскакала в поле. Оркестр став на мосту зараз за містом. На мосту ждав своєї гетьманші й гетьман з старшиною.

Сила народу зібралася коло мосту й загетьманським двором. Пішла чутка, що молода гетьманша — дочка князя, що вона їде з великим поїздом в золотій кареті, а за нею їдуть усе князі, шляхтичі та польські сенатори, котрі знов запанують на Україні за нового гетьмана. Між

простим народом розповсюдилась чутка, що вкупі з гетьманшею наїдуть польські пани і привезуть з собою в золотій кареті якусь страшну відьму, а та відьма знов заведе панщину.

Незабаром за гетьманським двором заграли музики. Ганна Хмельницька, Катерина й Олена кинулись до вікон. У двір увійшов оркестр, і музики грали голосного марша. За музиками їхав Данило Виговський, а за ним тихо котилась блискуча французька карета, в котрій сиділа гетьманша, її невістка Маруся Стеткевичівна і маленька Пріся, дочка Якилини Павловської. На всіх конях над головами, на краківських високих хомутах, манячіли червоні пояси і горіли, як жар, на сонці. За гетьманшиною каретою котили в двір багаті й блискучі екіпажі, в котрих сиділи Павловська, Подарицька, Рудницька, Лговська, якась родичка гетьмана, Виговська, й інші багатенькі шляхтянки, гетьманшині знайомі. Павловська взяла з собою й свою гарну дочку Маринцю. Христина, Марусина дочка, котру гетьманша любила за її веселість та жвавість, сиділа в екіпажі з Павлиною Рудницькою. І перед поїздом, і позад поїзда скакали на конях козаки, а позад усіх їхали на возах дворові слуги гетьманші: кондитер, пивничий і кравець Васильківський, котрий згодився їхати до Чигирина за добрі гроші.

Гетьман і Данило Виговський висадили Олесю з карети. Сам гетьман одчинив двері в світлицю і провів її, взявши під руку. Гетьманша була убрана в розкішну ясно-голубу сукню, в високий міцно накрохмалений білий як сніг комір. На плечі вона накинула малиновий кунтуш. Молода гетьманша і справді вступила в господу Виговського, ніби яка королева. Козацькій старшині ця пишнота не сподобалася. Полковники переглядались поміж себе й осміхались з-під усів. Усі родички і гетьманшині знайомі так само були багато убрані то в пишні жупани та кунтуші, то в французькі сукні. Уся світлиця сповнилась гістьми.

Ганна Хмельницька виступила назустріч гетьманші і подала їй хліб та сіль. Гетьманша взяла хліб і не поцілувала його.

— Поцілуй же, гетьманшо, хліб, бо в нас такий звичай, — тихо промовила Хмельницька до Олесі.

— От і вибачайте мені, бо я не знала про цей звичай, — тихо обізвалась Олеся, — в шляхтичів нема цього звичаю.

— А ми, по нашому старому звичаю, стрічаємо тебе з хлібом-сіллю. Пошли тобі. Боже, на новому місці щастя та вік довгий, щоб ти була здорова, як вода, багата, як земля, і довго процвітала, як квітка. Дай, Боже, щоб ви з Іваном Остаповичем панували довго, жили в щасті та в добрі і діждали онуків та правнуків та ще гетьманували, поки й вашого віку!

— Спасибі! спасибі! — промовила Олеся. Катерина приступила до Олесі, взяла з її рук хліб та сіль, поклала на дорогому блюді і поставила блюдо на стіл. Ганна Хмельніцька почала вітатись з молодою гетьманшею: вона поклала обидві руки на Олесині плечі і поцілувалась з нею тричі, потім вони обидві, в знак обопільної поваги, як обидві гетьманші, поцілували одна другу в плече. Привітавшись з старою гетьманшею, Олеся Виговська привіталась з Богдановими дочками так само, як і з Ганною.

— А це Юрась, менший син покійного гетьмана, — сказала Ганна.

— Не Юрась-бо, мамо, а Юрій! — обізвався насуплений Юрась.

Олеся осміхнулась і тричі поцілувала Юрася.

— Я з Катериною Виговською давненько вже знайома: ми познайомилися в Києві і таки частенько бували одна в другої в гостях. А от тепер ми вже й рідня, — сказала Олеся, обертаючись до Катерини.

— О, я цьому дуже рада! Нам буде не скучно в Чигирині, буде мені з ким і поговорити, і розважити себе, — обізвалась весела й говорюча Катерина.

Гетьман почав рекомендувати Ганні Хмельницькій Олесиних родичок. Ганна привіталась з ними дуже привітно і щиро.

— Прошу і тебе, гетьманшо, і всіх твоїх гостей сідати в нашій господі! — просила Ганна Хмельницька.

Молода гетьманша сіла на турецькій софі на першому місці. Родички посідали поруч з нею. Виговський попросив козацьку старшину сідати. Полковники й сотники посідали на стільцях та на довгих ослонах проти гетьманші. За козацькою старшиною слідком натовпилось в покої чимало усякого пароду, міщан та простих козаків. Домашня прислуга заглядала в двері. Усі чудувались з невиданих уборів нової гетьманші. І козакам, і міщанам не сподобався пишний приїзд гетьманші та її родичок в дорогих блискучих екіпажах; не сподобались і краківські хомути з причепленими на них червоними широкими поясами. Вся ця розкішна обстава приїзду нової гетьманші була схожа на обставу поїздів українських католицьких панів та польських дідичів, котрих козаки тільки що вигнали з України.

— З молодою гетьманшею наїхала шляхта провославна. Чого лоброго, слідком за цією шляхтою наїде до гетьмана в Чигирин і польська шляхта, — гомоніли козаки й хлопи, оглядаючи з усіх боків блискучі екіпажі, краківські хомути та дорогогу блискучу упряж на конях.

Гетьман звелів сотникові Золотаренкові зачинити двері і випровадити з світлиці зайвий натовп міщан та козаків.

Як же тобі, пані, показався наш Чигирин? Здається, ти оце вперше в Чигирині? — спитала Хмельницька в гетьманщі.

— Після Києва він мені здається дуже простим. Мені не сподобалось, що в Чигирині дуже багато війська, дуже багато козаків. На яку улицю не поверни, скрізь козаки та козаки, нееначе я опинилась десь в військовому таборі, — промовила Олеся.

— Бо Чигирин — військове козацьке місто. А ти, гетьманшо, певно, не любиш козаків? — спитала в Олесі Олена Нечаєва.

— Ні, не те, що не люблю... але де багато війська, там жити недобре, неспокійно: скрізь брязкають шаблі та гримлять литаври, як у Києві коло святої Софії, де тепер оселились московські стрільці. Я, бачте, шляхетського роду і таки до козаків не звикла, — сказала Олеся.

— Нічого те, нічого! — обізвався гетьман Виговський. — Поживеш в Чигирині, то звикнеш. А от весною, як потеплішає надворі, переїдемо на життя в Суботів, в палац гетьмана Богдана, просторний та світлий. А там сади, як рай, там пасіки в садках, куди не повернись. Там тобі буде спокійно жити: я знаю, що ти любиш спокій та тишу.

— От там так гарно, як в раю! Я до тебе, гетьманшо, буду частенько навідуватись в Суботів, — промовила Катерина.

— Навідуйся, серце Катерино, до мене і в Чигирині, бо в новому місці, між новими задля мене людьми, я буду ніби на далекій чужині, — сказала Олеся до своєї давньої знайомої Катерини, котру вона любила за її веселу вдачу і за природжену розмовність.

Тим часом розмова між старою і молодою гетьманшею якось не йшла. Було зразу знать, що вони одна другій не припали до вподоби. Козацька старшина гомоніла поміж собою стиха, поглядаючи скоса на нову гетьманшу. Родички Олесині мовчали і розглядали світлицю та обставу. Одна Катерина провадила розмову з Олесею, як давня знайома. В світлиці почало стихати; видко було, що гості були притомлені після далекої дороги. Молода і проворна Христина, Олесина небога, без

сорому казка, позіхнула, а потім встала з стільця, потягла аа руку з собою Маринцю, і вони вдвох пішли кругом світлиці, оглядаючи химерно посплітувані малюнки на стінах та дорогу зброю, що була порозвішувана по кутках. Весела Христина, не зважаючи на поважну старшину, почала бігати і навіть пустувати. Маруся Стеткевичева спробувала спиняти свою дочку, але Христина про неї й вухом не вела і підбивала на пустощі й Маринку; здіймала з стін рушниці та шаблі і подавала Маринці, котра не знала, що робити з тими рушницями та шаблями, і вертіла їх у руках. Гетьманша насилу впинила Христину і звеліла паннам не зачіпати того, що до їх не належиться. Христина надулась і сіла. Маринка сіла поруч з нею, і вони почали тихо балакати про молодих сотників, котрі сиділи проти їх.

Тим часом вістовець дав знати, що їде посланець од короля — Беньовський, котрого гетьман сподівався до себе на днях. Гетьман вислав йому назустріч двох полковників, а сам з старшиною вийшов на ганок і ждав його. Приїхав незабаром і Беньовський з двома панами. Виговський щиро привітався з ним і запросив до світлиці. Незабаром в світлицю вступив Казимир Беньовський, давній приятель гетьмана Виговського, тепер посланець з Варшави у польського короля. Він ввійшов в світлицю тихою, поважною ходою, і Виговський знов привітався з ним, обнявся навхрест і тричі поцілувався. З цього гарячого і радісного привітання можна було зауважити, що гетьман і пан Беньовський вже давненько, ще за життя гетьмана Богдана, були в великому приятельстві. Не потаїлось це їх, очевидячки, давнє приятельство і од козацької старшини, і од Олесі.

Виговський взяв за руку Беньовського і повів до Олесі:

— Моя дорога гетьманшо! Це ясновельможний пан Казимир Беньовський, волинський каштелян і посланець од його милості найяснішого короля. Прибувши цим часом до Чигирина, його ясновельможність хоче поздоровити тебе, гетьманшо.

Гетьманша встала і радо привіталась з Беньовським. Беньовський навистрічки почав говорити їй красномовну промову. Він вславився своїми промовами і в Польщі, і на Україні, задля того король часто вибирав його за посланця на Україну, коли треба було облесливими словами прихилити козацьку старшину до польських інтересів і, само по собі, піддурити її красномовними обіцянками. Беньовський став серед світлиці проти гетьманші, щоб сказати свою привітальну промову. По стародавньому звичаю ораторів він починав свої промови або од Адама й Ноя, або од самого Бога, що в наші часи виходить трошки смішно.

— Найвищий розум, котрого ми нарікаємо Богом, найвища сутнота, цар над небом і землею, колись сотворив першого чоловіка Адама і першу жінку Єву, — так почав Беньовський свою промову. — Найвища сутнота увів першого чоловіка і його супружницю в пишний рай, зумисне для цієї першої пари засаджений. Ви, ясновельможна гетьманшо, з ясновельможним гетьманом тепер в Чигирині та в Су-ботові, як Адам і Єва були в раю. Вітаю ж вас, ясна пані з великого роду, і бажаю вам щастя-долі в цьому новому раю на пишній Україні, поздоровляю вас з вашим високим титулом, з титулом ніби королеви на Україні по вашому становищу в українському суспільстві.

Беньовський поцілував гетьманшу в руку, вона поцілувала його в плече.

— Прошу ж вас, ясновельможний пане, сідати. Будьте нашим приємним гостем. Я бажаю часто вас бачити в Чигирині і в нас в гостях, хоч ви й далеченько-таки од нас живете, — сказала гетьманша.

Беньовський сів проти гетьманші коло стола.

-Ох, не близький світ! Я тепер пробуваю в своїй маєтності на Поділлі, коло Бара, але білієш того, що живу в Варшаві або на Волині.

— Прибувайте до нас частіше, будете оповідати мені про Варшаву, про двір, про двірські звичаї, про двірське життя: буде що мені послухати, бо я, признаюся, дуже цікава знати; як живуть люди, вищі за нас і просвітніші.

— Спасибі вам, ясновельможна гетьманшо, за честь! Спасибі!

— Тут, в Чигирині, в палаці гетьмана Богдана, все дуже по-старосвітському: на стінах, за образами, вишивані рушники, на стелі понамальовувані янголи та усякі малюнки, неначе в церкві. Це мені не подобається.

— Чому ж? Янголи нікому не шкодять, — Обізвалась стара гетьманша Ганна.

— Воно так, але церква церквою, а палац палацом, — сказала Олеся. — От у палаці мого покійного панотця, і в князя Соломирецького, і в князя Любецького то все вже по-чужоземському: на стелі скрізь понамальовувані амури та венери, як в Луврі або в Варшаві в палаці короля.

— Нічого те, ясновельможна гетьманшо, нічого те! Поживете, то й ви поставите палац, а варшавські майстри понамальовують вам таких амурів та купідонів, що аж гарно буде подивитись: сама любов так і проситиметься в серце з стелі та стін. А лукаві купідони будуть з стелі пальчиком кивати на ваших красунь: стережіться, мовляв, красуні, бо мої стріли не жарти! Ой стережіться! бо й чигиринські козаки не вільні од стріл Купідона: побіджують вони й козаків.

Беньовський обернувся до дам та паннів і покивав на них пальцем. Дами усміхнулись.

— Ой ви вже наговорите! Видно, що ви варшав'як, — обізвалась смілива й проворна Павловська.

Двері одчинились, і в світлицю вступив шляхтич, київський підкоморій Юрій Немирич з кількома православними дідичами-панами, котрі, по волі чи по неволі, були прихильні до козаків ще за гетьмана Богдана і пішли навіть в козаки до його на службу, хоч і гнівались на його за те, що через його хлопи одбились од панщини. Довідавшись, що молодої гетьманші ждуть в Чигирині, Немирич заздалегідь прибув до Чигирина, щоб поздоровити молоду гетьманшу-шляхтянку. Високий та рівний станом, з розумними очима, поважний на ході, славний оратор того часу та вчений чоловік, Юрій Немирич вступив в світлицю тихо й поважно, неначе вступав в сенат. Його часто шляхта вибирала за посланця в варшавський сейм, і він говорив в сеймі та сенаті дуже красномовні й розумні промови латинською мовою. Немирич був убраний в французьке убрання XVII віку, в чорний кафтан, в черевики й панчохи. Кругом шиї білів високий цупкий комір, але поверх цього убрання Немирич накинув на плечі козацький темно-зелений оксамитовий кунтуш.

— Моя дорога гетьманшо! Це Юрій Немирич, дідич, овруцький староста і київський підкоморій; це мій дорогий знайомий, — промовив Виговський до своєї жінки.

Олеся встала. Немирич поздоровив її коротеньким привітанням, мішаючи старосвітську книжну мову з живою українською мовою. Юрій Немирич поцілував Олесю в руку. Вона попросила його сісти. Немирич привітався і з старою гетьманшею. Він бував в останні часи і в гетьмана Богдана, в його палаці, помирившись з новим козацьким суспільським укладом життя на Україні. Немирич привітався і до Беньовського, як до давнього знайомого.

— Який я радий, що ми тут стрілися, неначе змовились, — сказав Беньовський до Немирича. — Як ми давно бачились! як давно!

— Нема де правди діти, таки давненько, — обізвався Немирич.

— Я давно чула про вас, шановний пане, од свого дядька й опікуна Христофора Стеткевича. Він дуже хвалив вас, як вченого чоловіка і славного оратора. Він кальвініст, як і ви.

— О ні, ясновельможна! Я був колись замолоду соцініаном, але повернувся до віри свого народу, — сказав Юрій Немирич. — Я вже давно став знов православний.

— Ви бували в чужих краях? У Франції, в Парижі?— спитала в його гетьманша.

— Більш того, ясновельможна, що в Голландії. Придивлявся до чужоземського життя, до школи, до науки, щоб себе трохи просвітити, бо і в наших, і в польських школах ще нема правдивої світської науки, яка вже тепер сутніє по чужоземських краях. Я бажав [би] позаводити такі школи і в нас на Україні замість духовних церковних шкіл. Я вернувся до віри своїх предків, пристав, як і багато наших православних дворян-дідичів, до покійного гетьмана Богдана, бо хоч козаки знесли перегородки між усякими верствами нашого суспільства, знизили нашу шляхту, але зате ж Богдан, хоч, може, й несамохіть, визволив народ од кріпацтва.

— Пане Юрію! пани повинні бути в кожній державі, бо на їх лежить висока повинність обороняти рідний край і дбати про науку та просвітність, — сказав Беньовський.

— Це вже моє діло, а не твоє, пане Беньовський, — обізвався Юрій Немирич, — я й сам не зрікаю вартості вищої верстви, шляхетства для своєї вітчини, але рабство мені не подобається. Кожний чоловік носить в собі образ Божий.

— Ясновельможні панове! Тепер час не змагатись, а веселитись, що моя дорога гетьманша благополучно доїхала з Києва до нового житла. Мамо, час би вже привітати гостей старим медом, од котрого усякі хмари

зсовуються з чола! — сказав гетьман до Ганни Хмельницької. — Почастуйте, мамо, мою молоду гетьманшу та моїх вельмишановних гостей тим медом: може, вони трохи розвеселяться.

Ганна Хмельницька вийшла на часок, а потім вернулась. За нею слідком вступив в світлицю козак і виніс на срібному блюді здоровий жбан старого меду і вже поналивані медом срібні кубки: Виговський подав перший кубок Олесі, взяв один кубок у руки, усі гості взяли по кубкові меду і повставали.

— Вип'ємо за здоров'я моєї дорогої молодої гетьманші! — промовив Виговський.

— За здоров'я ясновельможної молодої гетьманші! Даруй же, Боже, щоб ваше життя було солодке й міцне, як оцей старий мед, п'яне чоло! — гукнув Беньовський на всю світлицю. — Віват! віват! віват!

Усі гості гукнули тричі "Віват!". Саме в той час прибув в двір дядько гетьманші Олесі по матері, князь Богдан Соломирецький з молоденькою дочкою Зінаїдою. Одчинились в світлицю двері і, як гості пили мед і кричали віват, на порозі з'явився Соломирецький поруч з своєю гарною дочкою.

— Ого-го! князь Соломирецький! Наливайте кубки медом! Вип'ємо за здоров'я князя і його дочки Зінаїди! — гукнув Виговський назустріч родичеві-князеві, радий, що до його завітали в гості ті Олесині родичі, котрі йшли проти Олесиного шлюбу з ним.

— За чорні очка та гарні брівки молодих паннів Маринці, Христини та князівни Зінаїди! віват! — гукнув Беньовський, неначе він був молоденький панич.

— Віват! — гукнули гості, а панни засоромились, почервоніли і тільки поглядали одна на другу: звідкіль, мовляв, і для чого це така нам честь.

Козацька старшина тільки переглядалась та осміхалась. Козаки знали, що п'ють за здоров'я паннів та жіноцтва тільки в польських палацах; це не був козацький звичай пити прилюдно за поважних оказій за здоров'я жіноцтва. Окрім того, їм не сподобався приїзд до нового гетьмана шляхтичів та родичів гетьманші високого коліна.

Маринця й Христйна кинулись до Зінаїди і почали з нею обніматись та цілуватись.

— Ой, яка я рада, що оце ти, Маринцю, та ти, Зінаїдо, приїхали до Чигирина, — говорила Христйна до молодих паннів, — буде мені з ким погуляти й побалакати. А то говори з старими! Там-то мені втіха з старих тіток та дядин! — жартувала Христйна, скоса поглядаючи на тих тіток та дядин.

— А знаєш, серце Христю, що гетьманша просить мою маму, щоб я зосталась в неї жити в Чигирині та в Суботові, — тихо шепотіла Маринка Христині на вушко.

— Невже! От і добре! — сказала Христйна і аж крутнулась на одному місці, а потім підскочила.

— А про що там, панни, ви шепочете? Певно, про нас, старих? — спитав Виговський в паннів здалеку.

— Авжеж! Шепочуть вони нишком не про нас, старих, а про молодих! — сказав веселий Беньовський. — Ой панни! стережіться лишень ви молодих козаків, цих степових орлів. Наїхали ж колись до гетьмана Богдана з воєводою Адамом Киселем молоді шляхтянки й панни, й панії та й... декотрі й додому не повертались, навіть заміжні, не тільки панни: позалітали на вольні степи з красунями козаками, покинули навіть своїх чоловіків. Ой стережіться козаків! Бо козак, як орел, як побачив дівчину, то і вмер, — жартував веселий Беньовський.

— Та ми, пане Беньовський, цього не дуже боїмося! Ми в цьому безпечні, — обізвалась весела Христина.

— Ми не боїмось козаків, — додала за нею Маринка.

— Моя гарна панно! Не зарікайтесь заздалегідь і не ручайтесь за своє серце, бо серце вольне, як вітер, — сказав Беньовський.

— Я зарікаюсь заздалегідь, — обізвалась Христйна.

— І я зарікаюсь, — сказала Маринка.

— Глядіть лишень та стережіться! Не дурно ж співають в пісні: "Ой дівчина-горлиця до козака горнеться", — промовив Беньовський і покивав делікатно пальцем на трьох паннів. — Ви три грації, а декотрі козаки люблять грації, хоч вони все в битвах трохи не щодня.

Панни і справді зорили скоса очками по козаках, котрі сиділи попід стіною довгим рядом. Між доходжалою старшиною сиділи й молоді, й гарні сотники і прості козаки, сини декотрих поважних старих сотників та полковників.

— А придивіться й вгадайте, хто з молодих козаків тут найкращий? — говорила весела Христйна до Маринки та Зінаїди.

Маринка й Зінаїда осміхнулись і мовчали.

— Але жарти жартами, а нам час і честь знати, дати спокій молодій гетьманші і подорожнім, бо вони здорожились. Чи правду я кажу, пане підкоморій? — сказав Беньовський, вставши з місця.

— Правда твоя, правда! Треба нам і честь знати, — обізвався Немирич.

Беньовський, Немирич і вся козацька старшина заворушилась, вставши з місця: всі вони розпрощались з гетьманшею та з приїжджими. Гетьман запросив усіх до своїх світлиць, доки покличуть їх на обід.

— Не забувайте ж нас, ясновельможний пане Беньовський! Навідуйтесь до нас! І ви, пане Немиричу, не минайте нашої господи! — запрошувала їх гетьманша.

— Вже чию господу мину, а вашої так не мину! — говорив Беньовський, обернувшись на порозі.

Гості зостались в світлиці і розбалакались. Якилина Павловська сіла поруч з Ганною Хмельницькою і швидко познайомилась з нею і розговорилась. Павлина Рудницька була незвичайно рада, що заїхала в далекий і новий для неї край. Козаки вчинили на неї дуже приємне враження. Вона почала вже марити, що тут в Чигирині до неї причепиться якийсь козацький прудиус, закохається в неї, доконечне посватає, і вона виїде з Чигирина вже заміжньою, а не панною.

Довгенько балакали гості, ждучи обіду, коли несподівано в світлицю увійшов Юрась і, без сорому казка, голосно промовив, не вважаючи на гостей:

— Що це таке, мамо? що це таке?

— А що ж це таке? Світлиця, а в світлиці наші шановні гості, — обізвалась Ганна Хмельницька.

— Я їсти вже хочу! Чом ви й досі не даєте обідати? Я вже давно їсти хочу і вже довше не видержу. Я не звик ждати. Ввесь Чигирин вже пообідав, а ви й не думаєте про обід і гадки не маєте.

— Отже ж, сину, чи не правду ти кажеш: нашим гостям і справді вже час би й обідати. А піди, Катерино, та спитай в кухарів, чи вже готовий обід?

Катерина вийшла на часок і знов вернулась в світлицю.

— Вже, мамо, готовий. Не знаю, чи готовий вже до обіду гетьман та старшина, — сказала Катерина.

Тим часом увійшов Виговський і спитав в Ганни, чи можна вже просити старшину й гостей до столу. Катерина оповістила, що можна, бо обід вже готовий. І Ганна Хмельницька, добра господиня, нагодувала гостей і гетьманшу таким смачним обідом, який їм рідко траплялось їсти. Молода гетьманша сподівалась, що при обіді і по обіді буде здорова випивачка, що козацька старшина почне без міри пити та гуляти. Але нічого цього не трапилось. Ганна Хмельницька не веліла подавати на столи багато горілки та вина. Вона ще за життя Богдана вивела при дворі гетьмана гулянку та п'янство.

По обіді, як козацька старшина, небагато випивши, розійшлась, Виговський, зовсім тверезий, пішов до свого кабінету [з Беньовським], Юрієм Немиричем, князем Соломирецьким, Данилом Виговським та ще з кількома православними шляхтичами, котрі приїхали з Немиричем поздоровити молоду гетьманшу з приїздом. Закуривши здорові люльки, вони посідали на низьких турецьких софах і почали балакати од щирого серця.

— От ви, Йване Остаповичу, тепер і гетьман на Україні. Що ж тепер далі буде? — спитав в гетьмана Немирич, вивідуючи його думки.

— Те буде далі, що криється потай од усіх і в вашій голові. Але я вгадую ваші думки, пане Немиричу, навіть просто скажу, що не помиляюсь... — обізвався гетьман і глянув пильно просто в вічі Немиричеві своїми розумними гострими очима.

— Вас козаки вибрали за гетьмана, а ви й досі не послали навіть посланця в Москву, щоб оповістити царя про своє вибрання, — говорив Немирич.

— Я й не думаю посилати, в Москву посланця. Не подобається мені Москва, не подобаються мені московські непросвічені, й дуже грубі, й наглі московські бояри. Не люблю я і тих московських воєвод, що вже засіли з стрільцями в наших більших містах, навіть в тих, в котрих по умові гетьмана Богдана з царем Олексієм, вони не повинні бути, як от: в Чернігові, в Ніжині, — сказав Виговський.

— Засядуть московські воєводи і у всіх наших містах і заберуть Україну в свої руки. От побачите, ясновельможний гетьмане! — говорив Немирич. — Москва вже склалася з розбитих уділів в монархію, а монархія не стерпить нашої республіки на Україні і чи тепер, чи потім зламає й знесе наші порядки, наші привілеї, наш уклад. Польща і тепер є республіка, і республіка шляхетська: при Польщі і на Україні вдержиться гетьманщина.

— Це ви, пане Немиричу, неначе читаєте мої думки в моїй голові, — обізвався гетьман Виговський, осміхаючись. — Окрім того, Москва непросвічена і вона не дбатиме про світло науки і не поважатиме нашої просвітності на Україні.

— При Москві наша просвітність впаде, наші школи впадуть, бо не з Москви йде до нас світ науки, а з чужоземських країв через Польщу. Нам треба завести два університети: в Києві і в Вінниці, найменше два, і такі увіверситети, які я бачив за границею, з науками світськими, правдивими, а не з теологією нашої Києво-Могилянської академії. Польща це попустить, а московські бояри назвуть ці заграничні школи безбожними й лютерськими, — говорив далі Немирич.

— Буде в нас з Москвою за такі школи велика тяганина, — обізвався Данило Виговський.

— Москва ніколи не попустить волі нашій шляхті, хоч би й православній, не тільки католицькій; а скільки гетьман Богдан вигнав з України таки української, хоч і не вже покатоличеної, шляхти! — промовив, князь Соломирецький, — Хіба це добре діло? Хіба ж ці шляхтичі й дідичі не діти однієї матері України?

І Виговський, і Немирич змовчали і нічого не одповідали на цю думку князя Соломирецького.

— Знов і те, що держава без шляхти неможлива річ, — почав говорити Немирич. — Шляхта і тільки шляхта має спроможність дбати про свою просвіту і розповсюднювати науки по всій державі. Вам, козакам, треба б добуватись шляхетських привілеїв, а не зміщуватись з плебсом, котрому нема часу дбати про виховання й просвітність.

— Оце свята правда! — аж крикнув гетьман. — Ваші думки правдиві. Козаки повинні зрівнятись з шляхтою і дістати шляхетські привілеї, а не ставати запанібрата з плебсом. Через це то нам Польща більше стане в пригоді. Але що то на це скаже козацька старшина? Що скажуть прості козаки? Що скаже народ? Польщі не люблять на Україні.

— Буде бійка, буде колотнеча повсякчас, але потім, як усі побачать, що поляки не втручаються в справи на Україні, то й замовкнуть, а потім потроху звикнуть до нових порядків, — промовив Немирич.

— Я задумав знов з'єднатись з Польщею, — обізвався гетьман Виговський, — і вчиню це діло хоч би й декотрі козаки і не пристали на це, хоб би полились ріки крові. Король само по собі повинен нас з'єднати з поляками, як рівних з рівними, вольних з вольними. Я завтра запрошу до себе козацьку старшину ніби на пораду і довідаюсь, які в їх думки та гадки, який в їх погляд на це діло. Серце моє лежить до Польщі, а не до темної Москви. А ви, ясновельможний пане Беньовський, приходьте завтра до нас на пораду і вчиніть пропозицію од короля й сената. Мені ніяково самому починати цю пропозицію.

-Добре, добре, ясновельможний! Нехай і пан Немирич приходить, і ви, шляхтичі, приходьте: може, ми і вмовимо непокірливих і незгодних з нами полковників.

Гетьман Виговський другого дня ввечері скликав до себе козацьку старшину на пораду, щоб вона вислухала пропозицію королівського посланця Беньовського. Гетьман ходив по ясно освіченій світлиці тихою ходою, спустивши голову додолу. Думи роєм вилися в його голові, одна одну попереджаючи, як хвилі на воді в негоду на здоровому вітрі. Виговський, як тільки став гетьманом, одразу задумав план з'єднання України з Польшею, але почував, що після Богданових побід над Польщею це діло буде трудне й небезпечне.

"Ой велике й небезпечне діло задумала моя голова! — думав гетьман, ламаючи руки так, що аж пальці лущали. — І треба хапатись з цим ділом, бо Юрась вийде з академії і візьме од мене гетьманську булаву. Пориває всю мою душу не на північ, а туди, на захід, до Польщі, до Європи. Там для мене сяє сонце, а північ неначе заслонена чорними хмарами. Король надарить мене маєтностями, селами, лісами; річкою поллється золото з Варшави. Ой думи мої, мрії мої золоті! Не даєте ви мені спокою ні вдень ні вночі. Але треба... треба провадити діло розумно й обережно, щоб часом і моя голова не покотилась додолу, як дитячий м'яч: в цьому ділі — або пан, або пропав!

І хруснули усі пальці на обох руках в гетьмана; знов похилилась його голова ще нижче, а хода по світлиці стала тихіша. Гетьман спинився і став на одному місці; його голова неначе захрясла в натовпі сміливих думок, неначе не могла знести великої ваги великих думок. Він неначе бачив перед своїми очима той блиск, силу й славу України, бо дуже любив рідний край.

Почала збиратись в світлицю козацька старшина, яка тоді нагодилась до Чигирина: прийшов Павло Тетеря, переяславський полковник, що держав сестру гетьмана Виговського; надійшов Богданович-Зарудний, генеральний судець; Тиміш Носач, генеральний

обозний; прийшов шурин Богдана Хмельницького Яким Сомко; прийшли Цюцюра, [Остап Золотаренко], полковники Данило Виговський та Нечай; Богданові зяті й інші сотники, котрі тоді прибули до Чигирина. Незабаром увійшов в світлицю Юрій Немирич, а зараз за ним вступив королівський посланець пан Беньовський.

— Од найяснішого короля з Варшави прибув до нас, гетьмана, і до вас, козацька старшино, посланець ясновельможний Беньовський з королівською пропозицією. Просимо вас вважливо вислухати пропозицію і, порадившись вкупі з нами, сказати посланцеві свою одповідь, — почав говорити гетьман Виговський.

— Чи це, гетьмане, буде рада, чи тільки порада?-спитав в гетьмана дехто з старшини.

— Ні, це тільки порада, так... тим часом... Як діло піде в нас на лад, тоді ми зберемо й правдиву козацьку раду і оповістимо цю пропозицію од короля та польського сенату, — промовив Виговський.

Гетьман став посеред світлиці за столом. Кругом стола стала в коло козацька старшина. Пан Беньовський виступив перед колом і почав висловлювати польську пропозицію в ораторській промові.

— Найвища сутнота, отець наш небесний, що створив небо і землю, ще в раю дав велику заповідь нашому праотцеві Адамові і нашій праматері Єві, а через їх і всім людям заповідав любитися і жити в згоді. Усі ми діти нашого одного праотця, ми всі брати. В раю не було ні католика, ні православного. І в нас колись був рай і на Україні, і в Польщі; жили ми колись в згоді по-братерськи, любилися, мирилися і лиха не знали. Не зазнали ми ніякої сварки, ні бійки, бо ми побратались, як рівні з рівними, вольні з вольними.

— Ясновельможний пане, кажеш правду, — обізвався Павло Тетеря.

— Свята правда! — сказав гетьман.

— Це, певно, було тоді, як єзуїти поробили з наших українських панів перевертнів-католиків, — промовив Сомко насмішкувато.

— От ви мені й перебили промову, — сказав Беньовський. — Ворог людських душ, чорт проклятий, зумисне підвів нас, підбив на сварки на нашу погибель. Вдаривши себе в перси, пізнаймо свої гріхи і простімо одні другим наші обопільні провини. Забудьмо про давні сварки та змагання і знов зійдемось докупи і будемо жити в згоді, як жив наш праотець Адам в раю з нашою праматір'ю Євою. Гетьман Богдан недобре діло вчинив, одірвавши Україну од Польщі. Забудьмо про Богданове діло, вимажмо його з карток нашої історії, з козацьких чорних літописів.

— Ну, пане Беньовський! Що написано пером, того не вивезеш і волом, — обізвався Цюцюра.

— Я прибув до вас, гетьмане й старшино, з пропозицією од найяснішого нашого короля прилучити Україну до Польщі. Приставайте до Польщі, як рівні до рівних, вольні до вольних. І нам без вас погано, і вам без нас недобре; і поляки були винні, і козаки не без гріхів та помилок, — говорив далі Беньовський. — Найясніший наш король, наш правдивий отець, простить і вибачить козакам їх провини, їх помилки, а значній старшині дасть право шляхетства, зрівняє їх в привілеях з польською шляхтою.

— А чи не стане часом наша тінь довша, як станемо шляхтичами? — не втерпів Носач, щоб не пожартувати.

— Я думаю, що шляхта повинна бути в усякій державі, повинна бути і в нас, — сказав Юрій Немирич. — Козацька старшина повинна мати шляхетські привілеї, бо вона здобула їх мечем і на ділі вже їх і має. Я пристаю, і вся православна шляхта охоче пристане зо мною до Польщі,

як до держави багато більше просвіченої, ніж Москва, держави підхожої до укладу життя козацького.

— Пан Немирич говорить правду, — сказав Данило Виговський.

— Отже ж, ви все мені перебиваєте, — почав говорити пан Беньовський. — Я посланий од короля до вас, як та Ноєва голубка до ковчега, і приніс вам, козакам, масличну гілку миру і згоди з Польщею. Розривайте з Москвою і підхиляйтесь знов під міцну руку найяснішого польського короля, нашого й вашого природженого отця й добродія.

Декотрі з полковників загомоніли, зачувши таку пропозицію Беньовського. В світлиці піднявся гомін. Одні не хотіли слухати далі тієї пропозиції, другі спиняли їх, щоб вони не перебаранчали говорити далі панові Беньовському. Палкий Сомко, палкий Носач повиймали шаблі з піхов і почали ними махати.

— Не хочемо цього далі й слухати! Не пристаємо на таку пропозицію! Не треба нам польського короля! Він напустить на Україну польської та католицької сполученої української шляхти, нашле єзуїтів! Знов будуть повертати народ на католицтво! Знов будуть сполячувати українську шляхту!

— Чи не отаку масличну гілку ви нам принесли, ясновельможний пане? — сказав Сомко, показуючи йому свою шаблю.

— Неправда! Не меч, а мир приносить нам ясновельможний пан Беньовський. До Польщі! до Польщі! до з'єднання з Польщею! — крикнув Павло Тетеря.

— Не буде цього ніколи! Нам не треба шляхти! Ми всі тепер тут рівні: і шляхтичі, й козаки, й мужики, — говорив Остап Золотаренко.

— Згода! Годі! Не галасуйте! Подумайте, погадайте, а потім скажете свою гадку. Це ж тільки пропозиція найяснішого короля, а до самого діла ще не близький світ, ще буде добра промашка, — говорив гетьман, заспокоюючи старшину. — Вкладіть шаблі в піхви! Ми ображаємо посланця найяснішого короля. Посланець — особа освячена. Ш-ша!

— Я тільки приніс вам пропозицію про згоду! Нехай буде мир між нами на землі, як на небі між херувимами та серафимами! — заспокоював козаків Беньовський. — Чи є ж що в світі кращого, як мир та згода, коли братерські народи живуть в згоді, як рівні брати? Хіба ж ми не брати і тілом, і духом? Хіба ж ми не діти отця небесного? Хіба ж ми не близькі до других? Наш отець, польський король, не понехтує тими, котрі покаються перед ним і підхиляться під його руку. І ми будемо жити в згоді. Знов буде рай на Україні.

— Ми вже знаємо тепер про твою пропозицію пане Беньовський, то вже нема чого більше й балакати про це, — промовив Сомко. — З цього пива не буде дива. Діло вже зроблено гетьманом Богданом, а мертвого з гробу не вертають.

— Ясновельможний пане! Ти приносиш нам з своєю пропозицією не мир, а меч, — обізвався Тиміш Носач. — Король та пани пустять на Україну польських дідичів та єзуїтів, насадять на уряди в Україні своїх урядників, знов розділять наше суспільство на ворожі верстви: на шляхту, козаків, хлопів, а цей порядок нам непотрібний, це польський порядок! Ми не згодні на це. А коли ти, гетьмане, пристанеш до цієї королівської, польської пропозиції, то ми доберемо способу проти цього діла.

Сомко вийняв шаблю і показав Беньовському, Павло Тетеря та Данило Виговський вийняли і свої шаблі з піхов і показали Сомкові.

— А ми пристаємо до злучення з Польщею і для цього знайдемо такий самий спосіб! — гукнув Павло Тетеря.

І між старшиною знов піднявся галас, шум, гам та змагання.

— Годі вже вам, годі! Ходімо ліпше та вип'ємо по чарці горілки та по кубкові меду, хоч ви й не з медом прийняли пропозицію польського посланця, — сказав гетьман, і старшина потрохи вгамувалась і заспокоїлась.

— Зберу ж я тепер раду з самих тільки прихильників Польщі, і тоді вже доконечне постановимо умову з'єднання України з Польщею, — шепотів гетьман Виговеький на саме вухо Беньовському, йдучи позад старшини з світлиці.

— На тебе, ясновельможний, покладаюся, як на кам'яну гору. Схочеш — зробиш усе і зумієш зробити усе з твоїм хистом та великим розумом, — шепотів Беньовський на вухо гетьманові. — Але знаєш що, ясновель можний ?

— А що? — спитав тихо Виговський.

— Передніше за все обстав свою особу й Чигирин військом з найнятих чужоземців: з німців та волохів або з шляхтичів, та вже тоді починай діло з'єднання України з Польщею. На своїх козаків не дуже покладай надію, — шепотів Беньовський.

— Я вже загодив татарське військо, загодив Карач-бея з його ордою, — сказав Виговський до Беньовського. — Я таки думаю справдити свою думку, як би там не гомоніла задніпрянська старшина. Вінницький полковник Богун, київське духовенство й митрополит — це наша сторона, бо всі вони не присягли Москві й досі.

Тиждень гостювали в гетьманші Виговської її родички та знайомі і тільки другого тижня почали збиратися в дорогу. Гетьманша не пускала їх додому, просила зостатись ще з тиждень, доки вона оговтається на новому місці в Чигирині та освоїться з новими для неї людьми. Одначе

гості не згодились зоставатись довше. Якилина Павловська поспішала до своєї господи, до свого господарства; Павлина Рудницька трохи боялась свого кальвініста Христофора Стеткевича. Гості почали лаштуватись в дорогу. На гетьманшу найшов сум.

— Не звикла я ще до нового місця; буду я нудитись, як ви виїдете од мене. Окрім Катерини Виговської, нема в мене близької приятельки й порадниці, окрім неї, нема мені з ким поговорити й розважити себе. Гетьман все за роботою, все має якісь діла з посланцями та з козаками. Зануджуся я отут в Чигирині, доки звикну до його... Знаєте що, кохана цьоцю? Покиньте в нас свою Маринку, — говорила гетьманша на прощанні до своєї тітки Якилини. — Нехай вона побуде в мене який там час. В Чигирині тепер пробувае моя братова Маруся Стеткевичева з дочкою Христиною, пробувае мій дядько князь Соломирецький з дочкою, і Маринці буде весело з Христиною та князівною Зінаїдою. Нехай Маринка зостається в мене до котрого часу.

— Про мене, й нехай, як Маринка на це згодиться. Заохочуй її, Олесю, може, вона й зостанеться в тебе. Може, ще тут і заміж піде за якого прудиуса-козака, — сказала тітка Якилина і зареготалась.

— Може, й піде, як хто путящий трапиться. Я й не дуже прихильна до військових людей, до козаків, а пішла ж заміж за козака, бо серце моє мене потягло, — обізвалась Олеся. — А що, Маринко! Я хочу зоставити тебе в себе на який час. Чи зостанешся, чи поїдеш з мамою до Києва? — спитала гетьманша, покликавши Маринку.

— Ой спасибі тобі, Олесюі Зостануся. Мені буде тут весело з Христиною та з Зінаїдою, — весело обізвалась Маринка, аж темні очка в неї заграли.

Окрім Христини та Зінаїди, молоду Маринку манила до Чигирина ще одна особість: Зінько Лютай з своїми білявими кучерями, з веселими синіми очима, з веселою розмовою, жартами та піснями. В Лютая був

чудовий дзвінкий голос, і він любив співати, як співає сільський веселий парубок.

Виїхали гості з двору. В просторних покоях стало порожньо і якось мертво. Гетьманшу взяв жаль, як вона вернулась і переступила поріг просторної світлиці. Але три молоді панни і справді не дали гетьманші сумувати: піднялися в світлиці жарти та смішки. Христина бігала, дуріла та зачіпала подруг, піднімаючи їх на смішки. Вона розігнала гетьманшин сум, і розвеселила її.

VI

Недалеко од Чигирина проживав в своєму хуторі старий Демко Лютай з жінкою Ольгою та з сином, молодим козаком Зіньком. Лютай був осавулом в війську гетьмана Карпа Павловича Гудзана, котрого козаки звали попросту Павлюком. Ще 1637 року, тоді як під приводом Павлюка реєстрові козаки підняли повстання проти Польщі, Лютай служив в війську за осавула. Повстання козаків під гетьмануванням Павлюка скінчилось битвою з поляками під Кумейками та Мошнами. Козаки були побиті і мусили постановити невигідний для себе мир з польним польським гетьманом Андрієм Потоцьким. Демко Лютай мусив підписати умову того миру вкупі з Богданом Хмельницьким, котрий служив тоді в війську Павлюка за писаря і котрий потім якраз через десять років сам підняв усю Україну на Польщу і розбив польське військо під Корсунем.

Чимала Лютаєва хата стояла під горами на височенькому пригорку і неначе оглядала зелені луки та луги, по котрих вився болотяний Тясмин, зарослий очеретами та осокою. Хата в Лютая була просторна, з світлицею, і двома кімнатами, але така стара, як і її господар Демко Лютай: вона осіла, ввійшла трохи в землю, широкий ганок з штучно виточеними стовпчиками, вкритими штучними, але чудернацькими вирізками, перехнябився, неначе налагодився лягти на бік на одпочинок, ніби втомлений давніми літами. Маленькі віконця хати ледве були примітні на білих стінах, чорніли здалеку, ніби покручені в стінах дірочки, і тільки проти вечірнього сонця ясним блиском нагадували про невеличкі

скляні шибки, вставлені в ті дірочки. За хатою на долині розрісся старий густий садок; далі за садком нанизу лисніла зелена левада з розкішним огородом, а за левадою знов розсипались понад луками, неначе череда, веселі пригорки та горби, вкриті старим лісом. Попід зеленими горами та пригорками, скільки сягало око, слалася широка низина, розстелялись луки, луги, високі очерети. Серед мочарів вився гадюкою Тясмин між купами вільхи, верб та лози. На схід сонця синіла смуга високої гори, котра ніби нависла над самим Чигирином, а на горі стримів чорний замок з баштами, валами та високим дубовим частоколом на валах. А за зеленими луками та полями ясно вирізувалась проти неба ніби зубчаста смуга пісків, широка та довга, скільки сягало око. Смуга піскуватих кучугур, могил та горбів була облита червоним світом і зливалась з синім небом, вилискувалась.

Була неділя. Сонце вже стояло на заході і обливало червоним тихим світом і луги, і ліси, і пригорки. Луги зеленіли, аж лисніли проти сонця. Осока над Тясмином аж вилискувалась. На дворі стояла тиша. На ганку на лавці сиділа стара Ольга Лютаїха, висока й сухорлява, в шовковій картатій плахті, в білій намітці. Проти неї на другій лавці сидів її син, молодий козак, Зінько, високий, здоровий та плечистий. Русяві короткі кучері сипались горошком на його широке чоло, на кремезну шию. Молодий козак втупив очі в широку зелену низину, ніби милувався широким простором долини, але задумані ясні очі показували, що його думки літали не над лугами та гаями, а полинули десь далеко, в інші місця, в інші садки, в інші гаї.

— Чого це ти, сину, так задумався, неначе який старий сивоусий козак, втомлений битвами, неначе на твої плечі лягло сім десятків років та сімдесят битв з ворогами? Я по твоїх очах бачу, що думки твої не тут, а десь інде, десь пішли в гості, — говорила мати до сина.

Син неначе прокинувся од сну і кинув на матір гострий погляд.

— Як тільки сонце йде на захід, спускається над луки, на мене, мамо, все находить задума й журба. І з якої це причини, я тому невідомий, — тихо обізвався син.

— Ба, причина є. Я й знаю ту причину, що на тебе наводить журбу, та тільки не хочу тобі говорити про неї, — обізвалась стара Ольга, і її чорні невеличкі очі засвітились. В їх мигнули на одну мить жіночі хитрощі і насмішкуватість.

— Як же ви можете знати ту причину? Хіба ви, мамо, заглядали в мою душу, як у криницю, та бачили ту причину? — сказав син і засміявся. Білі рівні, як підрізані, зуби блиснули. Вид в Зінька став веселіший.

— І не заглядала в ту криницю, а догадуюсь, яка причина ворушить твої думки.

Старий Демко Лютай в той час стояв в світлиці коло стола і набивав тютюном прездорову люльку. Демко був такий високий на зріст, що його сива чуприна на здоровій круглій голові трохи не черкалась об сволок. Набивши тютюну в люльку, він викресав огню і хотів вже запалити люльку, але ненароком глянув на два рядки образів в кутку на покуті в золотих та срібних шатах. Усі святі неначе дивились старому Демкові в вічі. Старому стало ніяково кадити таким зіллям перед образами. Він прислухався через поодчинені хатні і сінешні двері до розмови матері з сином. Розмова його очевидячки зацікавила. Демко тихою ходою пішов на ганок.

Незабаром маленькі двері з сіней в ганок неначе заслонила синя заслонка. З дверей висунулась здорова червонувата люлька і неначе глянула огневим оком на ганок; за нею вистромився карлючкою закручений цибук з здоровим жилавим загорілим кулаком, котрий подужав би одразу вбити на смерть людину, якби ним Демко телепнув під вухо; за кулаком висунулась сива, аж біла, чуприна на круглій однизу підголеній голові; з-під чуприни виглядали кінці сивих вусів, як дві жмінки

конопель; за чуприною та вусами висунулись з дверей міцні та широкі плечі, черкаючись од одвірки. Здавалось, ніби старий козарлюга не виходив, а вилазив з стародавніх низьких і вузьких дверей, неначе через якусь вузьку продухбину.

Демко протиснувся через двері, підвів вгору здорову голову і випростався на ввесь свій високий зріст. Підголена голова лисніла ледве притрушена сивим чубом, котрий розсипався кругом по голові. Демко стояв на ганку, як дуб, хоч і старий, але міцний, кремезний, широкоплечий. Синій кунтуш розхристався на грудях; з-під широких рукавів білої сорочки було видко жилаві товсті руки, на котрих лисніли напружені товсті жили, неначе обидві дуки були обкручені міцними вірьовками. Демко потяг диму з цибука. Люлька спахнула. Дим повився синіми клубками попід стелю гайка. Демко сів на лавці коло старої, і лавка увігнулась під ним і заскрипіла.

— То це на тебе, Зіньку, находить сум перед вечором?— спитав старий Демко, зирнувши гострими синіми очима на сина. — Чого ж це ти зажурився? Добрий козак не повинен журитися. Журба — це бабське діло, тільки баби люблять зітхати та божкати: "Ой Боже мій! ой Господи! ох-ох-ох!" — хоч би її курка брикнула або муха за ніс вкусила.

— От і вигадує старий! Хіба ж я зітхала коли, як мене кусали мухи, хоч би й спасівські? — обізвалась Ольга.

— А то ж ні! Сам чув на свої вуха, як зітхала та все одгонила мух, неначе татарську орду, та все казала: "Ой Боже мій! ой лишечко моє! ох! ох!" Та все ох та ах! Охати та зітхати — це діло бабів. Козакам сором сумувати!

— Та то я, може, зітхала чого іншого, а не од того, що мене мухи кусали, — обізвалась стара.

— Мабуть, ні! бо є такі молодиці, що як їх кусають мухи, то вони гедзкаються, як телиці в Спасівку, та брикаються руками й ногами, а є такі, що тільки охають та стогнуть, — жартував старий Демко.

— Смійся, смійся собі на здоров'я! аби не плакати! — обізвалась стара.

— От, Зіньку, в наші часи козаки не сумували й не журились, та ще такі молоді, як ти. Замолоду в мене все жарти, було, вертяться на думці. А як угляджу де в степу ворога-татарина на коні, то в мене аж душа заграє, аж руки задрижать, неначе в того вловчого, що заглядить в лісі зайця та ще й старого, так би гнався за татарином хоч би й на самий край світа.

Демко знов глянув на сина. Три старші його сини полягли в битвах головами. Найстарший впав на землю коло самого Демка під Кумейками. Гармата влучила йому в груди і розшматувала його. Старий батько бачив, як впали на землю одірвані руки й ноги його сина, як покотилась по землі голова. Два менші сини полягли в битвах Богдана Хмельницького з поляками. Зостався один, найменший син, Зінько. Старий Демко сподівався, що вже не швидко загримлять гармати на Україні, не швидко буде литись козацька кров, і втішався тим, що після його смерті Зінько зостанеться господарем в оселі, буде доглядати господарства, догляне ло смерті і стару матір.

— Зінько сумує і зітхає, певно, не од того, що мухи кусають його за ніс, — обізвалась стара Ольга, — От ти старий і розумний чоловік, а не догадаєшся з якої це причини, а ми, баби, то зараз і догадаємось, хоч ви, чоловіки, й нехтуєте нами, мов дурепами. А ми, жінки, таки собі з розумом люди.

— О, ви вже і справді митці на все! — сміявся старий Демко. — З якої ж то причини Зінько сумує?

— Та це ж та причина, з якої сумують усі молоді хлопці в свій час, од чого, може, сумував і ти, хоч ти в тому не признаєшся.

— Не бреши-бо, стара, на старості літ! Я зроду не сумував і сумувати не буду й до смерті. Це ти на мене без сорому набрехала, — сказав Демко і осміхнувся.

Ольга засміялась, осміхнувся й син.

— Може, й набрехала, бо ти справді не журився ніколи, одколи тебе зазнаю, але не всі люди на тебе схожі: один любить з маком та з медом, а інший — з перцем, — сказала Ольга.

— Я з тих, що люблять з перцем та з хріном, — промовив Демко Лютай. — Вже як тяжко доводилось нам під Кумейками, як нас розбили ляхи, а й тоді не журився, бо згадував, що наше діло вже не вмре навіки. Отже ж, і не вмерло! Богдан підняв його з смертельного ліжка і поставав на ноги. Але скажи ж, стара, з якої це причини наш Зінько сумує?

— От там вона! — сказала Стара і махнула рукою до Чигирина на той куток,, де стояв гетьманський палац.

— Де ж то, там? В тих виводах та криничаних журавлях, що манячать в місті? Чи, може, в тих наших воротях, на котрі ти показуєш? — спитав Демко.

— Не в виводах і не в воротях, а в гетьманському палаці, а може, і в гетьманському садку теперечки та причина, — сказала Ольга.

— Ага-га! А справді, ти розумна, з біса! Це, мабуть або Маринка Павловська, або Христинка Стеткевичівна. Он куди воно закарлючилося! — обізвався Демко.

— А ти ж думав куди? Авжеж туди. Тільки горенькюо, що Маринка — шляхтянка, а шляхтянка нам не до пари. Не пристане до лиця шляхтянка ні нам, ні нашому дворові, — сказала Ольга.

— Чом же, мамо, шляхтянка не пристане нам до лиця? Хіба ж ми, козаки, не люди?-обізвався син.

— Та, сину, й люди, але...

— Але, бач, шляхтичі зліплені не з святої землі, а з пшеничного тіста, хоч паляниці з них'виробляй. Тільки те лихо, що добрий козак паляницею не наїсться. Нема в світі нічого тривнішого, як святий чорний хліб, — жартував старий Демко.

— Та як би пак були паляниці, то й то не біда, а то якісь пундики на яйцях та на молоці, — жартувала й собі стара.

— Може, Зіньку, тобі забажалося пундиків? Може, ти хочеш сватати Маринку? — пішов навпростець батько.

— Не знаю, тату, що вам на це одповідати, бо до сватання мені ще так далеко, як звідсіля до Києва, або й далі, — сказав син і задумався.

— А до залицяння то близько звідсіля, — додала мати. — Тільки хтозна, що вийде з того залицяння. Ох, ох! Маринка не нашої верстви людина. Ох Боже мій! — сказала мати і зітхнула.

— Ну, вже й ох! вже й почала стогнати. Ще ні сіло ні впало, а вона й охає! Хвалити Бога, і спасівських мух ще не видко, а вона вже й ох! — промовив Демко.

— В неї рідня шляхетська, в неї рідня гетьманша Виговська та князі Любецькі, Соломирецькі, Огінські та ще якісь там сенатори, чи що. Не для тебе, сину, ця калина саджена, не для тебе й Маринка зряджена. Ох

Боже мій! Тільки занидієш, зачеврієш та замучиш себе залицянням, а з того нічого не вийде, бо за тебе, сину, не видадуть Маринки. Ох, ох! — сказала мати.

— Мамо, схаменіться! Ви говорите так, неначе я вже заслав старостів до Маринки по рушники, — сказав син.

Старий Демко пахкав димом з рота і осміхався.

— Та це твоїй матері прийшла вже година охати, бо швидко корови та вівці прийдуть з череди, то треба буде заходжуватись коло роботи. Це через корови та через дійниці вона охає, а не через Маринку, — говорив Демко і все осміхався з-під кудлатих довгих вусів.

Тим часом в воротях з'явився один старий сивий козак, такий старий, як і Демко Лютай, в вишневому жупані із коротким кривим цибуком в зубах, на котрому стриміла люлька така завбільшки, як добрий кулак. То був козак Міняйло, сучасник битви під Кумейками. Високий і довгоногий та сухорлявий, Міняйло дибав через двір, наче журавель через поле, і простував до ганку. Він поздоровкався, скинув шапку з червоним верхом і поклав її на верхньому східці ганку. Зараз за ним прийшло ще кілька старих сивих козаків, що брали спіл в битвах з поляками ще за Богдана Хмельницького. Їх поминули сотні польських куль, неначе якимсь чудом, і вони повертались до Чигирина живі, хоч і пошматовані польськими шаблями. В одного тягся смугою синій рубець через усю щоку, в другого синіли шрами на лобі, в третього було тільки одне вухо, а друге він загубив під Корсунем в битві.

Старі козаки привітались, поклали шапки рядочком на східці і посідали в ганку на лавках. Стара Ольга оступилась з місця і стала в дверях. Ці старі козаки трохи не щодня навідувались до осавула Лютая, щоб побалакати про старовину, про давні битви, та в гурті покурити люльок та смикнути по добрій чарці горілки.

— А що, Демку? чи ти чув, що задумав вчинити наш новий гетьман? — почав балакати Міняйло.

— Чув, чув. Він задумав знов пристати до Польщі і потягти за собою й Україну, але це нісенітниця, — сказав недбайливо Демко. — Україна не телиця, не потягнеш її за роги налигачем.

— Це, мабуть, гетьманша його підбиває, бо вона шляхтянка і не любить козаків. Дуже вже її манить польський дух, як кота сало, — сказав один сивоусий козак.

— Ох Боже мій! про гетьманшу недобра слава йде поміж козаками в Чигирині, — обізвалась з порога Ольга. — Ця нова гетьманша не те, що стара гетьманша, Ганна Хмельницька. Щось вона трохи закарлючилась на другу Богданову жінку Чаплинську. Ой Господи! який тепер світ настав!

— Як збунтується гетьманша, то ти, жінко, збирай жіноцьке військо та й качай на неї з гармат та рушниць! — сказав Демко.

— То й зберу! А ти думаєш, не зберу? Та й буде гетьманші й полякам те, що вчинили козачки та молодиці ляхам в Трилісах та в Буші, — сказала Ольга. — Коли прийдеться круто, то й козачки стануть з рушницями на ворога. Ой Боже наш милостивий! Коли б тільки Бог не попустив, щоб до цього дійшлося. Ох, ох!

— Це гетьман хоче запровадити на Україні польські шляхетські порядки, хоче для козацької старшини добути шляхетських привілеїв, хоче, щоб польська шляхта вернулась на Україну, — сказав Демко.

— Пху! — плюнув Міняйло на один бік.

— Пху! — плюнув один старий козак на другий бік.

— Не діждуть вони цього! — крикнув Міняйло. — Ми знов станемо в козацькі ряди! Ще раз поміряємось з польською шляхтою шаблями.

— І навіщо полковникам та сотникам те шляхетство? Хіба на йому буде м'якше спати? хіба його в голови покладеш чи під себе підстелиш? Не знати що задумав гетьман! Усі на Україні повинні бути рівні і мати однакові привілеї. Навіщо ж так воно, що одному привілеїв з головою, а другим нема нічого, тільки латані свити? — промовив молодий Зінько.

— Розумні слова приємно й слухати. Збулись вже ми клопоту, а тут тобі й на! — сказав Демко, очевидячки, радий, що син потрапляє в його думки.

— Бились, бились, войдувались з польським військом, дійшли до кінця, а тут тобі й на закарлючку! Ет, чортзна-що вигадує гетьман! — обізвався Міняйло.

— Скільки людей вигубили, а тут тобі й на! — обізвався один козак.

— Це правда, що починай знов спочатку: випили пляшку лиха до дна — знов наливай пляшку, коли в пляшці дно видко! Гетьман углядів сухе дно в пляшці і ну наливати знов, — сказав Демко.

— Але він і сам вп'ється на смерть. От тобі, гетьмане, тоді й на! — сказав Міняйло.

— І сам вп'ється на смерть, і впоїть на смерть Україну, — сказав Демко Лютай.

— Але ми не попустимо цього! ніколи не попустимо! Знов станемо коло мушкетів! Знов вдаримо з гармат на шляхту! — крикнув старий Міняйло, схопившись з місця, і заточився. Старі ноги вже згинались під його легкою сухорлявою фігурою, неначе пом'яте стебло жита.

— Не попустимо гетьманові! Нехай і в голові собі не покладає цього! — кричали козаки. — Залили нам польські пани аа шкуру сала! Цього ми ніколи не забудемо!

— Вже до його вчащають якісь Беньовські, якісь шляхтичі. А він з ними панькається, як з цяцьками. Все цьом та цьом в морду то одного, то другого! — кричав Міняйло, хитаючись на тоненьких ногах.

— Поцьомкаються, поцілуються, та на тому їх діло й спиниться: тпру! далі не повезе! — сказав один козак, бренькнувши перетятими впоперек товстими губами.

— Недолюдок, а не гетьман! Сам, бач, шляхтич, родом з голопузої поліської шляхти. Але, бач, ми-то кислиці! з нас-то квас! — говорив Демко. — Шляхта, бач, наша, хоч і православна, але пнеться та дметься, хоч би й мав очкур луснути.

— Не попустимо цього! — кричав Міняйло.

— Не попустимо, щоб нас катували, повертали на католицтво, дерли подушне та подимне, народ гнали на панщину! Не попустимо! — закричали старі діди і од гніву повскакували з лавок, замахали руками та кулаками. Вони спересердя тупцяли ногами, аж старий поміст на ганку двигтів, а старі половиці скрипіли, неначе немащені осі.

— Зазнали ми раз од Польщі усякого лиха, що вдруге не схочеться, — тихо промовив Демко, — не вся старшина піде за гетьманом: от і встане брат на брата і роздеруть Україну на шмаття. Поллється братня кров.

— Ой Боже наш милостивий! не допусти нас до напасті! — говорила Ольга, зітхаючи. Вона підперла щоку долонею, а з очей покотились дві сльози.

— От і сподівайся, стара, до себе в гості польських жовнірів та польських закуцій. А що ти, стара, будеш робити, як ми підемо в похід, а на нашу оселю нападуть жовніри? — говорив Демко Лютай до своєї жінки. — Певно, сховаєшся в погребі за діжками та кадовбами?

— Ого-го! оцього я не зроблю! Поберемо з наймитами та наймичками рушниці, засядемо за тином або в хаті під вікнами та й будемо частувати кулями, як тільки який жовнір вступить в двір, — сказала Ольга.

І вона говорила правду. За часів воєн Богдана Хмельницького і козачкам, і молодицям часом доводилось одбиватись од несподіваного нападу поляків. В ті тривожні часи, коли сподівались польського нападу щодня, щогодини, коли усі козаки були на війні, покидавши дома самих молодиць, українські молодиці набирались сміливості і відваги й окозачувались. Страшна година силувала й жінок ставати з рушницями до оборони рідного краю.

— Кажуть, що гетьман хоче випроваджувати козаків з Чигирина і на викопані в Гадячі Богданові скарби наймає в військо німців, поляків та усяких пройдисвітів, — обізвався один старий козак Чухрай.

— Вже й приговорив Карач-бея з татарами, щоб були готові йому до помочі, так гомонять в Чигирині. Не знаю, чи тому правда, чи ні, — сказала стара Лютаїха.

Тим часом за воротьми заревли корови та воли, замекали вівці: прийшли череди з поля. Корови тислись коло воріт, поклавши голови на важкі дошки. Телята обзивались до їх з левади за клунею. Надворі було тихо й гарно, як у раю. В оселі був такий спокій, плило таке тихе, сільське, господарське життя, неначе страшної руїни та різанини за гетьмана Богдана ніколи й не було, неначе люди в Чигирині жили завсіди в спокою і в щасті і не зазнали пожежі, битв, вирізування людей, різанини та руйнування. Ольга Лютаїха пішла одчиняти ворота. Корови й воли поважно вступали в двір, вівці побігли, неначе бистрий весняний потік.

Наймички вийшли з дійницями. Сама осавулиха взяла дійницю, сіла на маленькому стільчику і стала доїти корови вкупі з своїми наймичками. Невеличкі пастушки-хлопчики, одлучивши телята од корів, держали за нашийники телятка, котрі пручались і рвались до корів.

— А що, старі! коли натанцювались вже на помості, то час би вже й полуднувати. Чи вип'ємо гіркої, чи солодкого меду? — говорив старий Демко.

— Мабуть, гіркої, бо нам знов буде гірко, а не солодко од тих замірів Виговського, — сказав Міняйло.

Тим часом старий Демко виніс на ганок добру пляшку горілки і полумисок з пирогами. Старі козаки випивали чарку за чаркою та все балакали про старовину, про битву під Кумейками та Мошнами, про гетьмана Павлюка, котрий підняв проти Польщі реєстрових козаків і задумав підняти усю Україну, про сміливого полковника Скидана, про зрадника-козака армянина Ілляша Караїмовича, котрий виказав польському гетьманові про заміри Павлюка та Скидана, що вони задумали підняти народ проти польських панів. Демко подав синові чарку горілки. Син не схотів пити, взяв чарку в руки, надпив і подав батькові. Його брала нудьга. Молода Маринка вже давненько кинулась йому в вічі, і її делікатний вид з палкими очима все ніби стояв перед ним і не давав йому спокою. Його думки все обертались до тих чудових очей, як орлині очі до сонця.

Зінько встав, пішов до стані, вивів коня, накинув сідло і проворно скочив на його. Кінь захилитався під ним і став дибки, а потім знявся з місця і вихром вискочив за ворота. Стара мати обернулась до Демка і мовчки махнула рукою слідком за сином: бачиш, мовляв, старий, як син з нетерплячки орлом полетів до гетьманського двору!

Зінько і справді полетів до гетьманського двору. Гетьманша з Маринкою, Христиною і з гістьми сиділа в садку. Сонце вже скотилось

дуже низько і пронизувало садок наскрізь золотим промінням, неначе оповило увесь садок золотими блискучими пасмами ниток. Гетьманша Виговська сиділа на лавці коло самого ганку. Коло неї на стільчиках сиділи Катерина та Олена, Богданові дочки, деякі немолоді жінки козацької старшини обсіли сходи ганку. На ганку стояв обозний Тиміш Носач, Зіньків дядько, котрий зайшов в гості до гетьмана. Маринка, Христина і кілька дочок полковників та сотників бігали по садку, грали в хрещика. Зінько вступив в садок, привітався до гетьманші та її гостей і став під грушею, спершись об стовбур своїм дужим плечем. Він розглядав паннів: шляхтянок та козачок. Паннів зібралось чимало. Усі вони були в квітчастих дорогих жупанах: і червоних, і блакитних, і рожевих. Блищали золоті дукачі та сережки, блищали золоті позументи, манячили усякі стрічки. Прогалина ніби цвіла пишними квітками. Панни грали й щебетали, неначе ластівки. Було чимало між ними гарних з лиця, але ні одна не сподобалась Зінькові так, як Маринка. Вона вгляділа Зінька і почервоніла, її карі ясні очі стали ще ясніші. Вона стала веселіша й проворніша, почала пустувати, прудше стала бігати з подругами, ганятись за ними, переганяти їх, все вешталась, все бігала, не могла на місці встояти.

— Чого це ти, Маринко, стала така прудка? — спитала в неї Христина, скоса поглядаючи на Зінька. — То ходила, неначе нежива, а тепер літаєш, неначе та птиця.

— Я й давно була прудка, тільки стала оце прудкіша, щоб доконечне тебе впіймати, — єказала Маринка, а сама все скоса поглядала на ту грушу, під котрою стояв широкоплечий Зінько в чорній шапці з червоним верхом, з-під котрої вибивались русяві кучері і лисніли на сонці.

— Навіщо ти, небоже, підпираєш грушу плечима? Чи боїшся, щоб не впала та не задавила панянок?— гукнув з ганку Тиміш Носач і насмішкувато зирнув на Зінька. Він знав, що його небіж дуже несміливий при дівчатах.

Зінько підвів свої ясні віка, зирнув на дядька і осміхнувся. Він догадався, що дядько піднімає його на сміх.

"Отже ж, старий дядько ще вивезе язиком, як на лопаті, перед паннами, що я боюся паннів, — подумав Зінько. — Ой, коли б не ляпнув язиком! А в дядька язик таки довгий, хоч на аршин міряй. Ой ляпне, сором мені буде перед... перед Маринкою, однією тільки Маринкою".

Довгенько гуляли дівчата в хрещика на широкій прогалині, вкритій зеленою густою травою. Довго наглядав над ними Зінько і придивлявся, котра з їх найкраща, і більше за всіх сподобалась йому Маринка і височеньким зростом, і тонким гнучким станом, до котрого ніби влип вишневий оксамитовий корсет, і ясними карими очима, і тонкими, довгими, гострими на кінцях, як стрілки, бровами.

Дівчата потомились, розчервонілись од біганини і обсіли довгим рядком східець ганку, неначе ластівки гілку вишні. Тільки Христина й Маринка не сіли відпочивати і стали за гетьманшею поблизу од тієї груші, де стояв Зінько. Зінька брала охота заговорити з Маринкою. Сама Христина зачіпала його, почала з ним розмову, але Маринка мовчала. В самого Зінька язик неначе прилип.

"І чого це на мене найшла така несміливість? Чого це я неначе боюся цієї молодої дівчини? — думав Зінько, поглядаючи на Маринку. — Був я в битвах, не лякався диких татар, не раз сміливо кидався з шаблею на страшного дикого татарюгу, і смерть мені була не страшна... а тепер чогось не смію слова промовити до цієї молодої шляхтянки. Що це зо мною сталося? Мабуть, це од того, що поважна гетьманша сидить близько і поглядає на мене".

Тим часом надійшли ще нові гості. Прийшов Сомко, а з ним ще кілька молодих козаків, синів старих сотників. Дівчата встали й розсипались по прогалині. Молоді козаки балакали з ними, жартували, а Зінько все стояв під грушею, неначе прилип до неї плечима, і не насмілився приступити до

Маринки. От вона пройшла проз його дуже близько поруч з Христиною, трохи не черкнулась об його жупан рукавом білої сорочки. Він думав промовити до неї слово, а те слово неначе спинилось у його на кінчику язика.

— Давайте, дівчата, грати в ціці-баби! — гукнула проворна Христина.

— Давайте! Ми вже одпочили, — сказала Маринка. Почали вибирати ціці-бабу. Всі поклали пальці на стіл перед гетьманшею. Христина приказувала, тикаючи по кожному пальці і промовляючи:

— Котилася торба з великого горба, а в тій торбі кишн-паляниця, хто впіймає, тому доведеться жмуриться.

Христинин палець спинився на Маринчиному пальбі. Маринці зав'язали очі, повели до груші, під котрою стояв Зінько, поставили її й звеліли, щоб вона держалась рукою за грушу. Зінько оступився од груші на ступінь. Усі панни шелеснули, як птиці, на всі боки і поховались в садку по кущах. Христина сховалась під стіл, за котрим сиділа гетьманша з Катериною.

"І чого це мені ця ціці-баба з зав язаними очима наче страшна стала? Така гарна і така страшна? Не насмілюсь заговорити з нею та й годі, — думав Зінько, оглядаючи височеньку фігурку Маринки. — Але вона тепер з зав'язаними очима стала вже не така страшна... А дай, заговорю з нею..."

І справді, пишні очі дівчини, зав язані хусткою, не тривожили молодого козака. Він став сміливіший.

— Ой довго тобі, панянко, прийдеться шукати паннів! — заговорив таки Зінько до Маринки.

Маринка впізнала його голос і почервоніла.

— Чому ж довго? Може, панни поховались в світлицях? — одповідала Маринка. — Їм не можна ховатись нігде, тільки в садку.

— Та вони то в садку, але дуже далеко позабігали, — сказав Зінько.

— А я їх таки знайду, хіба вони пірнуть під землю, то тоді не знайду, — сказала Маринка.

Стало тихо, навіть старі гості замовкли: то був знак; що вже всі поховались. Маринка розв'язала хусточку і скинула її з очей. Ні однієї панни не видко було в садку.

— Нікого не видко, неначе татари похапали паннів, — несміливо промовив Зінько до Маринки.

Маринка осміхнулась і з-під її рожевих уст блиснули два рядки білих, густих та рівних, неначе підрізаних зубів. Червона нешерока стрічка вінком обвивала її голову та товсті чорні коси на голові. Та червона стрічка незвичайно приставала їй до лиця, надавала краси темним карим чималим очам.

"Гарна, як калина в зеленому листі", — подумав Зінько, почуваючи, що його серце стривожилось і закидалось в грудях. Маринка все стояла коло його; їй не хотілося бігти в садок та шукати дівчат в густих кущах. Вона тупцяла на одному місці, не одходила од Зінька, неначе ждала од його розмови.

"Чом це мені одпала охота шукати паннів? Все б стояла та дивилась на цього Зінька. Які в його тихі ясні очі! які в його м'які русяві кучері! Як мені хочеться погладити ті кучері, м'які та лиснючі, неначе шовк!"-думала Маринка і все стояла поруч з Зіньком.

— Показати тобі, панно, на декотрі кущі... де сидять пташки? — спитав в неї Зінько.

Гетьманша посварилась на його пальцем і насупила брови: мовчи, мовляв, не твоє діло!

Маринка побігла в гущавину і почала шукати своїх подруг. Довгенько вона блукала в гущавині і нікого не знайшла. Вона повернулась до ганку, вискочила по сходах на ганок і заглянула за густий лист винограду, котрий гніздом висів на стовпах ганку, заглянула за спину обозного Тимоша Носача.

— Отам, панно, в мене за спиною, певно, знайдеш когось. А тут у мене в кишені ще одна панна сховалась, — жартував Носач, вдаривши себе по жупані збоку.

Зінькові стало жаль Маринки. Він підморгнув раз до неї, а другий раз під стіл. Маринка заглянула під стіл і зареготалась. Під столом почувся Христинин регіт, дзвінкий, як срібний дзвоник, котрий дзвенів десь неначе за тонкою стіною. Гетьманша й Катерина Вигроська й собі засміялись. Засміялись усі гості. А Маринка тягла з-під стола за руку проворну Христину. В той час з кущів посипались дівчата в квітчастих уборах, неначе райські птиці вилітали з-під зеленого гілля. Піднявся регіт на ввесь садок. Христина розчервонілась. Щоки в Маринки аж горіли.

— Це тобі хтось сказав, де я сховалась! Ти б сама зроду-звіку не догадалась, де я сиджу. Я знаю, хто тобі сказав! — говорила і реготалась Христина і моргнула одним оком на Зінька.

Маринка опустила вії на щоки, втупила очі в траву і засоромилась. В той час вона була така гарна, що Зінько не міг одвести очей од її довгих чорних вій, котрі спадали кружками на її делікатні матово-білі щоки, зарум'янені рожевим прозорим одлиском. Зінько ледве вдержав в персах важке зітхання.

"Загорілось моє серце од твоїх очей, од твоєї краси, та не знаю, що з того вийде задля мене: чи щастя, чи одна мука", — подумав Зінько.

Він пригадав, що Маринка — шляхтянка, не козачка; пригадав, що його батько не любив шляхти, хоч би й своєї, української, не то вже польської; пригадав, що й мати його була неласкава до шляхти, і він вже неначе передпочував ті докори, які мали сказати йому батько й мати.

"Ой дівчино мила! навіщо ти занапастила моє серце карими очима, чорними бровами?" — подумав Зінько і важко зітхнув.

І поважний батько несподівано неначе став перед ним на ввесь свій козацький високий зріст і впік його страшними неласкавими очима.

Надворі вечоріло. Зорі несміливо виступали на ясному синьому небі, неначе боялися пишного одлиску сонця, котрий одбивався своїм замираючим червоним світом на червоних хмарах, на оранжевому гарячому небі десь далеко за лісом. На садок впала гаряча імла. Гетьманша встала і запросила гостей, паннів та козаків до покоїв. Зінько пішов слідком за паннами в світлицю. Гетьман не виходив до гостей. Обозний Тиміш Носач, Зіньків дядько з материної руки, пішов в покої гетьмана. Там держали раду, як прийняти московського посланця, що прибув з Москви з докорами од царя, чому гетьман не дав знати в Москву про вибори його на гетьмана. В світлиці накривали столи, готувались подавати вечерю. Панни розсипались по здоровій світлиці, неначе пташки по садку. Зінько таки насмілився приступити до Маринки. "Ану, чи буде говорити з козаком ця шляхтянка, чи, може, погордує, як гордує козаками сама Виговська?"

— Чи ще не занудилась ти, Марино, тут, в Чигирині? Не нудьгуєш за домом, за матір'ю? — спитав Зінько.

— А чого мені скучати? Мені в Чигирині веселіше, ніж дома, — промовила Марина. — В нас рідня все або не молода, або й зовсім стара, або дуже значна, що нехтує вже нами, простішими шляхтичами, хоч би й рідними. Моя мати не цурається й простіших людей в Києві, але в нас мало буває в гостях паннів.

— А мені здавалось, що тобі в Чигирині так весело, як в тюрмі, — сказав Зінько.

— От і вигадав! Я в такій тюрмі готова сидіти хоч і десять років або й довше, — сказала Маринка і зареготалась.

— Що ж тут в нас гарного, що так тебе принаджує до Чигирина? — спитав Зінько.

— А он! — сказала Маринка і показала рукою на паннів. — Глянь, скільки в мене веселих подруг! Хвалити Бога, є з ким і погуляти, і розважити себе. Та й ваші козаки все веселі: все жартують і старі, й молоді, неначе їм і лиха нема. Хоч вони все в битвах та в битвах десь по степах, але видко, що про смерть їм байдуже, неначе її й на світі нема. Якби наді мною літала смерть трохи не щодня, мені було б не до жартів.

— Ми, Маринко, звикли до битв. А як свистять над головою кулі, то це все одно, що гудуть над головою джмелі або бджоли, — сказав Зінько.

-— Цур їм, таким джмелям та бджолам! Я не охоча до такого гудіння.

— О, не говори так, Марино! Той свист куль для нас все одно, що музики для дівчат. Аж жижки чогось задрижать, як почуєш той свист; аж кров закипить, а серце так ходором і ходить, неначе ти напився старого меду або доброго вина; на душі весело, й кидаєшся в битву, неначе йдеш на якийсь веселий бенкет; як зачуєш свист куль, зараз так би й кинувся в битву на ворогів і рубав би їх, і кришив, як черствий хліб, і шаткував би татарву, як капусту.

Зінько запалився, згадуючи битви з татарами. Очі в його засвітились, він махав руками, неначе в його і справді в руках була шабля, неначе він углядів перед собою татарву і був напоготові кинутись в битву і шаткувати ворогів, як капусту. Марина замилувалась, дивлячись на

сміливий вид козака, ловлячи матовий блиск в його синіх очах, котрий ставав все гостріший. Зінько дуже сподобався Маринці в той час.

"Ой, який він, мабуть, гарний в той час, як в його руках свистить шабля, як він кидається в битву на ворога! Яка сміливість в його очах! Який огонь заблищав в його ясному погляді!" — подумала Маринка і тільки тепер догадалась, чому Чигирин був для неї такий веселий та принадний. Молода дівчина тепер почувала, що і Чигирин, і гетьманський палац стали для неї ще принадніші, ще веселіші. — Тут би я хотіла жити і не виїздити з цього Чигирина... Не хочеться мені вертатись додому... Тут би я й вік звікувала, дивлячись на... Зінькові ясні очі, стоячи з ним вкупі!" — думала Маринка, задивляючись на Зінька.

Перед вечерею вийшла з своїх покоїв і стара гетьманиіа, Ганна Хмельницька. Вона якось неохоче привіталась до молодої гетьманші, зараз одійшла од неї і сіла за столом оддалеки. Між двома гетьманшами, між двома господинями в палаці вже починалась незгода то за те, то за друге, то за слуг, то за господарські справи.

За столом Маринка сиділа між паннами далеченьке од Зінька, але він примітив, що Маринка не зводила з його очей, все дивилась на його, розчервонілась, все балакала з подругами та сміялась, неначе впилася міцним медом. В неї очі блищали, вона все кидала очима на молодого козака. Зінько почував, що на його сипались іскри з тих ясних очей і западали десь глибоко в душу, в його серце. Він був тепер певний, що Маринка його любить, і йому забажалось признатися, що й він її любить. Але де сказати, коли в світлиці повно гостей?

"Ой який гарний цей молодий білявий козак! Гарний він і з тихими очима, гарний і з сердитим поглядом, гарний, як сміється, гарний, як і сердиться", — думала Маринка, не зводячи цілий вечір очей з молодого козака.

Після вечері гетьманша встала і почала походжати по світлиці тихою ходою, неначе вона гуляла. Ганна Хмельницька скоса поглядала на неї і все ждала, що молода гетьманша сяде поруч з нею і ласкаво побалакає. Але Виговська все ходила і навіть не глянула на Ганну: вона все наглядала за Зіньком, придивлялась до його і зітхнула легенько.

"Між цим козаком та Маринкою починається любов, — подумала Виговська, — але Маринка шляхетського роду, а Зінько і його батько з простих козаків. Ой коли б те кохання між ними не стало причиною лиха для бідної Маринки! Вийде те саме, що було зо мною та з Іваном Остаповичем, коли моя рідня хотіла нас розлучити... А Зінько — хлопець гарний та кучерявий, і на вдачу моторний та добрий. Батько його, хоч з простих козаків, але заможний чоловік... Добре було б, якби Маринку одружили з Зіньком, але ж його батько — страшний козарлюга!" — І Виговська поважно приступила до молодих козаків, що стояли купкою в кутку і промовила:

— Оце ми на днях виїздимо до Суботова. Прошу вас, молоді козаки, не забувати нас і навідуватись до нас в Суботів. В Суботові в нас не будете нудитись. Місце гарне й веселе, а я хліба й солі, й міцних медів не пожалію для вас. І ти, Зіньку, не забувай нас, прибувай до нас в гості, не жалуй свого коня вороного, не заїздиш його, Суботі в недалеко од Чигирина. Я буду рада гостям кожного часу. Не забувайте про мої іменини.

— Спасибі вам, ясновельможна гетьманшо! Коли дозволите, то ми ладні заїздити не одного коня вороного, а до вас в Суботів прибудем, — промовив Зінько і поцілував гетьманшу в руку.

Інші молодші козаки й сотники так само подякували гетьманші і поцілували її в руку.

Зінько приступив до Маринки, котра сиділа серед подруг. Йому здавалось, що Маринка між ними, як те сонце, краще й пишніше за всі

зорі, за ясний місяць. Йому так забажалось промовити до неї одне словечко, що він її любить, що він без неї жити не може, але кругом неї вилися молоді панни, як ті бджоли. Зінько одійшов мовчки. "Нехай вже іншим разом, ліпшим часом скажу я Маринці те одне словечко, а тепер не можна. Нехай вже в Суботові..." — думав Зінько і оступився од Маринки.

Вже пізньої доби вернувся Зінько додому. В домі всі спали. Зінько одвів коня в станю, а сам пішов спати в клуню на сіно. Другого дня вранці мати спитала в Зінька, де він був, де він загаявся до пізньої доби.

— Був я, мамо, в гетьмана в гостях. Гетьманша була привітна до мене, казала, щоб я й інші молоді козаки, що були в неї в гостях, прибували в Суботів в гості на її іменини, — сказав син.

— А молода шляхтянка, Маринка Павловська, була привітна до тебе, чи не дуже? — спитала мати.

— І Маринка була привітна до мене, привітніша за всіх паннів. З усіх паннів вона найбільше говорила зо мною.

— Гляди, лишень, сину, щоб ви з нею не договорились до чогось...

— А як договоримось? — сказав син і осміхнувся. — Чим же вона не гарна?

— Та вона гарна, ще й дуже гарна. Я не раз бачила її в Ганни Хмельницької на обіді. Але що з того, що вона гарна? Вона шляхтянка, і за тебе заміж не піде. Вона, певно, гордує нами, козаками, як і вся наша православна шляхта. Та, сказати по правді, мені не хотілось би мати невістку-шляхтянку.

— Чом так, мамо? — аж крикнув син.

— А тим, що і наша православна шляхта спаніла, набралась панської пихи од польської шляхти. Шляхтянка-невістка буде нехтувати мною, простою козачкою, буде нехтувати твоїм старим батьком, хоч він був козацьким осавулом, бо вся шляхта пнеться вгору і задирає носа перед козаками, хоч би козаки були й багаті, й значні.

— Мамо! Це ще вилами писано по воді, чи буде Маринка пишатись та нехтувати вами. Вона не з багатої шляхти, — сказав син.

— Та вона, Зіньку, за тебе й не піде, а коли б і захотілася вийти за тебе заміж, то гетьманша за тебе й не оддасть її. Дурнісенько ти топчеш до неї стежку та томиш свого коня вороного. Гарна вечірня зірка на небі, та ти її не дістанеш: не для тебе вона світить, а для когось іншого. Не приставиш же ти драбини на небо, щоб зняти ясну зорю, — обізвався батько з кімнати.

— Я, тату, постерігаю, що воно не так. Гетьманша до мене дуже добра й ласкава, — обізвався син. — Здається, сама ясновельможна гетьманша приставляє мені драбину до неба.

-Так, так! говори до гори, а гора мовчить! — крикнув старий Лютай з кімнати. — Гепнеш ти з драбини та об сиру землю! А хоч і дістанеш ту зорю, то попечеш руки і будеій хукати на пальці цілий вік.

— Ой сину, і не думай собі, і в голови не покладай брати шляхтянку. Ми хоч заможні, але не багатирі які Я сама не цураюся усякої роботи, як буває в господарстві багато діла. А Маринка — пані: вона не схоче робити простої господарської роботи. Шляхтянки звикли паніти, а не господарювати. Зроду-звіку не прийму я шляхтянки за невістку. Цур, пек їм, тим паніям! Ще, може, буде Маринка й кепкувати та сміятись з нас. Ой Господи! ох! ох! Що ж то буде? Ой, не доведи тебе, сину, до цього. Мати Божа печерська й почаївська! Маринка буде кепкувати з мене.

— А може, й не буде? Звідкіль, мамо, вам знати про це? — сказав син вже з невдоволенням.

— Отже ж, мати чи не каже правду, — сказав батько і вийшов з люлькою в роті з кімнати в світлицю і сів коло стола на ослоні, вкритому килимом. — І мені не хотілось би брати в свою хату невістку-шляхтянку. Не хотілось би мені й родатись з гетьманшею та й з гетьманом. Кажуть, що нова гетьманша не дуже-то любить Україну, а Польщу дуже любить. І гетьман тягне туди ж, до Польщі, — сказав батько.

— А я не тягну до Польщі, а все-таки оженився б з Маринкою, якби вона за мене пішла, — несміливо обізвався син до батька. — Маринка сама по собі, а гетьманша сама по собі.

— Але ж кажуть, що яблучко недалеко одкочується од яблуні. А Маринка з тієї ж яблуньки, що й гетьманша Виговська. Не дурно оце твоя мати вже так важко зітхає ще заздалегідь, може, за рік, може, й за два почала вона важко зітхати та охати. Це погана прикмета! — сказав батько вже поважно й насупився.

Зінько примітив, що батько починає сердитись, замовк, вийшов на ганок, сів на лаві і задумався. Він постерігав, що матиме багато клопоту, як тільки Маринка згодиться вийти за його заміж, що йому треба сподіватись великої притичини од старих. Зінько зітхнув й сперся ліктем об гратки ганку і втопив очі в небо, в той бік, де був Суботів.

Надвечір другого дня Зінько сів на лавці в ганку і засумував. Маринка виїхала з гетьманшею з Чигирина, і Чигирин став йому немилий.

"Ой, тягне мене, пориває мою душу туди, за гори, де ти пробуваєш, моє серце миле! Буду тебе любити, буду тебе сватати, хоч би мені заборонив батько й мати. Не життя мені на цьому світі без тебе в парі! — думав молодий козак. — Осідлаю коня, поїду в Чигирин, може, гетьманша з Маринкою ще не виїхали з Чигирина", — подумав Зінько.

І він осідлав коня, побіг в Чигирин, об'їхав гетьманський палац, заглянув в подвір я, заглянув в садок, кинув оком на зелену прогалину в садку, де Маринка грала в хрещика з подругами, але скрізь було пусто; нігде не було видко й душі. Зінькові здалося, що без Маринки все замерло, все вимерло в гетьманській оселі.

"Скрізь, скрізь пусто, скрізь мертвота, неначе в гетьманській оселі усі вимерли. Тільки сліди твої живі й милі для мене, моє серце!" — подумав Зінько, вертаючись додому з засмученою душею.

Щовечора сидів Зінько на ганку задуманий та засмучений. Щовечора неначе якась сила тягла його в той бік за горою, де був Суботів. Мати знала, чого син сидить задуманий, і мовчала, щоб не вразити його серця. Вона думала, що син посумує, посумує та й забуде про Марннку.

— Отже ж, пропаде хлопець ні за що, ні про що! Ой Господи! яка напасть на мою дитину! — говорила Лютаїха до Демка.

— Цур дурної навісної! Пропаде... Ще що вигадай! Щоб козак та пропав од баби? Де це ти чула про таке диво! чи в Туреччині, чи в Польщі? Я щось не чув, щоб який дурень та пропав через ваше жіноче кодло. А коли який козак і пропав через це, то він, певно, поперед того наївся собачої блекоти та й здурів, а потім вже й пропав! — кепкував старий Демко.

"Поривається до тебе, молода дівчино, мою душу щовечора. Знаю, що батько й мати не схотять приймати тебе в свою хату за невістку, а все-таки я тебе люблю, хочу тебе любити і любитиму, доки й мого віку. Осідлаю коня, побіжу в Суботів смерком... Може, де тебе вгляджу в оселі, в садку. Хоч гляну на тебе здалеку, розпитаю про тебе, то мені буде легше", — думав Зінько, поглядаючи на гори, на ліси.

Надвечір він осідлав коня і поскакав до Суботова. Вже лягома доїхав до села. Гетьманський палац стояв край широкого майдану на

невисокому пригорку. По один бік майдану мріла на вищому пригорку проти ясної смужки неба одна церква, по другий бік неначе тонула в темряві друга церква на шпилі. Зінько приїхав до гетьманського двору, оглядів подвір'я. Скрізь було тихо. В палаці вже погасло світло, очевидячки, там вже спали. Зінько повернув коня поза частоколом і пустив його тихою ходою. Він заглянув у садок. Світло світилося в одному вікні з самого краю палацу.

"Чи не в неї світиться світло? І що вона робить тепер? і про що думає? Як мені хочеться побачити її, знати її думки! Перелізти б через частокіл та хоч заглянути в віконце..." — подумав Зінько, але він здалеку примітив, що те віконце було заслонене зеленуватою завісою.

Зінько об'їхав садок навкруги, з болячою душею повернув коня назад до Чигирина і торкнув його під боки острогами. Кінь-неначе знявся з місця, як птиця, і полетів по битому шляху. Зінькові стало легше на серці од швидкого руху. Свіже вогке повітря прохолодило його гаряче лице.

"Ой, коли б ті гетьманшині іменини швидше, а то моя душа занидіє од довгого ждання!" — думав Зінько, вже світом вертаючись в батьківський двір.

Через тиждень старий Демко Лютай послав Зінька верхом в степи, де один старий козак держав воли на випасі, і звелів йому прикупити дві пари молодих волів до плуга. З Зіньком поїхав верхом один наймит-парубок, щоб пригнати додому ті воли. Дорога в степи до випасу йшла недалечко од Суботова.

Купивши дві пари волів, Зінько звелів наймитові гнати воли додому, а сам збочив з простої дороги і завернув до Суботова. Вже смерком він вглядів верхи суботівських церков і в його серце защеміло. Кінь летів, як стріла, неначе постерігав думки свого хазяїна. От і верхи гетьманського палацу мріють в темряві, як в тумані! От і садок за домом вирізується на небі, неначе густі, чорні хмари облягли палац з трьох боків!

"Як не вгляджу її де-небудь, то заїду до гетьманші в гості, вступлю сміливо в її покоїв, і, може, побачу Маринку... Гетьман живе на другій половині палацу, то, може, й не бачитиме мене... Хоч я син осавула, але простий козак, а в гетьмана все-таки високі пороги для простого козака..."

Зінько об'їхав двір. В дворі не видко було ні живої душі. Він пустив коня поза садком, об'їхав садок, заглянув через частокіл: на прогалинах, в квітниках нікого не було, тільки квітки пахли з садка, аж дух забивало. Зінько повернув коня назад і, похнюпившись, їхав тихою ходою та все заглядав у садок. Коло однієї прогалини кінь сам спинився, неначе спіткнувся. Зінько вглядів, що стежкою йшла якась панна тихо-тихо, неначе посовувалась по червонуватому піску, котрим була посилана стежка. Він придивився, впізнав тонкий, гнучкий стан і височеньку постать: то гуляла по садку Маринка.

— Хто то такий? — крикнула Маринка через частокіл. — Чого тобі тут треба?

Зінько впізнав Маринчин голос.

— Це я, Маринко, Зінько Лютай, коли не забула про мене, — обізвався Зінько з-за частоколу. Маринка наблизилась до частоколу.

— Добривечір тобі. Марино! І не думав, не гадав тебе побачити, а от і трапилось, що я таки тебе побачив, — промовив тихо Зінько.

— Це ти так пізно приїхав до нас в гості? Чого ж ти так опізнився? — спитала Маринка так само тихо, але Зінько почув, що її голос дрижав.

— Я не в гості приїхав, але заїхав, вертаючись з степу, з випасу, де я купив для батька дві пари волів. Вертаючись з степу, я зумисне заскочив до Суботова, щоб де-небудь вглядіти тебе. Отже, і вглядів! Неначе сам Бог з неба погодив мені і вивів тебе в садок. Мій кінь сам спинився от на

цьому самому місці, неначе впізнав тебе. Про що ти думала, Марино, ходячи по садочку такої пізньої доби?

— Про тебе думала, — обізвалась щира Маринка. Ці слова вирвались в неї несамохіть. Вона почувала, що спахнула, мов огнем; і почервоніла.

— А я думав про тебе, об'їжджаючи кругом садок. Мої думи неначе викликали тебе в садок в цей пізній час; думав я, чи не вгляджу тебе, чи не побачу хоч твого сліду, бо я тебе, Марино, люблю так, як нікого на світі не любив. Я не вперше отут об'їжджаю оселю та заглядаю в садок... Я заїздив би коня, заїздив би й не одного, аби тільки вловити погляд твій, ясний та милий, аби тільки подивитися на тебе, подивитись на твої очі і знов вернутись додому.

— І не їздь сюди, і не муч надаремно коня, бо з того нічого не буде, нічого не вийде. Гетьманша вже заздріває, що ти мене кохаєш, але вона оце якось недавно говорила про мене й про тебе з Катериною Виговською, найближчою своєю приятелькою...

— Що ж вона говорила про нас? — спитав Зінько.

— Попереду піднімали мене на сміх, що я тебе причарувала, вже й не пам'ятаю чим... сміялись мені тобою. І ніяково мені було, і приємно було слухати, як вони про тебе говорили. Я цілий день слухала б, як вони про тебе говорять, тебе згадують, але...

Маринка спинилась і замовкла.

— Але що ж? Може, вони думають, що я так тільки залицяюсь до тебе, що я жартую, що я дурю тебе? А я люблю тебе щиро і готовий хоч би й завтра до тебе старостів слати. Хіба, може, гетьманша та твоя мати не видадуть тебе за мене, бо я козак, а ти шляхтянка.

— Ой, не те вони говорили! Гетьманша й Катерина Виговська все хвалили тебе, говорили, що кращого за тебе жениха трудно й знайти, але що твій батько і твоя мати нізащо в світі не дозволять тобі мене сватати через те, що я шляхтянка, бо вони обоє не люблять шляхти, вважають панів за своїх ворогів.

Зінько важко зітхнув. Маринка примітила це і собі зітхнула: вона постерегла, що гетьманша говорила правду.

— А ще що вони говорили про мого батька та про матір?

— Говорили, що мені жити в домі твого батька та матері буде погано, бо вони, хоч люди заможні, але люблять самі все робити, як прості селяни, що вони і мене будуть силувати до простої роботи, вважатимуть на мене, як на свою наймичку, що вони будуть мене лаяти, а може, й бити, коли я буду їм непокірлива... А я не цураюсь роботи; роблю усяку роботу вдома в своєї мами, бо ми люди, хоч і заможні, але не багаті, мабуть, бідніші за вас... — говорила Маринка. Дуже почувлива на вдачу, вона при тих словах сама незчулась, як її голос задрижав, а сльози так і закапали з очей.

Зінькові стало невимовне жаль її. Сльози її неначе гарячими краплями падали на його серце. Він почував в душі, що Маринка дуже його любить і догадується, що його старий батько та мати стануть їй впоперек дороги до щастя.

— Не плач, Маринко! Я поговорю з своїм батьком та матір'ю, розкажу їм, що ти не з тих великих ледачих панів, котрі нічого не роблять і тільки люблять байдики бити. Мій батько і моя мати ще не знають добре ні тебе, ні твоєї матері, хоч моя мати не раз бачилась з твоєю матір'ю тут, в Чигирині. Я поговорю з ними... а потім... потім... Чи любиш ти мене щиро? Скажи мені правду, моя добра Маринко! Чи можна мені до тебе старостів слати?

— І люблю тебе, і старостів присилай. Гетьманша і моя мати будуть тому раді, але... але... Я постерігаю, що з того нічого не вийде, — сказала Маринка, втираючи сльози.

— Ти добра, як голубка, Маринко! Не плач, не печи мого серця своїми сльозами. Буде так, як я схочу, а не так, як мій батько схоче, хоч він крутий на вдачу. Мати моя добра людина і жаліслива, та й батько не лихий, хоч у його круті норови. Душа моя чує, що тебе вони полюблять і приймуть за невістку. Прощай, серце Маринко! Люби мене, жди і сподівайся!

Зінько нагнувся над сідлом, перехилився через частокіл, обняв однією рукою Маринку за шию і неначе впік її уста своїми гарячими устами.

— Прощай, Зіньку! Прибувай на гетьманшині іменини. Побачимось, поговоримо, і мені легше буде на душі. Зінько повернув коня на шлях і торкнув його під боки острогами. Кінь полетів, як орел. Свіжий вітрець повівав з степів і прохолоджував гаряче Зінькове лице. Зінько неначе набрався здоров'я, щастя, напився з криниці цілющої води. Його поетична м'яка вдача вилила щастя піснею. Од щастя, од любові Зінько завів пісню, і його голос полився степами, дзвенів, переливався на всьому скаку прудкого баского коня. Усе щастя молодої душі козака, уся радість кохання, котрою була сповнена його душа, як весняної пори річка водою, виливалася через край бурливими голосними гуками козацької пісні. Як пишно та ясно тепер світили зірки на небі для Зінька! Вони неначе сміялись до його з високого неба своїм мигаючим світом. Яким пишним здавався тепер Зінькові широкий степ, десь далеко вкритий сизою імлою, широкий, просторний, облитий тихим сяєвом зірок, прикритий синім, неначе шовковим, наметом, густо обсипаним зорями! Йому забажалося летіти на коні без міри, без кінця, і щоб тому степові не було ні краю, ні кінця, хотілось співати до світа, до сонця. Тільки степ та зорі на небі слухали Зінькову пісню.

Зінько незчувся, як доскакав до Чигирина і дуже здивувався, як заманячили перед ним хати та церкви, як висунулась на небі твердиня на горі, неначе чорна та важка хмара.

— Чи це вже й Чигирин? — аж крикнув голосно Зінько, і йому не хотілося в'їжджати в місто, в тісні, душні улиці. Йому знов забажалось летіти конем по степу, назустріч вогкому холодному вітрові, і дивитись на широке небо над степом, засіяне зорями. Йому там було добре, вільно й просторно; для його щасливого серця здавалось тепер, що тільки зорі, та степ, та степовий вітер спочувають до його щастя, до його любові.

"Широкий степ — мій боярин, а ясні зірки — дружечки моєї молодої; вони тепер одні раді моєму коханню! — думав Зінько, повернувши коня на узьку уличку. — Ох, що то скаже мій старий батько? Що то скаже моя неня? Та й якої ще заспіває і сама гетьманша, як я зашлю старостів до Маринки?"

І Зіньків кінь пішов тихою ходою по душних улицях сонного міста, а Зінько схилив голову, і сам похилився од важких думок в голові. Зорі неначе згасли на небі, а Чигирин неначе повився густим туманом перед очима молодого козака.

VII

Другого таки дня Зінько задумав сказати матері й батькові, що він хоче слати старостів до Маринки Павловської. Старий Лютай того дня вранці сам помазав воза, запріг коні і поїхав у поле; він повіз полудень косарям: в полі косили овес. Вже надвечір вернувся старий з поля і все гримав та сердився: овес трохи перестояв і вже сипався. Лютай посіяв багата вівса, бо догадувався, що овес буде швидко потрібний для козацьких коней... Він вже знав, що гетьман задумав вернути Україну Польщі, знав, що ця справа не обійдеться без війни, і він заздалегідь готував овес не для коней прихильників гетьманської справи, не для

польського війська, а для коней гетьманських та польських супротивників...

Настав вечір. Косарі вернулись з поля. Вони поставили грабки рядком, поспинавши їх на стріху. Грабки стриміли над стріхою. Косарі посідали вечеряти під хатою коло ганку на дошках, котрі вони поклали на обрубках колодок. Сама Лютаїха виносила страву в мисках і ставила миски на довгій і широкій дошці, покладеній на двох круглих дзигликах. Старий Лютай виніс чималу пляшку горілки і почастував косарів. Почастувавши усіх чоловіків, Лютай сів рядом з косарями вечеряти. Він все бідкався, що спека дуже велика, і овес сиплеться додолу, як полова. Вже надворі зовсім смеркло, як косарі встали, попоївши всмак, перехрестились на схід сонця і подякували господареві й господині за вечерю. Забравши грабки, косарі тихою ходою пішли з двору. Лютай сів на лаві на ганку; він зітхнув, неначе після довгої важкої та втомної роботи. Син сидів проти його. Незабаром вийшла й Ольга Лютаїха, сіла на лавці і почала балакати з Демком про господарські справи, про овес, про жито, що вже половіло, достоювало на полі.

— А чого ти, сину, вчора загаявся в дорозі? — спитав в сина Демко. — Вчора ввечері наймит попередив тебе з волами і пригнав воли до двору раніше, ніж ти вернувся на коні. Чого це випало так, що воли стали прудші за твого коня?

— Та я, тату, трохи збочив в дорозі: поскакав конем не битим шляхом, а...

— А манівцями... — обізвалась мати. — Я й догадуюсь, куди ти завертав манівцем.

— А куди, мамо? Ануте, чи вгадаєте?

— До Суботова, до гетьманського двору. Певне, заїздив в гості в гетьманський двір, — сказала Лютаїха.

В двір не заїжджав, а коло двору був, це правда, — сказав син.

— Хотілось тобі побачити Маринку? Чи вглядів же її де-небудь? — спитала.

— Бачив її, мамо, в садку і поговорив з нею через частокіл, — сказав син.

— І через частокіл перелазив? Чи не наробив ти часом шкоди? Не звалив часом частоколу? — сказав батько. — І понесло ж тебе, ледащо, валяти частоколи та плутатись в гетьманському гарбузинні...

— Ні, я в садок не лазив, бо мені Маринка і так сказала з садка, щоб я слав до неї старостів хоч і зараз.

— От тобі й на! Шити-білити: завтра Великдень! — жартував батько. — Заманулось Маринці в Петрівку мерзлого: давай їй в жнива криги! Видко, що шляхтянка. А ти ж їй що?

— А я сказав, що готовий хоч і зараз старостів до неї слати, — сказав Зінько.

— Ого-го! кидаймо овес, нехай висипається на втіху голубам та дрохвам, кидаймо й жито! Давай грати весілля та танцювати! — жартував старий Лютай. — Ану, стара! заходжуйся шити нові червоні сап'янці, бо танцювати прийдеться в самі жнива, та ще й швидко.

— Ох, ох! — зітхнула стара Ольга і тільки голову похилила, підперши долонею щоку, передпочуваючи лихо.

— Заздалегідь, стара, зітхаєш і ще за рік або за два до весілля, — сказав старий Демко. — Мабуть, охаєш на запас, бо запас біди не чинить.

— А може, й вчинить біду, — обізвалась стара Ольга. — Бог його святий знає.

— Яка ж це буде, мамо, біда, як я оженюся? Адже ж люди женяться, та од цього немає ж біди, — обізвався син.

— Чи ти, Зіньку, бавишся в кохання, чи справді надумався оженитись з Маринкою? — спитав батько і з його очей зслизла насмішкуватість. Очі глянули з-під густих брів поважно і трохи сердито.

— Я, тату, не бавлюся в кохання, а таки справді думаю сватати Маринку, як ви, тату, і ви, мамо, поблагословите мені слати до Маринки старостів, — сказав скн несміливо і не дивлячись батькові в вічі.

Старий Демко підвівся з жвавістю, непідхожою до його літ, схопився з місця, як обпечений, і випростався на ввесь свій велетенський зріст.

— Щоб я тобі дав благословення сватати шляхтянку? Ніколи цього не буде! Вибирай собі козачку або просту селянку, тоді я тобі поблагословлю женитись! — крикнув батько.

— Коли, тату, моє серце вибрало Маринку. Хто ж винен, що вона шляхетського роду? — несміливим тихим голосом промовив син.

— Чуєш, Зіньку? Не дурій! Молоде серце дурне. Нехай твоє серце трохи пристаріється, тоді ти й сам не схочеш сватати шляхтянки. Знаємо ми, козаки, шляхту, і католицьку, та й православну. Залила вона нам за шкуру сала. Багато покотилось додолу козацьких голів через оту шляхту. Уся шляхта дивиться на Польщу ласими очима, як кіт на сало, бо звідтіль на неї сипалось усяке добро, і панщина, і усякі привілеї.

— Але ж, тату, Маринка і її мати не з таких шляхтянок, що поглядають на Польщу ласими очима. Вони і нашого роду, і нашої віри, — сказав син.

— Говори, говори! Не такі! Усі вони однакові. Он приїздив до нашого табору під Кумейками наш таки шляхтич, нашого ж роду і нашої віри Адам Кисіль; приїздив нібито за посланця од короля, щоб помирити козаків з Польщею. Ой, хитра лисиця! Наговорив, наказав усяких обіцянок козакам: казав, що й Польща видасть нам і плату од скарбу за чотири роки, бо нам тоді з польського скарбу не давали плати поспіль чотири роки; наговорив нам Кисіль усяких обіцянок, аби ми тільки не піднімались на Польщу, сипав облесливими словами, як горохом. А чому? Тим, що сам став польським сенатором, знайшов ласку в короля, сів в сенаті, брав добрі гроші од поляків, опасся і вгодувався польською ласкою, як кабан, і став готовий продати і козаків, і мужиків, і всю Україну полякам за лакомство погане. Отакі тепер стали наші шляхтичі, наші пани! Така, певно, і твоя Маринка.

— Не така, тату! Я її знаю і духом почуваю, що вона не Киселевого заводу, — обізвався син.

Старий Демко сів на лавці, схилив голову і сперся на поручата. Він важко зітхнув. Пригадав він і облесливого Ада-ма Киселя, і його облесливі слова, котрими він дурив козаків, і його зрадливість Україні й козакам, і йому стало важко на душі за гріхи православної української шляхти, котра тягла до Польщі і для своєї особистої вигоди була готова і сполячитись, і продати Польщі і хлопів, і козаків, і свою віру, і всю Україну.

— Потривай, сину і не хапайся! Нехай ми придивимось до Маринки і до її матері. Не можна ж таки так похапцем брати нам невістку в свою хату, не розвідавши добре, яка вона людина, який її рід, — тихо промовила мати. — Ой Боже наш милостивий! Боюся я тих шляхтянок! Ох!

— А який її рід? Князі Любецькі, князі Соломирецькі, Огінські, Стеткевичі. Ціла метка князів, хоч вози на ярмарок на продаж! Як не третина, то добра половина їх вже спольщилась, пристала до католицької віри, стала ворогом нам, потягла до Польщі, — [сказав Демко].

— Ой Боже мій єдиний! Ох! — почала стара Ольга, поправивши старий парчевий очіпок на голові. — Та воно ж нездатне ні спекти, ні зварити, нездатне показати й розказати наймичкам, як варити борщ, як спекти паляниці та хліб, нездатне ні до чого, бо має білі ручки, бо звикло паніти і не бралося і за холодну воду. Ох! ох! Аж коло серця мені здавило.

— Хто його зна, мамо! Може, Маринка тими білими ручками вміє і спекти, і зварити, — обізвався син. — Розвідайте попереду, розпитайте, та тоді вже й гудьте.

— Та так, стара! В тих панів так! Тільки їм подай або прийми! Більше вони нічого не тямлять. А хлоп нехай їм усе робить, нехай запрягається до панщини в ярмо. Ти, Зіньку, і не думай, і в голові собі не покладай брати нам за невістку шляхтянку! Сам чорт вигадав парувати козаків та мужиків з шляхтянками. Сватай краще чортицю! Це для мене буде краща невістка, ніж шляхтянка.

— Ой, що ти говориш! Де ж таки говорити таке та ще й проти ночі! Ще й присниться, що чортиця стоїть з кочергою коло моєї печі. Дух святий при нас та при нашій оселі! Оце старий! Договорився ти з досади не знать до чого! — сказала мати і тричі перехрестилась.

Старий Демко Лютай од злості схопився з лавки і прожогом дременув у сіни. Він спересердя забувся навіть нахилити голову в низьких дверях і з усієї сили стукнув лобом об одвірок.

— Ов-ва! Ще ні сіло ні впало, а от тобі на перший гостинець батькові од невістки-шляхтянки! Дай, Боже, і тобі, стара, таких гостинців! — сказав Демко і неначе пірнув в темряву сіней.

Син і мати довгенько сиділи мовчки на лавці. Мати мовчала і все важка зітхала, її чорні блискучі очі стали жалібні й журливі, їх блиск неначе припав росою та пилом.

— Не журися, сину! Мені стара Павловська, Маринчина мати, дуже припала до душі: весела, добра й негорда. Може, й Маринка в неї вдалася. Потривай з сватанням! Не хапайся! Нехай я розпитаю в людей і сама придивлюся до Маринки. Людське життя, як те море: з берега тихе й ясне, а десь далеко ревуть білі хвилі. Виходити в море, хоч і тихе з берега, небезпечно. Не журися, сину!

— Розпитуйте, мамо, в людей, придивляйтесь! бо без вашого й батькового благословення я не буду женитися, — сказав син, — навіщо мені гнівити Бога? Навіщо мені викликати на себе кару з неба самохіть? Боюся, мамо, щоб мені часом не довелося в воді потопати, в огні погоряти або вмерти якоюсь наглою смертю. Побачите Маринку, придивляйтесь до неї добре, навиглядайте її, розпитуйте. Я знаю, що вона й вам припаде до вподоби, як і мені.

— Не знаю, сину! Не знаю! Дай, Боже, щоб було по-твоєму, — сказала мати, — але все-таки я боюсь тієї шляхти... Ой, боюся, сину! Ой, боюся шляхтянки, хоч і рада вволити твою волю.

Минув тиждень, минув і другий. Зінькову душу поривало до Суботова, до Маринки, але тоді саме настали жнива. Йому не було часу літати конем до Суботова: батько загадував йому усяку роботу. Після обжинків якось одного дня надвечір прибіг козак-вістовець з Суботова в Лютаїв двір. Лютай, Лютаїха і Зінько сиділи на ганку і балакали, одпочиваючи після роботи довгого літнього дня.

— Козак од гетьмана... — тихо сказав Зінько.

— Чого треба гетьманові од мене? — ще тихіше промовив старий осавул.

Козак зняв шапку, поклонився Демкові і промовив:

— Просили гетьманша і гетьман, щоб ти, осавуле, з жінкою та з сином не забули про гетьманшині іменини і щоб прибули до їх в Суботів завтра на пізній обід.

— Спасибі, спасибі за честь та за ласку! — сказав Дем-ко. — Але я вже старий: не мені їздити на іменини. Моя стара з сином, коли схотять, то нехай їдуть. Подякуй гетьманові і гетьманші од мене за честь, а тим часом випий чарку-другу горілки та йди до пекарні підвечіркувати, — сказав Демко.

Зінько виніс пляшку з горілкою, і старий батько сам випив і почастував з своїх рук посланця, а Ольга винесла на тарілці пирогів і подала козакові на закуску. Козак випив всмак після дороги, аж крякнув після другої здорової чарки, і пішов до пекарні.

— Ну що, стара? Поїдеш до гетьманші в гості? —спивав Демко в жінки.

Син подивився на матір пильним і прохаючим поглядом.

— Поїду! — сказала Ольга. — А ти, Демку, поїдеш?

-— Чого я туди поїду? Не бачив Беньовських та Соломирецьких, та усяких панів, чи що? Надивився я доволі на тих панів. Буде з мене на ввесь останній вік! Та й погуляли в гетьмана не доведеться. Молода гетьманша не любить, їцоб в гетьманському домі козацька старшина напивалася досхочу. Знаю я, що вона неначе видавцем дає гостям меди, вина та горілку. Чи так же було за старого гетьмана Богдана, як, було, старшина збереться до його в гості? Ет! не поїду я на ті іменини до Олесі-преподобниці! їдьте собі самі, коли хочете. Там же побачите і Маринку, що Зінькові од неї світ замакітрився.

Другого дня вранці Ольга Лютаїха убралася в найкраще убрання: завертіла голову шовковою наміткою, наділа жовті сап'янці, убралася в

шовкову юбку та парчеву плахту і звеліла синові запрягати коні. Син запріг чудові баскі коні в простий кінський віз, обшитий новими лубками, намостив в задок сіна і застелив сіно новим квітчастим килимом.

— Та поснідайте ж добре, — говорив старий Демко, — бо будете голодні. Я вже знаю ті пізні панські обіди. Як почне варшавський кухар партолити якісь панські потрави, то вас і за живіт потягне. Але й ти, стара, прибралася, неначе хочеш йти заміж! Чи не хочеш ти часом запаморочити світ якомусь прудиусові в гетьманському палаці? — жартував старий Демко.

— Оце Господи! Не надіну ж я буденної одежі, коли їду в гетьманський двір. Там же будуть усякі полковниці, а може, й шляхтянки та княгині наїдуть з Києва до гетьманші. Не буряки ж шкромадити я прибралась, і не капусту буду шаткувати, а буду сидіти поруч з гетьманшею. Може, приїде й Маринчина мати Якилина Павловська...

-— Бодай їй колеса розпались в дорозі, коли вона їде з Києва! Про Маринку мені й не згадуй і не дуже там з нею панькайся. Чуєш, стара? Не дуже цілуйся та милуйся з нею, щоб вона часом не подумала, що ти готова її і в пазуху сховати і в пазусі привезти мені на гостинець.

— Ох, ох! Ой Мати Божа почаївська! Буде так, як Бог дасть, а не так, як люди хотять... — сказала навздогад Ольга.

Син з матір'ю, поснідавши, сіли на віз. Коні, баскі та лихі, як змії, так і шугнули в одчинені ворота і полетіли улицею, тільки густа курява піднялася з-під копит та коліс і закрила віз ніби густою хмарою.

— Господи, не споспішай! Дай, Боже, час недобрий! — крикнув вслід воза старий Демко, перевертаючи навпаки народне приказування.

Баскі степові коні так швидко долетіли до Суботова, що стара Ольга і незчулась, і не стямилась, як перед її очима заманячіли дві церкви по

обидва боки широкого майдану, як забіліли ряди крамниць по один бік майдану.

— Ой сину! спини коні під оцими вербами. Повставаймо з воза та обтрусимо з себе порох. Чи ти знаєш, що в тебе ввесь вид припав порохом, неначе ти тільки що трусив сажу в комині? Скажуть панни, що приїхав в гості чигиринський сажотрус, — сказала Ольга.

Син оглянувся до матері

— Та й ви, мамо, зчорніли од пилу, аж страшно на вас дивитись: і ви стали такі, неначе тільки що вилізли з комина, — обізвався син.

— Ой, лишенько! Ще налякаю гетьманшиних гостей, як отака страшна увійду в покої; скажуть: приїхала якась мара.

Мати й син повставали з воза під старими вербами і почали обтрушувати одне другого. За перелазом в одному городі було видко криничку. — Якась дівчина брала воду з криниці. Ольга перелізла через перелаз, попросила дівчину злити води їй на руки. Дівчина зливала з відра в пригорщі, а осавулиха помила руки і вмилася. Зінько витяг рушника з воза і подав матері. Мати втерлась і подала рушник Зінькові. Зінько двічі вмився і двічі втерся, поки обмив пилюгу з виду та з рук.

Обтрусившись і причепурившись, мати і син посідали на віз і поїхали до гетьманського двору. Ворота в двір стояли одчинені, неначе самі запрошували гостей до двору. В дворі стояло багато возів усякої масті: між ними лисніли і багаті екіпажі пана Беньовського та інших православних панів.

Ольга увійшла в світлицю. Гетьманша встала з канапи і пішла до неї назустріч до самої середини світлиці, привітно привіталась до неї, поцілувалась і посадила поруч з собою на канапі, рядом з старшою дочкою гетьмана Богдана, Катериною Виговською. Лютаїха примітила,

що гетьманша була дуже ввічлива й привітна до неї, привітніша, ніж в Чигирині, як вона була в гетьманші в гостях.

"Це добрий знак.. для мого Зінька, але не для мене і не для мого старого. Мабуть, не дурно гетьманша тепер така привітна до мене" — подумала Лютаїха, сідаючи на канапі рядом з гетьманом. — Гетьманша гордовито поводиться з нами, козаками, а це чогось..."

Зінько, поцілувавши гетьманшу та полковниць в руку, сів на стільці в куточку і неначе прищулив плечі. Він окинув очима гостей. Між ними не видко було Маринки. Молодий козак опустив очі додолу і задумався.

— Чом же осавул Демко не приїхав до нас в гості? — спитала в Ольги гетьманша.

— Не приїхав, бо вже старий мій Демко: ще, борони, Боже, розсипався б в дорозі, як старий віз! — сказала Демчиха і засміялась.

— Ну, осавулихо! ваш старий міцно збудований: сплоха не розсиплеться! — сказала жартівлива й весела Катерина Виговська і засміялась. — В цілому Чигирині нема міцнішого й здоровшого чоловіка, як ваш Демко.

— Та він міцний, це правда, але літа своє беруть, — сказала Ольга. — Якби, борони, Боже, розсипався в дорозі, то ми б його вже й не полагодили.

— Літа руйнують і старі муровані палаци, не тільки міцних людей, — обізвалась гетьманша, — а все-таки шкода, що осавул пожалував себе, не схотів потурбувати себе ради моїх іменин. Я була б рада його приїзду до нашого двору, — сказала гетьманша з докором.

— Та коли б ти, гетьманшо, знала... то він не такий міцний, як тобі здається: він тільки веселий на вдачу та вдався собі жартівливий: все піднімає мене на сміх, і мене, й інших, — промовила Ольга Лютаїха.

— Сказати правду, твій пан Демко так зумисне одникує од нашого гетьманського двору... неначе цурається нас... — промовила гетьманша і трошечки насупила свої тонкі брови.

— За мого покійного панотця-гетьмана Демко вчащав до гетьманського двору: все, було, бачу його між гістьми, — обізвалась Катерина Виговська. — Я любила його, як була малою, любила його за жарти. Все, було, жартує і з нами, дітьми, і з старими, і з самим гетьманом. Демко і мій панотець все, було, розмовляють про битву з поляками під Кумейками та Мошнами, про гетьмана Павлюка, про сміливого козацького полковника Скидана, котрий захопив скарбові гармати і перевіз їх в Січ та й сказав: "Отут їм місце!"

— Ти, осавулихо, попроси свого пана Демка, нехай він не цурається нашого хліба-солі та прибуває до нас в гості. Ми будемо йому завсіди раді, — сказала гетьманша і замовкла, бо не любила говорити багато і була зроду нерозмовна.

За неї говорила Катерина, її найближча приятелька. Вона часто бувала в гетьманші в гостях в Суботові. Гетьманша кликала її до себе, як тільки до неї збирались якісь поважні гості, жінки козацької старшини й шляхтянки. Катерина була розумна, як її батько, гетьман Богдан, ще й до того вдалась весела й любила жартувати.

— Нехай твій пан Демко в другий раз не побоїться дороги. Як розсиплеться в дорозі, то ми його отут поскладаємо, наб'ємо обручами та й посадимо за стіл, — жартувала Катерина Виговська.

— Чи буде ж веселий ваш гість, набитий обручами? — промовила Ольга, сміючись.

— О, буде! Осавул таківський, що буде жартувати і набитий обручами, — додала Катерина і зареготалась.

— Що буде, то буде жартувати; це ти, Катерино, вгадала, — сказала Ольга Лютаїха.

— От ваш Зінько то вже не такий: все чогось сидить мовчки та задумується, — промовила Катерина, зирнувши на Зінька, котрий і справді сидів мовчки, похнюпивши голову і втупивши очі в підлогу.

Катерина зумисне кидала камінець в Зіньків огород: вона знала, чого Зінько задумався: в світлиці не було паннів, не було Маринки.

— Скучно тобі, Зінько, слухати нашу старечу раду. Йди в садок! Там, певно, знайдеш молодшу за нас і приємнішу для себе раду, — сказала Катерина.

Зінько взяв шапку і пішов в садок. Там гуляло кілька паннів-козачок, котрі поприходили з матерями в гості до гетьманші. Маринки і в садку не було видко. Молоді козачки приставали до його, зачіпали, але він гуляв з ними по садку і тільки світом нудив. Йому так хотілось спитати в їх, де ділася Маринка, та він не смів спитати.

Стара Ольга все ждала, що в світлицю ввійде Маринка з подругами, а Маринка не приходила. Ольгу вже брала нетерплячка, їй страх як хотілось поговорити з Маринкою, розпитати її й навиглядіти, щоб довідатись хоч трохи, яка вона людина.

— Чи це в вас, гетьманшо, пересипали дім, чи приставляли нові кімнати? — спитала в гетьманші Ольга Лютаїха.

— Ні, не пересипали, а тільки трохи поновили та приставили кілька кімнат, щоб були в запасі для гостей або для чужоземських посланців; та

й гетьманів батько тепер живе в нас, переїхав оце недавно з Києва, то й для його треба було окремої кімнати, — сказала гетьманша.

— Піду я подивлюся на нові покої! — сказала Ольга і встала з місця.

Ольгу цікавили не покої: їй забажалось знайти Маринку і побалакати з нею та ще й на самоті.

Ольга сміливо пішла вандрувати по великому палаці, заглядаючи в усякі кімнати й закутки. Вона зайшла на самий край просторного дому, перейшла через довгі сінці і одчинила одні двері: там була пекарня. Кухар з Варшави парився коло печі з кількома молодицями. Коло довгого ясеневого столу Ольга вгляділа Маринку й Христину. Вони вдвох робили плачинду: розтягали тонесенький корж, вхопивши його в пальці з двох боків.

Маринка вгляділа осавулиху і почервоніла, як маківка:

Їй здавалось, що двері от-от одчиняться вдруге і ввійде в пекарню Зінько, бо догадувалась, що він прибув в гості з матір'ю. Христина зирнула на рум'яні Маринчині щоки і осміхнулась.

— Добридень тобі, Маринко! Здорова була, Христинко! Що це ви робите! Господарюєте, чи що? —сказала Ольга Лютаїха, приступаючи до столу.

— Доброго здоров'я, тітко, — сказала Христина. — А йдіть до нас до помочі!

— Доброго здоров'я, тітко! — обізвалась і Маринка. — Але ж, Христино, тітка прибула до нас в гості задля того, ш,об їсти плачинду, а не задля того, щоб позакочувати рукави та розтягати коржі, — сказала Маринка.

"Отже ж, ця Маринка, мабуть, хазяйновита зроду. З неї, певно, буде добра господиня, коли вона заходилась коло роботи тоді, як в домі повно гостей та ще й панянок", — подумала стара, і зраділа.

— Бувши, Маринко, на твоєму місці, я б зроду не пристала на те, щоб смикати оті коржі на плачинду в пекарні, а пішла б у садок та гуляла з паннами в хрещика, — говорила, підступаючи з хитрощами, стара Ольга.

— Коли, тітко, я знала, що ви любите плачинду, та оце й заходилась коло неї, бо варшавський кухар не так то гаразд готує цю молдавську потраву, а мене мама вивчила готувати плачинду і віртути, — сказала Маринка.

"Чи ти ба! — подумала Ольга. — Маринка таки думала й про мене, ждучи мене в гості. — Добра дитина! Їй-богу добра!"

— От і спасибі тобі, Маринко, що й про мене пам'ятаєш, — промовила голосно Лютаїха.

— Я матері догоджу! біду постіль постелю! А ти, серце, ходи! мене вірно люби! — почала тихесенько співати, неначе через зуби, жартівлива Христина, але голосно промовила-тільки перші слова пісні і потім схаменулась і останні слова неначе проковтнула.

Маринка й Христина розтягли корж і розстелили його на здоровій сковороді, котра стояла на столі. Потім Маринка помазала увесь корж пірцем, вмоченим в розтоплене масло, а Христина розтерла ложкою по коржі печені терті яблука. Маринка одірвала шматочок тіста, трохи розкачала його качалкою. І знов чотири маленькі біленькі ручки вхопили той коржик і почали проворно розтягувати його на всі боки. Корж все ширшав і став тонісінький, аж світився наскрізь. Дрібні пальчики бігали на коржі, неначе лоскотали його. Стара осавулиха задивилась на ту роботу, неначе на іграшку.

Маринка зирнула набік на варшавського кухаря. Кухар чогось вийшов в сіни. Маринка побачила, що кухар вийшов, і промовила до осавулихи:

— Моя мама сказала мені, щоб я розпитувала в цього кухаря, як роблять деякі потрави, такі, що в нас їх не знають. Але хитрий кухар розказує мені, та не все, як я дізналась. А я оце зумисне прийду в пекарню та й заходжуюсь робити якусь роботу: або мішу тісто на мнишики, або перетираю печені яблука та збиваю білки, а тим часом все скоса придивляюсь, як кухар готує деякі печені, як він січе начинку до поросят або до курчат. А я ніби й не дивлюсь на його роботу, а тим часом все чисто примічаю та навиглядаю. Ой, цей кухар хитрий! Не все він мені розказує.

— Мабуть, через те, що боїться: думає, ти одіб'єш в його хліб, вивчишся куховарити та ще й станеш в гетьманші за кухаря, — жартувала Христина.

— За кухаря я не стану, а доброю куховаркою буду; бо й моя мама так добре вміє готувати усякі потрави, вміє зварити такий борщ, вміє спекти такі паляниці, що, було, як прийдуть до нас в гості князі Любецькі та Соломирецькі, то хвалять та уплітають страву на всі заставки, — говорила Маринка.

— Ото й добре, моє серце, що ти вчишся куховарської справи. Все це колись стане тобі в пригоді, — сказала стара осавулиха. — І я й тепер дякую своїй матері, що мене добре навчила і пекти, й варити. Вчися, серце! На старість буде як нахідка, як приказують люди.

Маринка, думаючи про Зінька, ставала неспокійна, її пальчики спорсали з коржа, розтягували корж нерівно, пробивали наскрізь. Під її пальцями корж почав світитись, неначе решето. Маринка заглянула в одне вікно, що виходило в садок, і вгляділа Зінька. Корж вийшов з-під її рук подірявлений, неначе кулями простелений.

— Але мені вже остогидло смикати оці коржі! — сказала жвава Христина. — Давай ще будемо їх рвати, як рвуть драні галушки!

І Христина смикнула корж так, що він перервався пополовині. В Маринчиних руках теліпався тільки дірявий шматок коржа, неначе шматок дірявої хусточки.

— Та не жартуй-бо, Христино! Ще покладемо два коржі та вже й завершимо плачинду, — говорила сердито Маринка і розстелила на плачинді обидві тоненькі половинки коржа.

Молоді дівчата ще розтягли пальчиками два коржі, розмазали по них м'яті яблука і потрусили плачинду зверху січеними зернами з волоських горіхів, ще й залили їх густою патокою. Кухар взяв сковороду з плачиндою з стола і всунув в піч. Маринка і Христина помили руки і заглянули в піч, щоб подивитись, чи добре загнітилась плачинда. Кухар розіклав в челюстях сухі тріски на гніт, щоб плачинда зверху загнітилась і була рум'яна.

Впоравшись з плачиндою, Маринка й Христина вийшли в садок. В садку гуляли молоді панни. Осторонь стояло кілька молодих козаків. Зінько сидів на лавці під старою грушею і розмовляв з товаришами. Несподівано він углядів Маринку й Христину. Вони вибігли в садок рум'яні, аж червоні. Полум'я в печі розпекло їм щоки.

Зінько схопився з місця, привітався до Маринки та Христини здалеку, скинувши шапку, але й тепер не насмілився приступити до Маринки: кругом неї та Христини роєм вилися дівчата і неначе змовилися обороняти Маринку, щоб Зінько не насмілився і приступити до неї. Молоді дівчата гуляли й бавились окремо: молоді козаки стояли осторонь і не приставали до паннів, як і тепер поводиться у селян. Зінько тільки здалеку милувався рум'яним личком своєї милої.

Несподівано, двері в ганок одчинились і в дверях з'явилась гетьманша Виговська, за нею йшла Катерина та Грушова, найближчі приятельки гетьманшині, а за ними вийшов довгий рядок гостей, жінок полковників та сотників в парчевих та оксамитових кунтушах. Молоді козаки повставали з лавок, на лавках в холодку попід грушами посідали старі. Молоді дівчата й козаки подалися в садок і розсипалися по доріжках. Маринка одбилась од гурту і пішла ледве протоптаною стежечкою в гущавину садка. Кущі збоку коло неї зашелестіли, і Маринка й сама незчулась, як коло неї неначе з землі виріс Зінько, виступивши з-за густих кущів.

— Здорова була, Маринко! От нам довелося-таки побачитись і побалакати. Чого це ти розчервонілась, неначе півонія?

— Та це я з Христиною робила в пекарні плачинду, бо знаю, що твоя мати любить плачинду, та напеклася коло печі. Твоя мати заходила в пекарню і застукала там мене й Христину.

— Чи говорила ж з тобою мати? — спитав Зінько.

— Говорила, ще й дуже ласкаво.

— Може, моя мати й не спротивиться, щоб я тебе сватав, — сказав Зінько.

— А батько? — спитала тихенько Маринка.

— Про батька не скажу... з батьком буде мені багато тяганини та клопоту. Батько — чоловік завзятий, — сказав Зінько і опустив віка на свої ясні очі. Маринка важко зітхнула і втупила очі в землю. — Але чи так, чи інак, ти будеш моя, хоч би й батько сперечався зо мною: погримає, посердиться, але таки поблагословить нас на шлюб: він хоч завзятий, але добрий.

— Він не любить гетьмана й гетьманші. Я про це чула од самої гетьманші. А я . гетьманшина небога: ще одна хмара висне над нашими головами, — сказала Маринка, і по її щоках покотились дві сльози.

Зінькові стало жаль молодої дівчини. Він взяв її за руку.

— Не плач, серце! не журися! Я настренчу свою матір. Я її впрохаю, а вона вблагає батька. Дасть Бог, все буде гаразд! — промовив Зінько.

— Я знаю, що твій батько не любить шляхти, а я шляхетського роду, хоч і православної віри. Не прийме твій батько мене за невістку.

— Або добути, або дома не бути, — обізвався до Маринки Зінько словами приказки. — Буду благати батька, щоб він поблагословив мені тебе сватати; без його благословення не буде нам в житті щастя-долі. Треба мені доконечне випрохати в його благословення.

Несподівано Маринчине лице неначе затінила чорна хмара, її журливі очі стали ще сумніші. Знов дві сльози покотились по її щоках: вона постерегла, що без батькової волі Зінько не насмілиться слати до неї старостів. Вона чула вже про старого Демка, чула, що він завзятий, запеклий чоловік.

— Не плач, серце, не журися! Ще ж я не просив батька і не знаю, що він мені скаже. На що тобі заздалегідь надаремно сльози лити? Може, наша справа обійдеться без тяганини, без змагання. Хто ж може знати думки мого батька? Хто ж заглядав в його серце, в його душу? Не плач, не засмучуй і себе, й мене. Ще не час сльози лити, — втішав Зінько Маринку.

За кущами та густими яблунями почувся гомін: наближались дівчата, гуляючи по садку. Зінько неначе пірнув в кущі і сховався в зелених гілках. Маринка побігла стежечкою, обійшла квітник і пристала до дівчат.

Гетьманша сиділа на лавці з гістьми і мовчала. Катерина говорила за неї і забавляла розмовою полковниць. Лютаїха сіла й собі на лавці і завела розмову з своєю братовою, жінкою обозного Тимоша Носача. Вже вони переговорили про все, що мали на думці, а гетьманша не просила до столу. Сонце звернуло з півдня. Лютаїсі хотілось їсти. І полковниці були вже голодні після раннього снідання. Розмова не йшла. Всі сиділи мовчки, неначе потомились після важкої роботи: всі ждали обіду, неначе рідного батька. Одна говорюча Катерина говорила і за себе, і за гетьманшу, неначе й про обід забула.

"Ну, правда, що в гетьманші панські обіди! — думала голодна Лютаїха. — Не дай, Боже, як в гетьманші обід буде аж під полудень... А я, хапаючись в дорогу, з'їла тільки п'ять пирогів. Чом би було не з їсти ще зо три? Ой, їсти хочеться!" Лютаїха мовчала і все поглядала на ганок та на двері, чи не вийде хто просити на обід.

З дверей на ганок вийшов гетьман, рівний станом, як стріла, в малиновому кунтуші. Слідком за ним вийшов пан Беньовський, білявий, повновидий, вже сивуватий, в старопольському убранні, в зеленому оксамитовому кунтуші, в жовтих сап'янцях з срібними підковами. За Беньовським вийшла козацька старшина, все прихильники Польщі й приятелі Беньовського: вийшов Павло Тетеря, вже немолодий, з широким лицем, з хитрими темними, невеличкими очима, з розкішними кучерями на голові; за ним виступав вже пристаркуватий Тиміш Носач, далі йшов Богданович-Зарудний, високий, кругловидий, з високими та широкими бровами. Беньовський вертівся коло гетьмана і все сипав словами, неначе брав їх десь з мішка цілими пригорщами.

Гетьманша встала з лавки. Встали й полковничі.

— А що, моя дорога гетьманшо? чи готовий вже обід? — гукнув з ганку гетьман.

— Мабуть, вже готовий! Прошу вас всіх до столу! — промовила гетьманша до полковниць.

"Слава тобі. Господи! аж на серці стало легше! — подумала Лютаїха. — Я звикла рано обідати, а тут на тобі в гостях шляхетський звичай! Вже мене аж за серце тягне".

— А! пані осавулиха в нас в гостях! — крикнув гетьман і він не пішов, а побіг до Лютаїхи, вхопив її за плечі й поцілував в плече. — А де ж ваш старий? Я його не бачу тут, в садку.

— Демко все нездужає, старіється. Важко йому їздити. Я приїхала з сином, — сказала Лютаїха.

— О, шкода, шкода! Недобре зробив осавул, що не приїхав до нас. Шкода! Так йому й скажіть. Він Богданового двору не цурався, а од нас одцурався, зовсім одцурався. Шкода, шкода! А от і ваш Зінько! Здоров був, молодий козаче! Спасибі, що хоч ти приїхав до нас, коли батько полінувався, — гукнув гетьман до Зінька ласкаво й привітно.

— Батько все нездужає: старий став, — обізвався Зінько, скинувши шапку і поклонившись гетьманові.

— Прошу ж, Зіньку, до столу! Проси й своїх товаришів. Гей, панни! йдіть обідати! годі вам цвірінькати в кущах! Моя люба гетьманшо! позаганяй тих пташок в світлицю та посип їм сім'я або проса...

З садка виринули панни, неначе райські птиці вилетіли, в ясний плахтах та юбках, в червоних черевиках; за ними йшов Зінько з молодими товаришами. Гетьман знов заговорив до Зінька, спинивши його на ганку, і все розпитував про батька, неначе запобігав ласки в старого осавула.

В світлиці стояли столи довгими рядами, вже понакривані. Усі ввійшли в світлицю.

"Ану, де то мене посадовить гетьманша? чи близько од себе, чи далеко?" — подумала Лютаїха і зирнула на гетьманшу.

— Моя дорога осавулихо! сідайте отут, коло мене! Ми ж так давно бачились! — сказала гетьманша.

— Та я сяду де-небудь! не турбуйтесь, гетьманшо! Є тут старші за мене.

Осавулиха все одмагалась сідати поруч з гетьманшею, просила її садовити на пошановних місцях полковниць.

— Сідайте, сідайте, пані осавулихо! Ви ж між нами найстаріша людина, а ваш старий Демко товаришував з славним Богданом, — обізвався гетьман, — а от в нашому чоловічому рядку за столом велика дірка без старого Демка. Шкода, що не приїхав! шкода! Сідайте ж, осавулихо! Вам од нас честь поперед усіх. Я люблю старого осавула, як любив його і гетьман Богдан. Так йому й скажіть, осавулихо!

Осавулиха ще трохи покомизилась і таки сіла між гетьманшею та Катериною. Вона запишалась і спустила очі додолу, неначе соромилась такої великої честі. За довгий ряд столів сіли старші. По один бік сів гетьман і посадив коло себе пана Беньовського, а за Беньовським посідали полковники та сотники. Проти їх сіли рядочком полковниці. За меншими столами сіли рядками молоді козаки та панни, одні проти других. Зінько сів проти Маринки та Христини. Молоді панни й козаки сиділи мовчки, неначе їх і в хаті не було. Полковниці говорили нишком, неначе когось боялись. Навіть полковники не насмілювались говорити голосно. Всім неначе було ніяково сидіти за столом, де сиділа молода гетьманша в парчевому золотистому кунтуші, в намисті з перлів і з брильянтовою діадемою на розкішних русявих косах. Молода гетьманша-

шляхтянка неначе всім заціпила рот. Один пан Беньовський та говорюча Катерина сміливо й голосно говорили неначе за всіх, неначе накупились говорити за всіх.

Несподівано двері одчинились. В світлицю увійшов гетьманів батько, Остап, старий, сивий, аж білий, трохи згорблений, в темному кунтуші, в зелених чоботях. Старий спирався на сукуватий ціпок. Всі встали. Остап Виговський поклонився разом до всіх, сів в кінці стола поруч з гетьманшею та гетьманом і закашлявся. Гетьман попросив усіх сідати і спитав батька про здоров'я. Старий тільки рукою махнув і ледве одкашлявся. Недавно він перейшов з Києва на життя до сина в Суботів: довга важка дорога до Суботова трохи не запровадила старого діда на той світ.

Усі сіли і замовкли. Замовк навіть говорючий пан Беньовський, щоб не тривожити своєю веселою голосною розмовою старого Виговського. В світлиці знов стало так тихо, неначе усі повиходили з дому в садок. Тільки й чуть було кахикання старого гетьманового батька. Вже й старече кахикання перестало, але гості ще не зразу заговорили, неначе боялись своїм голосом роздратувати старечий кашель та старечі стиски в грудях в гетьманового батька.

Столи трохи не гнулись од важкої дорогої посуди, котрою були заставлені од краю до краю. На столах лисніли ряди срібних тарілок, полумисків, срібних позолочених здорових кубків та пугарів, срібних пляшок та невеликих бутлів з горілкою та винами, штучно прикрашених, вироблених в штучні, але чудернацькі форми. Кругом з усіх боків краї столів були застелені білими вишиваними рушниками, щоб утирати губи та пальці. Столи аж лисніли од срібла та золота. Все то були скарби старого гетьмана Богдана, котрі запопав в свої руки гетьман Виговський.

Гетьман налив чарку горілки, поздоровкався з усіма і випив. Срібна чарка ходила кругом стола помаленьку, неначе стара баба пленталась. Не літала чарка кругом стола, як було колись за столами гетьмана Богдана, неначе якась чарівниця заворожила її крила. Гетьманша тільки

пригубила чарку і не випила й півчарки. Чарка була чимала, але не така здоровецька, як пили за столом в старого гетьмана Богдана. Старим полковникам страх як хотілось випити й по другій, й по третій. Сам гетьман, хоч не любив пити і ніколи не був п'яний, скоса поглядав на чарку. Але гетьманша поглядала на його і неначе говорила очима: "І сам не пий другої чарки, і не смій частувати більше гостей!" Гетьман прочитав цю грамоту в очах своєї Олесі, не посмів сам пити і других не посмів частувати.

Почали подавати страву. Гості трохи розохотились, повеселішали і почали стиха розмовляти. Але говорили голосно тільки двоє: пан Беньовський, як королівський посол, та Катерина Виговська, найближча приятелька гетьманші. Неохоча до розмови гетьманша вряди-годи обзивалась до когось словом і більше мовчала. За другим столом, де сиділи молоді гості, панни та молоді козаки мовчали або говорили нишком, неначе за столами десь сиділа дуже висока особа: або сам король, або київський митрополит та архієреї. Та особа, перед котрою не насмілювались дуже голосно говорити і кричати усі гості, була молода гетьманша-шляхтянка. Після другої потрави невеличка чарка знов пішла кругом стола і вернулась до гетьманші. Гетьманша і в руки не взяла чарки і посунула її до старого Остапа Виговського. Та маленька зовсім-таки не козацька чарка тільки дражнила навіть стару осавулиху Лютаїху.

"Ну, не вп'юся я за обідом такою чарочкою! — думала осавулиха, випиваючи до дна чарку. — Не встигнеш притулити чарку до губів, а вже й дно видко. Правду казав мій Демко! Чи так же було за старого гетьмана? Ох-ох-ох!"

Одначе за обідом осавулиха примітила, що потрави були смачні й непрості, бо їх готував варшавський кухар. В кінці обіду сам гетьман поналивав для усіх гостей кубки венгерським міцним вином. Кубки були чималі, але не ті здоровецькі, з котрих частував вином гостей старий гетьман Богдан.

Потрав подавали багато, але гості не багато їли, бо мало пили. Етикет за столом неначе одбивав смак і апетит в гостей, а гетьманша мовчала і не дуже припрошувала гостей їсти й пити.

В кінці обіду на столі поставили плачинди. Осавулиха помітила, що на тому кінці стола, де вона сиділа, поставили ту невеличку, але пухку плачинду, котру робила Маринка, а серед стола поставили більшу, але гіршу, котру стулив кухар. Гетьманша своїми руками одрізала шматок плачинди, поклала на срібний полумисок і подала гетьмановому батькові, а другий шматок поклала на тарілочку і поставила перед осавулихою, а потім вже одкраяла невеличкий шматочок для себе.

"Честь мені оддає... це недурно... Гетьманша запобігає в мене, піддобрюється до мене... Треба вговорювати свого старого, щоб дозволив синові старостів слати до Маринки", — подумала осавулиха, беручи пальцями здоровий шматок пухкої та смачної плачинди. Осавулиха примітила навіть подірявлені Маринчиними пальцями тонісінькі коржі.

Ще подали дві солодкі потрави на меду. Гості ще випили по одному пугареві вина. Розмова пішла голосніша. Навіть молоді козаки почали тихо розмовляти з паннами. Але всі неначе шепотіли і говорили нишком: в здоровій світлиці неначе шелестіло листя на тихому вітрі. Тільки принизуватий різкий голос Беньовського розносився по хаті, неначе різкий свист вітру в шумі та шелесті листу в садку. Беньовський все розказував про Польщу, хвалив польські давні порядки, нарікав на московських воєвод та бояр і доказував, що для козацької старшини була б найкраща й найвигідніша спілка з Польщею та з польською шляхтою.

Якось дуже тихо й нешумливо гості встали з-за столу, перехрестились до образів, подякували гетьманові й гетьманші за обід. По всьому було знать, що обід був невеселий для гостей, хоч і смачний. Всі неначе сповнили не дуже приємний обов'язок, промкнутий наскрізь нудьгою, і похапцем насторочились тікати з-за тих багатих, пишно

прибраних, але невеселих столів. Панни перші прожогом побігли з світлиці в ганок та в садок, неначе ватага овечок кинулась в затінок під вербами над водою в важку літню спеку. За ними хапком рушили молоді козаки, неначе їх визволили з тюрми, а слідком за ними вийшли й полковниці та полковники. Гості розсипались по садку, посідали на лавках, на ганку, заговорили голосно й весело, неначе защебетали пташки, випущені з клітки на волю. Усі почували, що їм у саду під вольним небом стало легше на душі. — Але старі козаки й козачки були, очевидячки, незадоволені, бо встали з-за столів, хоч не голодні, та не п'яні.

— Не те, не те, що було колись в гетьманському дворі! Не ті веселі п'яні бенкети, які справляв колись старий Богдан! — гомоніли нишком старі полковники.

Незабаром винесли в садок стіл, а на столі поставили срібні жбани з варенухою. Варенуха була чудова, зварена з меду, з узвару, з родзинок та калини, з дорогої горілки і дорогого вина. Катерина поналивала варенухи в срібні кубки та кухлики, здорові й маленькі. Гетьманша запросила гостей до варенухи і своїми руками подала здоровий, найкращий кухлик осавулисі. Медовий та винний дух з кубків та кухликів розлився попід грушами і змішався з важкими пахощами квіток, васильків, м'яти, рути та гвоздиків. Гості кинулись до столу, як бджоли до меду, і обступили стіл. Солодкий і наркотичний дух варенухи в гарячому повітрі приманив навіть паннів з садка, приманив і бджіл з великих пасік. Кубки та кухлики з стола швидко розхапали.

— Цього добра можна дати й паннам, тільки не по кухлику, а по чарці, — сказав гетьман. — Гетьманшо! Звели принести чарочки та поналивати паннам по чарці цього добра.

Принесли чарки, і Катерина поналивала і роздала паннам.

— Мені дайте не чарочку, а кухлик! — крикнула Хри-стина.

— А то навіщо? Ти ж панна, — обізвалась гетьманша.

— Я хочу впитись, бо ще зроду не була п'яна. Хочеться мені знати, що станеться з людиною, як вона стане п'яна, — сказала Христина.

— Почнеш співати, а потім, може, підеш і танцювати, та ще й без музик, — сказала Катерина. — Але я тобі не дам здорового кухлика.

— Та дай-бо, Катерино! Мені хочеться спробувати, яка я буду п'яна, — говорила Христина і вхопила кухлик з варенухою.

Катерина одняла од неї кухлик і подала їй невеличку чарку.

— Та дайте, пані полковнице, і паннам по кухликові! то, може, вони нам і заспівають якої веселої. От і нам, старим, буде веселіше, — сказав пан Беньовський, взявши з столу кухлик і подавши його Маринці.

Маринка подякувала і не схотіла брати кухлика, а взяла маленьку чарочку.

— Я не хочу бути п'яною і нецікава знати, який то буває чоловік п'яний, — сказала Маринка.

Гості розговорились. Розмова пішла голосна й шумлива. Міцна пахуча варенуха зразу вдарила усім в голову і забила памороки. На чистому повітрі, під гіллястими грушами гості забули і про гетьманшу, і про її шляхетський етикет, занесений в вольний козацький край. Декотрі з гостей не церемонились: приступали до столу і самі наливали собі по другому кухликові. Гаряче повітря було напахане й промкнуте запашною парою. Здоровий жбан парував, неначе казан з окропом. Налетіли бджоли з ближчих Богданових пасік і вкрили стіл, падали в порожні кухлі, билися об жбани, об кубки, падали на дно спорожнених кухлів: дзижчали і билися, неначе й вони стали п'яні од вина та меду, змішаного з перцем. Бджоли вилися роєм над столом, над головами гостей, над їх кубками.

Гетьманша одмахувалась од бджіл хусточкою. Полковниці скоса поглядали на жбан, на гетьманшу, їм хотілося випити ще по одному кухликові, але гетьманша не почастувала їх, не попросила випити по другому.

Випивши по чарці варенухи, панни і справді повеселішали і стали жвавіші й сміливіші; вони почали бігати по стежках і доганяти одна одну, неначе грали наввипередки. Осавулиха випила один кухлик до дна і розласувалась: в неї аж губи злиплись од варенухи. Гаряча пара, солодка й пахуча, аж дражнила її. Вона ждала, щоб її почастували другим кухликом, але гетьманша і не думала просити її.

"Чи вона скупа, оця нова гетьманша? Чи не любить п'яних? — думала осавулиха, поглядаючи скоса на гетьманшу. — Це диво та й годі! Я знаю добре, що й шляхтичі, й князі скрізь добре кружляють горілку й вина, добре п'ють і впиваються незгірше козаків. Але ж і добра варенуха! Я ще зроду не пила такої пахучої! І з чого вони її варили? Мабуть, якогось дорогого вина налили в мед, бо й горілку насилу чути. От коли б ще випити хоч кухлик! Аж губи злипаються. Ой, хочеться мені отієї варенухи! — Осавулиха поглядала на гетьманшу, але гетьманша і не думала частувати її вдруге. — Ой, попрошу сама другого кухлика варенухи! Ой, не втерплю! Аж лоскоче в носі отой солодкий та перцевий дух! — думала осавулиха, але таки не насмілилась просити в гетьманші другого кухлика. — Ця гетьманша не частує, а тільки дратує гостей чарками та кухликами. Ой Господи! Який тепер світ настав! Ох-ох!" — І осавулиха глянула жалібними очима на жбан варенухи і трохи не заплакала.

Панни бігали й пустували. Трохи запаморочені матері не дуже наглядали за ними. Молоді козаки бігали з паннами і ганялись за ними по садку, як парубки ганяються за сільськими дівчатами. Солодкий дух варенухи, свіже повітря, і світ ясного дня, і пишний садок, і Маринчині очі, розворушили серце молодого Зінька, неначе залоскотали його. Зінькові забажалось зайти з Маринкою вдвох в гущавину садка і напитись з її гарячих рожевих уст розкоші, щастя, кохання.

— Панни, а давайте грати наввипередки! — гукнув Зінько. В його була думка догнати Маринку і хоч доторкнутись до її рук, до її стану, дихнути хоч на одну мить одним духом з нею.

— Ми не граємо наввипередки з хлопцями! — обізвались панни.

— А я буду грати! Ану, Зіньку, ставаймо вряд! Ану, хто кого випередить? — крикнула Христина.

Зінько став вряд з Христиною, і вони обоє покатали по траві. Христина покатала, неначе полетіла стріла, кинута з тугого та цупкого лука, і випередила Зінька.

— Зіньку! час нам вже додому їхати! Вже сонце стало на вечірньому прузі! — гукнула з-за кущів осавулиха.

— Потривайте, мамо! Ми ще трохи побігаємо по садку, — обізвався Зінько.

— Ти б, мабуть, і до світа бігав з дівчатами, але в мене од сидіння вже й спина заболіла.

Осавулиха наблизилась до купи панні в і пристала до Маринки. Стара розпитувала Маринку про її матір і просила передати од неї поклін, як вона поїде до Києва і побачиться з своєю матір'ю.

— Прощайте, панни! Прощай, Маринко! — сказала осавулиха дуже ласкаво і поцілувалась з Маринкою. Маринка поцілувала осавулиху в руки.

— Запрягай сину, коні, а я тим часом попрощаюсь з господарями та з гістьми, — сказала осавулиха.

Зінько з неохотою попрощався з паннами, кинув ласкавими очима на Маринку і насилу поволік ноги по стежці: йому так хотілось зостатись з Маринкою в садку, гуляти до смерку, гуляти ніч до самого сонця... "Ой дівчино моя мила! Оддав би за тебе усі битви, за твою красу, за твої очі оддав би свою козацьку славу!" — думав Зінько, запрягаючи коні в віз.

— Поклоніться ж од мене старому Демкові і скажіть, що я дуже, дуже невдоволений, що він не прибув до мене. За нашим гетьманським столом без Демка була велика дірка. Скажіть йому, осавулихо, що я його жду в гості, бо такий гість завсіди буде для мене приємний, — говорив гетьман осавулисі на прощанні.

— Кланяйтесь вашому старому і од мене! — промовив пан Беньовський. — Скажіть йому, що я не забув про його, що не забув про його і польський польний гетьман Потоцький, і наш найясніший король, що король готовий і тепер показати свою ласку до його, — говорив на прощанні Беньовський, маючи на думці притягти до згоди з Польщею стару козацьку партію Лютая, дуже ворожу до поляків.

Гості почали прощатись і роз'їжджались. Між ними не було ні одного п'яного. Молода гетьманша викошкала з гетьманського двору козацьку гульню, випивачку та п'янство.

— Не така я верталась колись од гетьмана Богдана, — говорила осавулиха дорогою до сина. — Ця гетьманша і її гетьман чи скупі на вина та на меди, чи не люблять п'яних.

Вже смерком Зінько з матір'ю приїхали додому. Старий Демко сидів на ганку і ждав їх з вечерею.

— Ну, що ж? Добре вас вітала гетьманша на своїх шляхетських іменинах? — спитав старий в жінки.

— Було що їсти, та не було чого пити, і принуки не було, — сказала осавулиха. — Гетьманша привіталась до мене дуже ласкаво, посадила мене за столом коло себе, але принуки до вина та меду не гурт-то було. Чарка обійшла кругом столу двічі чи тричі, неначе сонна, та неначе лягла на одпочинок на шляхетські перини і більше не вставала до гостей. Ліниві чарки в цього гетьмана! Ой, ліниві! Ой Господи! Як то міняється світ! як то міняються люди! Ой-ой-ой!

— Я це знав добре і через те не поїхав до гетьмана, — сказав Демко.

— Що правда, то правда! — сказала Лютаїха. — Од гетьмана Івана не вийдеш п'яна... Кланявся тобі гетьман і запрошував до себе в гості, навіть сердився, що ти не приїхав сьогодні до його в гості.

— Нехай сердиться! недовго йому прийдеться гетьманувати, — сказав понуро Демко.

— Ще й пан Беньовський велів передати тобі поклін і казав, що польний гетьман Потоцький і досі має до тебе ласку.

Демко кинув на ту ласку таку лайку, що аж осавулиха крутнула головою.

— А про Маринку скажу, що кращої і добрішої невістки я й не знайду. Я і в гетьманську пекарню таки заглянула... Приходжу туди, аж там Маринка з Христиною Стеткевичівною розтягують коржі на плачинду. Маринка знала, що я люблю плачинду, і сказала мені сама, що готувала її задля мене. З Маринки вийде добра господиня: не цуратиметься вона простої роботи, нездатна вона валасатись без діла.

— То це вона купила тебе за плачинду? А я звелю стулити для тебе дві плачинди та й перекуплю тебе в Маринки, — сказав Демко. — Ой, хитрі ви усі баби, і старі, й молоді.

— Жартуй, як хоч, а таки поблагослови Зінькові до Маринки старостів слати, — сказала Ольга Лютаїха. — Наш Зінько вже станівний парубок, час його оженити.

Зінько впав батькові в ноги і просив в його благословення слати старостів до Маринки.

— Ну, коли вже твоя мати хоче взяти собі невістку-шляхтянку, то й я вже не буду сперечатись і заступати тобі дорогу. Твоя мати ніколи ні в чому не помилялась на своєму віку. Дай, Боже, щоб вона і теперечки не помилилась. Я тобі не ворог. Боже тобі благослови! — сказав старий і перехрестив сина.

Зінько подякував і поцілував батька в руку, щасливий та веселий. Ніколи на своєму віку не був він такий веселий, як того вечора.

— Але пам'ятай, Зіньку, що при Маринці нам не можна буде нічого говорити про гетьмана Йвана та гетьманшу-шляхтянку, бо Маринка і нам не ворог, але не ворог вона і гетьманші. Коли б часом вона не переносила, як сорока на хвості, в гетьманський двір того, що ми будемо говорити. Не забувай, Зіньку, що я й ти — супротивники Польщі, а гетьманові і його Олесі тільки й сниться, і привиджується Польща. Тепер, сину, їж борщ із грибами — держи язик за зубами! Через тебе, сину, і для тебе я мушу бути на весіллі в домі тих, на котрих вважаю хоч не як на ворогів, але як на недоброхотів для України. Але... поживемо-побачимо, куди поверне Виговський старого козацького воза: чи соб, чи цабе

Згасло небо на заході. Ніч тиха й тепла вкрила землю. Висипали ясні зорі і замигали, неначе живі очі. Спокій запанував на хуторі. І стара мати, і молодий Зінько почували спокій в серці. Один Демко задумався, дуже задумався, сидячи на ганку і згорнувши старі сухі руки на старих грудях. Не те говорили йому ясні зорі, не те шепотів йому листом старий садок, що говорили зорі, що шепотів старий садок молодому синові.

Другого дня вранці Демко сказав синові:

— Запрягай, Зіньку, коні та їдь до Києва до старої Павловської та спитай в неї, чи видасть вона за тебе свою дочку. Поки вона не благословить тебе, нема чого до Маринки й старостів слати і час дурно гаяти.

— Ваша правда, тату, — сказав син, — без матері шкода й заходу коло цього діла.

І другого дня старий осавул та його жінка вирядили сина в дорогу.

Якилина Павловська привітала Зінька дуже радо, поблагословила йому слати старостів до Маринки і, не гаючи часу, сіла на віз з Зіньком і прибула до Чигирина. Другого дня після приїзду додому Зінько поїхав з старостами в гетьманський двір до Суботова, і Маринка подавала йому й старостам рушники. Через два тижні в гетьманському дворі в Суботові справляли Маринчине весілля. Старий Демко мусив їхати на весілля до нелюбого гетьмана, сидів на весіллі надутий та насуплений. Гетьман, знаючи норови старого козарлюги, часто частував Демка винами та медами, балакав з ним весело, запобігав в його, але не розважив старого осавула і не пригорнув до себе його серця. Виговський знав, що старий Богданів товариш не спочуває до Польщі, не спочуває до з'єднання України з Польщею, і догадувався, що Демко через те одвертається і од його, і од його гетьманського двору.

"Ой, стане мені ворогом, і, може, лютим ворогом цей старий дідуган! Коли б він не вчинив мені навпісля якої капості!" — думав гетьман, подаючи Демкові чарку за чаркою то старого меду, то вина, щоб підійти під смак старого козака, котрий звик до гульні та випивачок при дворі старого гетьмана Богдана.

Гетьманша, одначе, справила для Маринки не бучне весілля. Гостей запросила небагато. Гетьманша не звіліла виставляти на столи багато

горілки, медів та вина. Гості встали з-за столів тверезісінькі. Демкові тільки трохи зашуміло в голові. Як тільки почало смеркатись надворі, осавулиха попросила, щоб гетьманша дозволила скривати молоду. Світилки та свашки винесли на віку діжі парчевий очіпок та дорогу білу намітку. Маринці завертіли голову наміткою. Коні стояли вже позапрягані. Час було перевозити молоду, а од Суботова до Чигирина було неблизько. Молодих посадили на один віз, старі сіли на другий. Гості вийшли їх проводжати. Сам гетьман почастував на дорогу Демка, і його жінку, й молодих. Гості й господар випили "до коліс". Демко й стара Демчиха запросили гетьмана, гетьманшу і гостей до себе на обід на другий день. Коні рушили і полетіли з двору, неначе їм хто приставив крила. Зінько гнав коні що було сили, неначе хотів як можна швидше наздогнати в дорозі свою долю.

Другого дня прибули на хутір до осавула Виговський, гетьманша, Якилина Павловська, брат осавулихи Тиміш Носач і ще кілька значних гостей. Приїхала й стара гетьманша Ганна Хмельницька. Значні гості вже застали в Демковій світлиці і на ганку чимало козаків, осавулових родичів та знайомих з давньої козацької старшини, котрі вже покинули козакування і одпочивали на старості літ по своїх хуторах, левадах та садках. Демчиха звеліла накривати столи на причілку хати в садку, бо світлиця була невелика й тісна. За довгими столами посідали гості. Демко викотив з льоху старої горілки. Демчиха заставила стіл здоровими бутлями з горілкою та старим медом. Демко не жалував горілки та медів і часто частував гостей. Чарка ходила кругом так швидко, неначе її хто поганяв батогом. Гетьман пив мало, і то більше для людського ока. Гетьманша випила тільки півкухлика меду і сиділа мовчки. Катерина Вйговська і тут говорила і за себе, і за гетьманшу. Козачки, родички Демкові, сиділи мовчки і тільки поглядали скоса на гетьманшу. Гетьманша все мовчала.

— Горда наша гетьманша! не хоче з нами говорити, навіть не дивиться на нас, — шепотіли козачки одна до другої. — Горда, бо шляхтянка; нехтує нами, козачками, а гетьман добрий та ласкавий: говорить з усіма.

Ганну Хмельницьку посадили за столом поруч з гетьманшею, але стара гетьманша й слова не промовила до молодої гетьманші і все говорила з своїми пасербицями, Катериною та Оленою.

З початку обіду усі сиділи за столом тихо; усім було ніяково говорити голосно за столом, де сиділа гетьманша-шляхтянка. Але, випивши по шостій та по сьомій чарці, старі козаки забули про гетьманшу і заговорили голосно.

Піднявся веселий гомін, пішла розмова весела й смілива. В кінці обіду багато козаків було п'яненьких. Старі козаки кружляли мед здоровими кухлями. Чарка все частіше ходила кругом, аж бігала, неначе стала навіжена. Гетьманші не подобалося це частування, не подобався той гомін та крик п'яних козаків. Вона була рада, як обід скінчився і декотрі гості встали з-за стола. Музики посідали на ослоні і зараз вдарили метелиці. Молодші козаки та козачки не втерпіли і пішли в танець. Земля застугоніла під козацькими підківками. Закаблуки рвали траву цілими кущами. Трава летіла вгору і в одну мить протоптане місце зачорніло, неначе вбитий довбнею тік. Старі полковники та козаки сиділи за столом і дивились на танці. І не в одного з них дрижали жижки до танців під червоними сап'янцями. Не один з них згадав літа молоді.

— Та й танцюють же палко, нема де правди діти! Ото танцюють! ото працюють! Неначе в битві б'ються з татарами, — промовив Демко.

Гетьманша трохи посиділа, подивилась на танці і попросила осавулиху подавати варенуху в світлицю. Вона встала і пішла в світлицю. За гетьманшею пішла Якилина Павловська, дочка Богдана Катерина Виговська, Олена Нечаєва, осавулиха та ще кілька старих козачок. Решта гостей і гетьман зостались за столом, щоб допивати горілку та меди. Напившись варенухи, гетьманша й гетьман попрощались з Демком та Ольгою, попрощались з гістьми і виїхали з двору. Гості сиділи за столами і пили, доки не смерклось надворі.

Маринчина мати ще три дні пробула в Демка; ще три дні збиралася до Демкової хати рідня та близькі товариші-козаки. Ще три дні гуло одгуком весілля в Демковій хаті, в Демковому садку.

Четвертого дня гості розійшлися. В Демковому хуторі настала тиша. Маринці все здавалось, що вона в гостях в осавула на хуторі, що вона ще трохи погостює і швидко виїде з Зіньком до матері в Київ. Четвертого дня вранці Маринчина мати виїхала в Суботів до гетьманші. Маринка заплакала, прощаючись з матір'ю. Аж тепер, на прощанні з матір'ю несподівано спало їй на думку, що вона зостається з старим осавулом, котрий не любить шляхти, не любить гетьмана й гетьманші. Вона забула на той час і про Зінька, і про ласкаву до неї осавулиху, і в її думках все з'являлась здорова постать старого свекра, його неласкавий вид, насуплені товсті брови, їй чогось здалося, що вона зостається на хуторі тільки з одним старим осавулою, і сльози річкою полились з її очей.

— Не плач, дочко! Звикнеш до нового місця. І я колись плакала, як мене привезли сюди, в хутір, а тепер, хвалить Бога, звикла і вік свій ізжила в цьому хуторі і люблю тепер цю оселю, як оселю рідного батька. Те буде і з тобою. Ой Господи милостивий! Така вже наша жіноча доля. Не там доводиться вік вікувати й помирати, де ми родились та дівували. Ой Господи наш милосердний! — говорила осавулиха і сама не зогляділась, як і собі заплакала і тільки завдала Маринці жалю.

Старий батько увійшов у світлицю і кинув оком на Маринку та свою жінку.

— А чого це ви розревлися, неначе на похороні? І стара чогось проливає сльози? — сказав осавула. — Чи не надумала оце ти, стара, мене кидати на старості літ? Ти, Маринко, не дуже вважай на свекрушині сльози та зітхання. Твоя свекруха ладна щогодини зітхати та щодня сльози лити, чи там за курчатами, чи за каченятами, чи за телям, а то й за чортма-чим. Така вже в неї кисла вдача, неначе вона все носить кислиці в пазусі та все їх куштує. А коли ти вдалася в свою свекруху, то ви вдвох, боронь. Боже, ще затопите мій хутір своїми сльозами.

Маринка втямила ніби в неласкавому голосі свого свекра потайні жарти і разом перестала плакати. Але вона все боялась свого свекра, одникувала од його, боялась зоставатись сама з ним в хаті. Старий свекор чогось нагадував їй здорового степового орла, од котрого вона ховалась під крила то доброї свекрухи, то свого коханого Зінька. Вона примітила, що Демко все поглядає на неї скоса, все неначе не йме їй віри, все неначе дише на неї важким козацьким духом... "Ой, коли б не заклював мене на смерть цей страшний степовий орел, цей осавул!" — думала бідна Маринка, поглядаючи на старого осавула, на його довгі вуса, неначе жмені пом'ятих конопель, висмикнутих з його здоровецької голови, неначе з повісма.

— Годі вже вам пхикати та сльози лити, а то ще в світлиці од ваших сліз стане повіддя. Йдіть лучше до пекарні та готуйте обід, бо вже час наставляти борщ, — говорив старий осавул.

Осавулиха з Маринкою пішла до пекарні і заходились варити обід. Впоравшись коло печі, вони накрили стіл. Усі посідали за стіл обідати. Наймичка подала борщ. Борщ вийшов не дуже смачний. Осавул насупився. Зінько виголодався і мотав, не розбираючи, чи добрий був борщ, чи недобрий.

— А котра варила борщ? чи стара, чи молода? Щось борщ не дуже смачний, не козацький, а ніби шляхетський, солоденький, — сказав старий осавул, не то жартівливим, не то докірливим голосом.

— Та це я варила, — обізвалась осавулиха, — Маринка тільки накладала в горщок закришки та м'яса.

— Чи через сльози та кислиці, чи через весілля не вдався тобі борщ? — чіплявся старий до жінки.

Зінько мовчав. Мовчала й Маринка. Не огризалась і стара мати. Смутні Маринчині очі стали ще сумніші: їй все здавалось, що вона сіла за стіл обідати з ворогами.

— Привикай тепер, Маринко, до простих козацьких звичаїв, до простої їжі, до простої страви. Часом моя стара спартолить таку потраву, що зветься жеримовчки. Ти, певно, не їла такої козацької потрави. Привикай і до простої роботи, бо ми люди небагаті й прості і не любимо посиденьки та походеньки справляти, як буває в панів, — обізвався старий, уплітаючи на всі заставки шматки печені, котрі він брав з полумиска — дерев'яною здоровою ложкою з загнутим держалном, схожим на карлючку.

— Я, тату, звикла до роботи в своєї матері, бо й мама робить усяку роботу, і мені загадувала робити усяку роботу, — несміливо обізвалась Маринка.

— Ото й добре!

Маринка спустила віка на очі і поклала ложку на стіл:

Їжа не йшла їй на думку од докорів старого свекра.

Старий осавул перестав гримати, як побачив, що Маринка і не думає паніти і береться до роботи вкупі з старою свекрухою та з наймичкою. Але він все поглядав на Маринку скоса, все кидав навмання жартами проти Маринки, хоч Маринка силкувалась робити усяку догоду старому свекрові. Вона почувала в тих жартах докір, але мовчала. Тільки як родився в Маринки син Ярема, старий зовсім оговтався, звик до невістки-шляхтянки і перестав кидати докорами на Маринку.

VIII

Тим часом до гетьмана Виговського все частіше та частіше приїздили польський посланець Казимир Беньовський, дідич православної віри, Юрій Немирич та інші українські православні пани. Гетьман, задумавши оддати Україну Польщі, боявся, що не всі козаки пристануть на те, й не йняв віри козакам. Він набрав в Чигиринський полк німців, волохів, православних дрібних убогих шляхтичів і козаків, прихильних до Польщі. Зінька він не перевів в інший полк тільки через те, що за ним була гетьманшина сестра в первих. Гармати і німецьку піхоту в Чигиринському полку гетьман доручив німцеві Данилові Олівенбергові. Недалеко від Чигирина за Чорним лісом стояло напоготові найняте татарське військо. Гетьман не дуже йняв віри своїм козакам і обставив свій гетьманський двір найнятими чужинцями для своєї оборони. Старий Лютай знав про нові гетьманські порядки, про гетьманські заміри і тільки хитав з досади головою. Зінько нарікав на ті нові порядки голосно й прилюдно, не вважаючи на те, що його жінка була гетьманшина родичка в первих. Незабаром після того, 16 сентября 1658 року, гетьман скликав козацьку раду в Гадячі. Пан Беньовський приїхав на раду, сказав пишну промову і вговорив прихильників Польщі прилучити Україну до Польщі. Прості козаки мало розуміли кучеряву та премудру промову пана Беньовського. Переяславський полковник Павло Тетеря виложив зміст і тямку тієї промови в народних простих примовках та в приказках.

— Отой всю правду сказав! Згода! згода! згода! — закричали козаки, показуючи пальцями на Тетерю.

Гетьман і полковники підписали ту Гадяцьку умову і постановили послати посланців в Варшаву на сейм і просити, щоб король знов прийняв Україну під свою державу. На раді постановили, що козаки пристають до поляків як рівні до рівних; козацька старшина повинна була дістати шляхетське польське право; Україна повинна була стати великим князівством, а Виговський — гетьманом і руським великим князем.

Вернувшись до Чигирина, гетьман вирядив в Варшаву посланців. В квітні 1659 року польські сеймові посланці з'їхались до Варшави на сейм.

На цьому сеймі повинно було статись велике діло для Польщі. Король був готовий прийняти в підданство козацьке військо і всю Україну, і сейм був повинен роздивитись і розібрати пункти Гадяцької умови, постановленої Казимиром Беньовським та Євлашевським з гетьманом Виговським та козаками ще 1658 року в місяці сентябрі. Сейм розпочався. Король Ян-Казимір і польські магнати та сеймові посланці ждали козацьких посланців з великою нетерплячкою, а вони загаялись і не приїздили.

Варшава заспокоїлась і неначе повеселішала після важких воєн з козаками за гетьмана Богдана. Новий гетьман України Іван Виговський знов вертав Україну польському королеві. Ця радісна звістка пішла по Варшаві, по всій Польщі. Магнати з'їхались до Варшави, давали на радощах пишні бенкети, гуляли по тісних варшавських улицях то верхами на чудових баских конях, то в стародавніх високих каретах, запряжених в простяж.

Грязюка на тісних улицях вже протряхла, але в вибоях і ямах стояло багно. Тісні й вузенькі улиці кишіли людьми, натовпом жидів, котрі понавозили свого краму під час наїзду панів на сейм. По всіх улицях, закутках і переулках сновигали екіпажі магнатів та сеймових посланців, котрі попривозили до Варшави своїх жінок та дочок для розваги. Скрізь мигали високі, аж під самісінькі жидівські стріхи, старомодні екіпажі, де на козлах стриміли погоничі в краківських жупанах з широкими викладчастими комірами, обшитими золотими взорцями та мережками. Чудові коні, запряжені в простяж, в краківських хомутах, з червоними шарфами, причепленими зверху, басували по улицях, як навіжені. В екіпажах сиділи убрані магнати, їх жінки та дочки. На паніях та паннах вперемішку манячіли то польські оксамитові червоні та жовті кунтуші, облямовані білим горностаєм, то модні заграничні сукні. Сиві парики на магнатах та магнатках були перетасовані з оксамитовими колоритними шапками чудернацьких фасонів, часом вигаданих фантазією варшавських панів та паній. Коні катали, як скажені. Весняне сонце грало на дорогих колоритних уборах панів, на блискучих краківських хомутах, на блискучій упряжі, облитій сріблом. Все це жваве, колоритне, блискуче, сновигаюче по улицях, весь цей ворушливий блискучий

розкішшю наїзд ставав в великий контраст з задимленими домками та халупками, з плесами багна по улицях, з смердючою гряззю та гноєм. Всі улиці були схожі на тропічні плеса та болота з смердючою гнилою водою, на котрих манячіли пречудові квітки рожевого та білого латаття, препишних квіток вікторії та колоритних лелій.

Аж у маї прибули до Варшави гетьманські посланці з України. З генеральної старшини прибув генеральний обозний Тиміш Носач, генеральний писар Груша, миргородський полковник Лісницький. Од кожного козацького полку гетьман прислав по два сотника. З посланцями поїхало багато охочих людей з козацької старшини. Усіх посланців набралося двісті душ. Юрій Немирич, дідич православної віри, київський каштелян, котрий поїхав за депутата од Києва, та Прокіп Верещага, як депутат од Чернігова, були на чолі козацького посланництва.

"Козацькі посланці вже прибули! Вже приїхали! —загомоніли скрізь по Варшаві. — Слава Богу! Таки діждались! Знов настане мир між Польщею та Україною!" — говорили польські пани, углядівши, як козацькі посланці в'їхали в Варшаву довгими рядками на баских степових конях.

Червоні козацькі кармазини, червоні високі верхи шапок заманячіли по варшавських улицях. Баскі степові коні помішались з чудернацькими екіпажами. Незвичні до міського гаму й натовпу, дикі степові коні ставали дибки, іржали, як скажені, вищиряли зуби і лякали паній та панянок, проїжджаючих по улицях. Червоні кармазини та шапки зарябіли й заманячіли між чорними жидівськими кафтанами та шабасковими соболевими шапками. Натовп висипався на улиці, щоб подивитись на козацьких гостей, котрих вже давно не було видко в Варшаві. Варшава зашуміла на радощах, заворушилась, ждучи добрих наслідків для Польщі, од приїзду ще не так давно страшних ворогів Польщі, котрі тепер самі горнулись до Польщі, запобігали ласки в польського короля.

Висипали на улицю й вигнані Богданом утікачі з України — покатоличені й сполячені українські пани, котрі повтікали з своїх

маєтностей до Варшави і боялись вертати на Україну. Вони збідніли, зубожіли, обносились і проживали нужденне, не маючи часом шматка насущного хліба. В обстріпаних, в злинялих жупанах та кунтушах ці українські недоляшки стріли козаків криками ненависті. Вони показували кулаки козакам, котрі шугали на конях по тісних улицях.

— Душогуби! Льотри! прокляті схизматики! лиходії! бодай вам добра не було! — виривались прокльони слідком за козаками з натовпу. — Ви нас скривдили! Бодай вашому гетьманові Богданові земля лягла залізом на домовину! Прокляті! ви нас скривдили, нас, дітей України, українського роду, української крові!

Але ці крики сполячених утікачів, панів з України, не долітали навіть до червоних козацьких шапок, їх приголомшували й заглушували крики радісні, крики привіту козакам, що знов повернулись до підданства польському королеві.

Король назначив день для прийняття козацьких посланців. В сенаторській просторній залі зібралися усі сенатори й сеймові посланці. Для короля був поставлений трон на височеньких сходах під червоним оксамитовим балдахіном, перевитим посередині золотими шнурками. Прибув і архієпископ прімас гнізненський. Усі посланці й магнати стали двома рядами по обидва боки зали і ждали короля. Незабаром рознісся по залі голос герольда: "Найясніший король Ян-Казимір їде!" Усі в залі заворушились і подалися до порога. Прімас з хрестом в руках пішов до порога поміж рядами панів і встрів короля в дверях. Сенатори й сеймові посланці низенько уклонилися королеві. Лицемірна покірливість виявлялась на обличчях магнатів, котрі вважали себе трохи не за рівню королеві і котрі в себе вдома, в своїх маєтностях і на провінціальних сеймах і справді виступали як маленькі самостійні королі. Гетьман Богдан продражнив їх за свавільність "короленятами".

Король, ще молодий, але тілистий, поставний та здоровий, повагом вступив в залу і попростував між двома рядами панів до трону. Пани рушили слідком за ним і стали по обидва боки трону. Прімас став на чолі

магнатів по праву руку од короля. День був весняний, сонячний. В вікна по обидва боки трону сипалось майське проміння і обсипало ясним світом багаті оксамитові та шовкові кунтуші, лисніло на золотих шнурках та позументах, переливалось чудовими м'якими сутінками на шовкових та оксамитових складках кунтушів. Увесь збір, блискучий та пишний, аж сяв колоритними фарбами, сяв радісними очима, веселим обличчям.

Увійшли козацькі посланці і гуртом стали серед зали. Засяли червоні кармазини та червоні сап'янці, неначе серед пістрявого гурту магнатів в залі схопилось червоне полум'я. Тільки чорноволосі козацькі голови, чорні чуби на головах, здорові вуси та блискучі темні очі чорніли поверх червоного полум'я кармазинів. Посланці поклонились королеві. Король згорда повів вниз очима і ледве схилив свою низько обстрижену голову, тільки здоровецькі вуси трохи схилились вниз і натякали, що король поклонився — не чолом, а вусами.

Перед держав Юрій Немирич, чоловік вчений і славний оратор того часу. Він спинився посеред зали, виступив трохи з натовпу і висловив латинською мовою пишну промову, в котрій вихваляв Польщу, як вольну державу на ввесь світ, і просив короля знов прийняти в своє підданство усю Україну, одрізнену од Польщі гетьманом Богданом. Після коротенького риторичного вступу Немирич промовив:

— Ми з'являємось в теперішній день перед престолом королівської величності, перед збором всієї Речі Посполитої як посланці найяснішого й найшляхетнішого гетьмана усього війська Запорозького і разом з тим усього українського народу, щоб признати перед лицем усього світа на потомні віки його величність. Річ Посполиту і Корону Польську нашою вітчиною і матір'ю. Держава вашої величності по всьому світу стада славна волею і в цьому схожа на царство Боже, в котрому як огневим духам, так і людському родові даються Божі й людські закони, але з охороною їх вольної волі без найменшого силування на всі часи од самого сотворіння світа. Нехай інші царства й держави будуть славні своїм теплим кліматом, багатством, злитками золота, дорогих перлів та діамантів, розкішшю життя... але там народи не зазнають правдивої волі.

Забувши, що вони обдаровані од Бога вольною волею, вони живуть неначе в золотій клітці, і повинні зоставатись невольниками чужої сваволі, чужого бажання. На усьому світі не можна знайти такої волі, як в Польській Короні! Ця воля, котрій і ціни не можна скласти, ця вольність, а не що інше, веде тепер нас до з'єднання з вами. Ми родились вольними, виросли на волі і вольно обертаємось до однакової з нами волі.

Сеймовий збір заплескав в долоні. Кожний пан почував, що Немирич говорив правду про волю в Польщі, але пани забулись, що в тієї "вольної панської волі" були в неволі хлопи і польські, і українські, в неволі, як у пеклі. Вони забули слова французького вандрівника на тодішній Україні Боплана, що на Україні польські пани живуть, як у раю, а панщанні мужики мучаться, як у пеклі. Оратор в своїй промові забув на той час згадати про те пекло. Немирич замовк на хвилину і знов заговорив:

— Тепер блудний син знов вертається до свого батька. Нехай же батько привітає його поцілунком миру й ласки! Нехай надіне золотий перстень на його палець, вбере його в гарне убрання, нехай заколе годоване теля і радіє вкупі з ним на заздрість іншим! Не тисячі, а мільйони душ потягуються до підданства вашій величності і усій Речі Посполитій! Привіт тобі, найясніший королю!.. Прийми цей багатий край, цей родючий Єгипет, текучий молоком і медом, багатий на пшеницю і на усякі земні овочі, цю вітчину войовничого і давно славного на морі й на суходолі народу українського... Віват, найясніший король Ян-Казимір! Віват Республіка Польська!

Славному в свої часи ораторові одповідали в сеймі короткою промовою. Усі сеймові посланці були раді, що козаки знов задумали вернутись до підданства королеві. Юрій Немирич подав королеві Гадяцькі пункти. Посланці сподобились цілувати руку короля. Сенатори й сеймовики дуже радо привітали козацьких посланців.

Але радість в сеймі швидко змінилась на смуток, як сенатори почали розбирати пункти Гадяцької умови. Піднялись змагання та нарікання, що козаки вимагали дуже багато права та усяких привілеїв для України, що

в Гадяцькій умові, постановленій комісарами Польщі Казимиром Беньовським та Євлашевським, комісари надавали козакам надто багато обіцянок.

По Гадяцькій умові Україна приставала до Польщі як Велике князівство Руське, зовсім самостійне в своїх осерединних справах: козаки приставали до поляків як вольні до вольних, рівні до рівних. Гетьман і великий князь Виговський просив для себе повного права суду над усім козацтвом на Україні і особистої незалежності од усякого суду, од усяких позвів. Козаки вимагали, щоб у Великому князівстві було своє козацьке військо і своє правленство, щоб на Україні не було унії, а польські єзуїти навіть не мали пробувати на Україні; щоб вигнані з України пани-католики й поляки не мали права вернутись на Україну і забрати свої давні маєтності; натомість король був повинен дати їм скарбові землі в самій Польщі. Козаки постановили, щоб усі староства, усі скарбові землі на Україні були оддані в український скарб, були прилучені до українських воєводств. Воєводами повинні бути тільки православні; католики не мали права займати місця на урядовій службі на Україні і через те не мали права діставати коронні землі й маєтності на Україні. Козаки домагались, щоб король дав їм усім право шляхетства і щоб в самому Великому князівстві православні дідичі, князі високого роду були в усьому рівні з шляхтичами-козаками і не присвоювали собі окромішних вищих привілеїв. Щодо просвіти, то козаки вимагали собі права заснувати два університети: в Києві і в Брацлаві, і заводити школи, не питаючись у поляків, права вольної печатні книг та вольної чорноморської торгівлі.

Такі вимагання козаків збурили польських магнатів і сенаторів, гордих своїм шляхетством. Піднялися голоси проти Гадяцької умови. Пани нехтували козаками, нізащо не згоджувались, щоб козаки стали шляхтичами, рівними у своїх правах з ними. Посланці кричали на сеймі, що Україна стане через такі привілеї міцносилою, самостійною державою, небезпечною для Польщі.

— Як то можна давати шляхетські привілеї усім козакам, та хоч би й усій козацькій старшині! Це виходить, що ми дамо шляхетське право

хлопам, бо козаки з хлопів. Це буде приниження для нашої стародавньої шляхти. Рівняти до себе хлопів, якихсь душогубів, лиходіїв! якихсь бунтарів, що встали бунтом проти своєї матері Польщі, якихсь пройдисвітів! Це буде ганьба, неслава для нашої шляхти! Не попустимо цього! — кричали польські пани, вислухавши прочитані Гадяцькі пункти.

— Якихсь схизматів становлять врівні з панами-католиками! — гомоніли в сеймі біскупи. — Схизму треба вбити, як гадину, а не становити її нарівні з католицькою вірою панів. Це сором для нашого святого костьолу! це ганьба на ймення Боже!

— Це знеславить вартість і достойність нашої шляхетської верстви! Ми принизимо, нас самих, підвисивши до себе якихсь пройдисвітів! — репетували деякі пани. — Не попустимо цього! А все то накоїв лиха пан Беньовський!

Трохи не місяць змагались пани на сеймі, розбираючи пункти Гадяцької умови, та все нарікали на Беньовського за його непомірну здатливість на користь козакам. Але були між польськими панами й такі правдиві люди, котрі могли б послужити за ізразець і для сучасних декотрих польських панів і польських істориків.

— Не козаки порушили згоду, а ми, — говорили декотрі пани. — У всьому винна наша гордовитість. Ми з ними поводились не по-людськи. Ми не тільки однімали од них таки їх права, але позбавили їх усякого людського натурального права. От за те Господь Бог і показав нам, що й вони такі люди, як і всі, і по заслузі покарав нашу високодумність. Ми нижчі за їх: вони бились з нами за волю, а ми — за безсиле панування... Тоді, як Адам копав землю, а Єва пряла, ніхто нікому не служив, ніхто нікого не називав хлопом.

Тепер Беньовському довелось викручуватись за свою щедрість в умові ї козаками. І хитрий посланець викрутився. Він подав таку гадку:

— Треба згодитись на усі вимоги козаків, бо тепер Польща має ворогів — шведів та москалів; котрі можуть загубити Польщу. Козаків тепер стало дуже багато, і вони дужі. Ми придбали собі спільників на Україні. Але потім, як мине час, можна буде й порушити усі пункти Гадяцької умови: завести унію, притиснути козаків, вернути землі вигнаним католикам-панам і завести на Україні давні польські порядки. Хоч це все станеться несплоха, але можна буде згодом повернути діло на Україні по-давньому.

Тільки тоді пани й сенатори згодились підписати Гадяцьку умову з певною надією не додержати свого слова. Ізба сеймова й посланницька обидві затвердили своєю згодою Гадяцькі пункти, гадаючи в слушний час зломити своє слово, порушити Гадяцькі пункти.

Затвердивши Гадяцьку умову, сейм назначив дань для торжественної присяги на підданство королеві. Цей день прийшов на 22 день мая.

В сенаторській ізбі поставили пишний трон для короля. Зібрались усі сеймові посланці, сенатори й декотрі біскупи. В одинадцятій годині ранку увійшов в залу король і сів на троні. Сенатори й сеймові посланці стали кругом трону. Тоді покликали посланців нового Великого князівства Руського. Козацькі посланці увійшли і стали вряд. Коронний канцлер сказав красномовну промову од ймення короля і оповістив, що король прощає усі козацькі давні провини, приймає Україну в підданство і затверджує Гадяцьку умову, постановлену Беньовським з козаками 16 сентября 1658 року. Почалася присяга. Перший присягнув король, поклавши два пальці на Євангеліє. В своїй присязі Ян-Казимір обіцяв, що він і його наслідники дають обов'язок королівською присягою держати Гадяцьку умову непорушне на віки вічні і вчиняти правдивість усім жильцям Великого князівства Руського по їх праву і звичаю. "І коли б я, борони. Боже, — сказав в кінці присяги король, — не додержав моєї присяги, то народ український не повинен мені покорятись".

Після короля присягали архиєпископ прімас гнізненський, єпископ віденський за все католицьке духовенство, потім присягли гетьман

коронний і литовський за все польське військо, а після них присягли канцлери і підканцлери Королівства Польського.

Коли ця церемонія скінчилась, почали присягати козацькі посланці. Київський митрополит Діонісій Балабан приніс Євангеліє, обковане золотом, і золотий хрест і поклав їх на столі. Генеральна старшина присягала по одному, піднявши два пальці вгору; отамани й осавули присягали по два разом. Але як церемонія стала вже дуже загайна, то сотники і решта козацьких посланців усі встали навколішки, піднявши два пальці вгору. Генеральний писар Груша висловив за їх усіх присягу.

Скінчивши присягу, козацькі посланці сподобились поцілувати короля в руку, і ввесь збір з церемонією вийшов з ізби і пішов в собор святого Яна.

Узенька улиця коло собору уся заповнилась блискучим кортежем розкішно убраних польських сенаторів та козацьких посланців. Увесь кортеж аж сяв [то] червоними, то синіми кунтушами, червоними верхами козацьких шапок. Улиця неначе зацвіла квітками. Майське сонце весело грало й лисніло на золотих позументах кунтушів, на червоних та жовтих дорогих уборах, на червоних маківках козацьких шапок та на червоних кунтушах. З усіх одчинених вікон визирали гарні панни та панії в пишних уборах. Покрівлі будинків були обсипані народом, неначе їх обсіли хмарами галки. Блискучий кортеж неначе вливався в високі двері собору, кидаючи червонястий та жовтий одлиск на стіни собору, обквітчані виліпленими фігурами та арабесками. Самі янголи, виліплені над високими дверима, неначе ожили, вкриті живим одлиском од дорогих кармазинів. Світ тих одлисків бігав, миготів по горорізьбі; янголи неначе засміялись на радощах, що настав мир і спокій в Польщі, що Україна знов пристає до згоди з Польщею.

Блискучий кортеж неначе поглинули широкі темні двері. В соборі почався молебень. На улиці, на покрівлях стало тихо, як в глупу ніч. Натовп на улиці поскидав шапки. Все затихло. Весь натовп на улиці ніби замер. Тільки чуть було, як в прозорому повітрі десь весело щебетала

ластівка і її дзвінкий, але м'який голос розливався, неначе хто вигравав на флейті веселі трелі. На соборі на хресті вчепилась ніжками галка і закавкала своїм м'яким голосом. І те кавкання галки виразно рознеслося понад домами серед мертвої тиші. Високі й тонкі дві башти собору з дива поглядали на незвичайний збір народу, неначе замершого й захоловшого на улицях, в одчинених вікнах і на дахах.

Серед мертвої тиші несподівано загув орган, та все дужче, та голосніше. Гук органа сповнив увесь собор і мало-помалу ніби полились здавлені хвилі потужних міцносилих гуків через одчинені двері, неначе вони не зміщувались в храмі, і полились через край, потрапили в одчинені двері і розлились хвилями по улиці, понеслися вгору понад домами і розлилися по синьому небі, в майському повітрі.

В соборі заспівали "Тебе, Бога, хвалимо". Заспівали усі од щирого серця на радощах дужими голосами. Орган загув, заклекотів, закричав, а потім загримів: його низький клекіт, як грім, злився з голосами. І задрижали товсті стіни собору, неначе не видержали натиску лицарства, натиску лицарської сили й мужності. Безмовне, ніби змертвіле стовпище захилиталось на улиці й на дахах. Усі почали хреститись, бо вже настав кінець молебня, і всі ждали, що от-от незабаром блискучий кортеж з королем на чолі з'явиться в дверях собору і затопить золотом і сяєвом улицю.

На небі сонце зразу погасло. Набігла майська чорна хмара. Ще орган не замовк, як несподівано вдарив грім, неначе десь недалечко вистрелили з гармати. Грім гуркотів весело по небі і неначе зареготався на радощах великого для Польщі свята. Несподівано полився дощ ливцем. На одну хвилину стовпище неначе вкрилось туманом і заворушилось, захиталось на високих покрівлях. Дощ лив, шумів, аж дзюрчав. Потоки впали з покрівлі і задзюрчали по улиці. Процесія мусила задлятись в соборі поки перестане дощ.

— Це добрий знак! — гомоніли в соборі. — Дощ теплий і плодючий. Як цей дощ несе свіжість і родючість, так постановлений мир з Україною

нехай збагатить нас, прибільшить благословення і надарує процвітанням Польщу!

Дощ одразу перестав, неначе хто закрив несподівано хмари. Одгуки грому лунали тихо десь далеко за Віслою над лугами, над густими лісами. Над Варшавою небо випогодилось і засяло чистими блискучими блакитними фарбами, неначе оповилось найдорожчим голубим м'яким шовком з золотистими сутінками. Кортеж рушив і вийшов з собору. Жовті панські чоботи, червоні козацькі сап'янці з срібними підковами залисніли на улиці, обмочені в теплу дощову воду, котра дзюрчала під ногами. Стовпище крикнуло, як один голос: "Віват, король Ян-Казимір! Віват, козаки!"

— Пішла хмара на татари, а сонечко на християни! — говорили козаки, подивляючись на хмари, що посунулись за Віслу.

Але ті хмари посунулись і на татар, посунулись вони і на Україну...

Після присяги почалися в Варшаві бенкети. Багаті, значні польські магнати запрошували до себе на бенкети українських посланців. Пани вітали козаків з поважанням; козаки показували на словах прихильність до короля й Польщі.

В ті часи польські магнати не ставили собі великих палаців в Варшаві. Здорові палаци з баштами вони ставили в своїх маєтностях по селах та містечках, то над болотяними річками, то на горах для захисту од несподіваного нападу татар, козаків та лівонських рицарів. Палаци їх були разом і твердині, обкопані ровами, обсипані валами, захищені болотами, очеретами або горами. Один тільки коронний канцлер мав чималий палац з двома невеличкими баштами, котрі гордовито позирали на тісно скупчені жидівські та міщанські невеличкі задимлені домки, неначе ногаті та довгошиї чаплі та жаби, що притаїлись на дні болота в осоці. Канцлер запросив до себе на бенкет декотрих козацьких старшин і чимало сеймових посланців.

Просторна довга зала на другому поверсі йшла через увесь палац і була вкрита зверху закругленим плафоном, неначе зігнутим листком паперу або велетенською половиною улика, розрубаного вподовж надвоє. Плафон увесь був обліплений грубими арабесками, неначе на йому було натулене ломаччя пополовині з усяким листом, в котрому подекуди позаплутувались крилаті амури та мизаті й пикаті венери. По обидва боки довгої зали йшли рядочками тісненькі й узенькі кімнатки, в котрих нігде було й повернутись гаразд. Уся зала була освічена трьома люстрами, котрі були причеплені до плафона; на них трьома вінцями горіли свічки ярого воску. Довгі ряди столів тяглися од краю до краю зали. Столи аж захрясли під срібними тарілками та полумисками, повними усяких наїдків. Срібні кубки та пугарі були наставлені посеред столів, неначе срібний гай виріс на скатертях посеред столів. Чимало волів, баранів, кабанів та усякої птиці полягло під ножами кухарів для того бенкету. З льохів викотили кілька бочок старого вина, а найбільше венгерського. В залі стояв гам та клекіт, неначе на ярмарку; скрізь тхнуло воском та димом, як у церкві. Добре вино розв'язало і панам, і козакам язики. Усі говорили голосно, скільки було сили, як тепер говорять селяни в корчмах напідпитку. Господар не раз обходив столи і велів слугам наливати пугарі вином. І пани, й козаки пили страшенно. Гості спорожняли жбани в одну мить. Слуги насилу встигали наливати їх вином з бочок. Вино неначе зсякало, всисалось і входило в суху землю, місяць непоєну дощем.

Пани братались з козаками, обнімались і цілувались на радощах, неначе вони ніколи не бились і навіть не лаялись. Козаки голосно хвалились своєю прихильністю до Польщі.

— От тепер нехай найясніший наш король посилає нас на Москву або на шведів! — говорили на радощах козаки. — Ми дамось їм взнаки і докажемо, що ми готові і головами накласти за його королівську величність. Пропали тепер татари й турки! Нехай вони тепер начуваються лиха! Завдамо ми їм вкупі з вами доброї пинхви!

Вже надворі сутеніло. В залі стало душно, як на печі. Після довгого бенкету козаки й пани вже були п'яні. Коронний канцлер, господар дому, встав з місця і хотів сказати промову, але він був вже такий п'яний, що язик не слухав його і насилу повертався в роті. Канцлер забелькотів, запикав, замикав і замовк.

— Віват канцлерові! віват! Вип'ємо за здоров'я канцлера! — гукнули гості. — Нехай живе славний канцлер!

Вже смерком скінчився бенкет. Господар запросив гостей в садок. Гості рушили в одчинені на терасу двері. Слуги понесли слідком за ними пугарі, кубки, плящки та бутлі. Сад був освічений ліхтарями. Надворі стояла тиша. Гості обсіли лавки на широкій терасі, обсіли кам'яні сходи, розсипались по садку і посідали на розстелених килимах на землі, декотрі посідали на траві. Знов полилось вино та горілка з бочок в бутлі та в жбани.

На терасі один штукар, козацький сотник, стоячи коло ліхтаря і поглядаючи на свою тінь, промовив:

— А що, панове, чи не стала моя тінь довша, як я став шляхтичем?

Генеральний обозний Тиміш Носач зареготався на цей жарт. Зареготались навіть ті козацькі полковники та сотники, котрі самі запобігали в сенаті та в короля ласки, щоб дістати право шляхетства. Пани образились і понадимались. Коронний канцлер насупив брови. Козаки своїми жартами неприємно вразили гордих своїм шляхетством польських панів.

Вже настала глупа ніч. Вже гості спорожнили не одну бочку старого венгерського. Половина гостей насилу потрапила в двері, як почала розходитись додому; друга половина гостей попадала додолу й поснула. Пани й козаки валялись по садку, по траві, по сходах, на терасі, як деревця на дрив'ятні. І сад, і тераса нагадували поле після гарячої битви.

Самого господаря слуги взяли попід руки і насилу доволокли до пишного ліжка в узенькій тісненькій кімнатці.

Нагулявшись всмак на панських бенкетах, козацькі посланці вернулись на Україну з дорученою їм грамотою до Виговського і з затвердженими королем пунктами Гадяцької умови. Король надарував козацьку старшину правом шляхетства, але не всю. Дістали од короля шляхетське право навіть двірські гетьманові слуги, тимчасом як декотрі полковники не сподобились од короля такої честі.

Козацькі посланці вернулись з Варшави до Чигирина аж перед Зеленими святками. Саме тоді поприїжджали до гетьмана полковники та сотники, щоб поздоровити гетьмана з празником по давньому козацькому звичаю. Гетьман жив тоді в Суботові, і козацька старшина й посланці поїхали до Суботова. Першого дня Зелених свят усі вони зібрались в просторній світлиці Богданового палацу. Світлиця була обквітчана клечинням, рутою та любистком. На вікнах, на столах стояли букети з півонії, півників, м'яти та рути. Підлога була посипана татарським зіллям, дрібною осокою вперемішку з пахучим чебрецем. Світлиця була весела, повна пахощів. Дух весняного зілля, ясне проміння майського сонця, все це гармонізувало з радісним почуванням козацької старшини, котру брала нетерплячка, щоб швидше вийшов гетьман і оповістив про шляхетські привілеї, надаровані королем старшині й усій Україні.

В другій світлиці походжав гетьман Виговський, дожидаючись, поки збереться уся старшина, поки зійдуться усі посланці. Гетьманша сиділа на канапі коло столу.

— А що, Олесю? Чи добрим пророком був я колись, ще тоді, як тебе сватав? Чи не справдились же мої пророкування?

— Що справдились, то справдились! Ти був добрим пророком, тим-то я і зохотилась за тебе вийти заміж, бо постерегала твій хист, твою здатність, твій розум та зручність.

— От теперечки я гетьман і великий князь на Русі, а ти велика княгиня! Поздоровляю тебе з великим князівством! — сказав Виговський і тричі цмокнув гетьманшу в щоки.

— І я тебе поздоровляю од щирого серця! — тихо обізвалась Олеся.

— От тепер твої князі Любецькі та Соломирецькі, та твої сенатори-родичі зостались в сливах! Ти тепер вища за їх усіх, бо ти велика княгиня, мов королева на Україні, а вони прості князі і муситимуть схилити свої гордовиті голови перед тобою. Вони тепер зірки, а ти— ясне сонце України, — сказав Виговський, походжаючи по світлиці, гордо підвівши голову вгору та позираючи на стелю та на мухи, що лазили по стелі, неначе то лазили не мухи, а усі ті князі Любецькі і Соломирецькі, та Олесині родичі-сенатори.

— Ну, теперечки як почує княгиня Любецька, що ти став великим князем, а я великою княгинею, то лусне з досади, — сказала гетьманша.

— А князь Любецький зареве од зависності, а твій дядько, кальвініст Христофор Стеткевич, з дива вискочить на тин та й закукурікає, як півень.

— А тітка Суходольська? Тепер вона од зависності скрутиться, зверетениться та й сказиться! Вона ж найбільше перебаранчала нам до шлюбу, — сказала Олеся і встала з місця. — От тепер я велика княгиня! Заткнула роти усій високодумній ріднії — говорила Олеся, ходячи тихо по світлиці. — Нехай тепер вони їдуть до мене з поклоном, бо я тепер так високо стою над ними, як сонце над землею.

В гетьманші очі блищали, щоки горіли. Гордовитість і самолюбство, вдоволене по самісіньку шию, так і світилось в її пишних очах, в цілій постаті її повненької фігури. Довга оксамитова рожева французька сукня пишно сунулась за нею слідком по підлозі, а голубий шовковий кунтуш аж шелестів на її стані, ніби на радощах, що вкриває княжі плечі і княжий стан.

— А знаєш, гетьманшо й велика княгине, що ми постановили в Гадяцькій умові з Польщею, щоб наші українські православні князі, які позоставались на Україні, не мали привілеїв, більших за козацькі привілеї, і були у всьому рівня козакам, — сказав гетьман. — Це нашим князям Любецьким та Соломирецьким ще одна носатка од мене.

— Ото й гаразд! Так і треба! — аж крикнула гетьманша. — Надіну княжу діадему своєї матері на цей урочистий час і покажусь в ній козацькій старшині, щоб тепер вона не дуже ставала запанібрата з нами.

Гетьманша витягла з здорової скрині маленьку скриньку чудової роботи, одімкнула, вийняла дорогу золоту діадему, обсипану брильянтами, і почепила собі на голову; потім вийняла чотири разки перлів і золоте намисто з маленьких червінчиків і почепила на шию.

— Пишна ти в цій діадемі та в перлах! Ти неначе родилась задля того, щоб носити діадему та корону! — сказав Виговський, милуючись своєю Олесею.

Гетьманша запишалась на ці слова чоловіка, на її очі, на її обличчя на одну мить неначе злинули грації і обвіяли їх своїм духом. Але перегодя Олеся знов гордо підвела голову і тихою ходою почала походжати по світлиці. Княжа поставність та поважність знов виглянули в її постаті, в кожному пружку її гордовитого обличчя.

— Та ти, гетьмане, не цілуйся тепер з козацькими полковниками: треба знати й свою честь. І я не буду їх тепер цілувати в плечі, бо я тепер

їм не рівня. Одразу постав себе як великий князь і гетьман, щоб і вони зучились вважати на тебе як на великого князя! — навчала Олеся.

— А то ж як? Авжеж я тепер їм не рівня! Тепер я маю ласку в короля. Тепер я кому схочу, тому й дам шляхетський ранг. Але козацька старшина, певно, вже вся зібралась. Час виходити!

— Виходь ти попереду, а я зараз за тобою вийду, щоб прийняти поздоровлення, — сказала гетьманша.

Зібрана в світлиці старшина все поглядала на двері, а двері не одчинялись. Намальована на дверях дочка фараонова в очереті й кошик на воді з маленьким Мойсеєм все стояли нерушно. Коли це несподівано фараонова дочка з очеретом неначе посунулась і десь сховалась. Два козаки одчинили в велику світлицю двері і поставали по обидва боки дверей. Гетьман прийняв поважний вид і гордо ступив в світлицю. Полковники, й сотники, й посланці сповнили сливе усю світлицю. Гетьман поклонився до їх не дуже низьким поклоном, ледве нахиливши голову. Оксамитовий малиновий кунтуш, червоні сап'янці з срібними підковами та острогами аж сяяли на гетьманові.

Посланці, полковники, сотники й уся старшина низенько уклонились гетьманові і поздоровили його з Зеленими святками. Гетьман подякував тихим голосом і знов ледве поклонився старшині. То вже не були низенькі та облесливі попередніші поклони колишнього генерального писаря Виговського, то був гордий поклін гетьмана і великого князя Русі.

— Не так тепер гетьман кланяється старшині, як було передніше! — зашепотіли декотрі полковники, що стояли позад других. — Неначе не той став!

Гетьман стояв сам серед світлиці і нікого не попросив сісти. Генеральний писар Груша подав гетьманові королівські грамоти. Гетьман прочитав їх мовчки і потім зараз оповістив, котрих полковників та

сотників король надарував грамотами на шляхетство. Шляхетство дістала од короля не уся козацька старшина, а тільки ті полковники та сотники, на котрих, само по собі, показав гетьман. Полковники, осавули та сотники почали переглядатись і шепотіти. Гетьман підвів голову і грізним поглядом поглянув на старшину. Старшина стихла. Прочитавши декотрі грамоти од короля, Виговський промовив:

— Поздоровляю вас, старшино, з Великим князівством Руським і з новим правом шляхетства! Будьте вдячні найяснішому нашому королеві і добродієві!

Дехто з старшини поклонився і подякував гетьманові.

— А ми тебе, гетьмане, поздоровляємо, як великого князя й гетьмана України! — промовив генеральний писар Груша і низенько уклонився Виговському, і разом з ним гетьманові поклонились низенько і ті полковники та сотники, котрі дістали право шляхетства.

Осавул Ковалевський, Тиміш Носач і інші, котрі не дістали права шляхетства, не поклонилися Виговському.

— Поздоровляєш нас, гетьмане й великий князю, з правом шляхетства, та не всіх, — гордо промовив Ковалевський. — Ми, козаки, усі діти однієї матері України. Здається, в Гадячі постановили, щоб уся козацька старшина дістала од короля право на шляхетство, і там не було такої умови, щоб шляхетство було дано твоїм, гетьмане, слугам...

— Не з моєї причини так сталось... Про це вже знає найясніший наш король і добродій, — сказав Виговський і в його словах, в його голосі знов виявились хитрощі та облесливість колишнього Богданового генерального писаря.

— Знає про це король... це правда. Але коли король знає, то тільки через тебе, гетьмане, — знов обізвався зі злістю Ковалевський.

Тиміш Носач стояв мовчки і тільки од злості крутив свого довгого вуса.

Гетьман гордо випростався на ввесь свій високий зріст і сказав:

— Що зроблено, то зроблено, і не нам його переробляти. Прошу старшину пам'ятати про свої обов'язки до найяснішого нашого короля й добродія і до нас, гетьмана і великого князя.

Старшина замовкла. Генеральний писар Груша облесливо промовив:

— Передаємо наше поздоровлення ясновельможній гетьманші і великій княгині!

— От вона зараз буде, — сказав гетьман і вийшов в двері. Фараонова дочка й очерет знов з'явились перед очима старшини.

Через одну хвилину два козаки знов одчинили двері і стали по обидва боки, неначе вкопані. В двері увійшла гетьманша з повагом, горда та пишна. Княжа діадема лисніла й блищала, аж сипала промінням. Золоте намисто, перли, золоті позументи, золоті парчеві квітки на шовковому кунтуші сипали од себе сяєво кругом нової великої княгині. Вона увійшла і стала серед світлиці. Слідком за нею вийшов Виговський і став поруч з нею.

Старшина поздоровила Виговську з святками і з великим князівством. Вона подякувала тихим голосом. Усі полковники та сотники підступали до неї та цілували її в руку і в плече. Вона не поцілувала в плече ні одного полковника.

Гетьман і гетьманша трохи постояли серед світлиці, трохи побалакали з деякими посланцями. Виговський розпитав в посланців, як приймали їх в Варшаві, як вони давали присягу на підданство королеві, а потім поклонився усім полковникам. Гетьманша так само поклонилась

заразом усім одним поклоном і тихою ходою вийшла з світлиці. Слідком за нею вийшов і гетьман, не запросивши старшини до себе на празниковий бенкет, як то бувало передніше. Два козаки зачинили за ними двері.

— Осавул Ковалевський страшний задля мене, — тихо промовив Виговський до жінки. — Він мене зсадить з гетьманства і з великого князівства, але не діжде він цього. Треба йому чики-чики! — сказав гетьман і показав на горло, чикаючи пальцем по своїй горлянці. — Пошлю найнятих убійників, горлорізів-татар, нехай його десь застукають та й чики по горлі!

— Це наш закатований ворог: він нам накоїть багато лиха, — сказала ще тихіше гетьманша.

Уся старшина, усі посланці стояли, терлись, м'ялись, тупцяли, все сподівались, що гетьман знов вийде і запросить усіх на празниковий бенкет, як звичайно бувало передніше. Але двері в світлицю не одчинялись, неначе їх хто замкнув і припечатав. Фараонова дочка мовчки дивилась на старшину і неначе сміялась з їх. Усі постояли, потупцяли та й розійшлись.

— Ого-го! Виговський вже став не той! — сміливо гомоніла старшина. — Вже не осміхається й не кланяється низенько.

— Коли б тобі хоч сісти попросив! коли б тобі дав хоч по чарці за труда! — гомоніли деякі сотники та посланці.

— Ото добра закуска, нігде правди діти! — говорив гордовитий Ковалевський. — Оце гаразд наїлись, напились в гетьмана, та й... бувайте здорові!

— В мене вже аж хміль вдарив в голову од гетьманського вина. Добрий могорич поставив нам Виговський! — жартував Носач.

— Буде він нам ставити ще кращі могоричі! Щось він занадто гордо підняв голову, як став великим князем з ласки королівської, а не з нашої, — гомоніли Ковалевський та Золотаренко. — Не король вибрав Виговського, а ми! А коли ми його вибрали, — то можемо й скинути з гетьманства. Високо він літає, та низько сяде.

Вже аж третього дня Зелених свят гетьманшин брат, сотник Юрій Стеткевич, вговорив сестру та гетьмана, щоб вони запросили старшину та посланців на бенкет. Гетьман і справді запросив до себе, але не всіх полковників та сотників, а тільки тих, що були йому вірні і дістали од короля шляхетство. Це ще більше роздратувало козацьку старшину. Чутка про те, що не всі козаки дістали право шляхетства од короля, навіть не всі полковники й сотники, облетіла по всіх полках. Невдоволена старшина почала нарікати на короля й гримати на гетьмана. Гетьманові про все виказували вірні йому козаки. Більше за всіх підбурював козаків Ковалевський. Гетьман задумав звести його з світа і підіслав потаємці до його своїх шпигунів і убійників. Але вбити Ковалевського їм не вдалося, а слава про цей гетьманів замір пішла по всьому Чигирині.

Діставши грамоти од короля, гетьман визволив з тюрми московського посланця Портомоїна і одіслав його в Москву з грамотою до царя, в которій нарікав на Олексія Михайловича за те, що він розіслав по Україні універсал і звав гетьмана зрадником. Сам гетьман зараз розіслав по всіх полкових містах, по всіх містечках свій універсал, в котрому він оповіщав, з якої причини він одірвав Україну од Москви і оддав Польщі. Усе поспільство, усей народ, усі прості козаки загули, закричали проти цього гетьманського вчинку. Тільки десять років минуло, як народ визволився од польського ярма. Польське лихоліття було ненависне народові й простим козакам. Люди не встигли забутись про панщину, про всі неправди й притиски од панів та ксьондзів. Народ боявся, що знов вернуться на Україну вигнані Богданом католики-пани і силуватимуть його до панщини, що Польща знов заведе унію на Україні, знов напустить єзуїтів та ксьондзів, знов нашле на Україну свого війська, котре прийдеться вдержувати на харчах. Московські бояри й воєводи почали піддержувати пушкарівську партію в Полтаві, ворожу до

гетьмана. В Полтавському полку вибрали за полковника Пушкаревого сина Кирика, котрий скликав до свого полку невдоволених хлопів і назвав їх "дейнеками".

Гетьман не вважав на народ і на козацьку старшину, що була неприхильна до Польщі. Він знав, що усі полковники на Правобережній Україні будуть встоювати за ним, будуть тягти до Польщі; він сподівався, що коронний обозний Андрій Потоцький стане йому до помочі, бо вже привів польське військо на Правобережну Україну і став станом в Білій Церкві. Гетьман назначив Немирича рейментарем над польським "затяжним" військом і послав його за Дніпро, де було чимало полковників, ворожих для гетьмана. Немирич перевів польське військо через Дніпро і поставив його в Чернігові, Ніжині, Борзні й інших містах Лівобережної України. Ніжинський протопоп Филимонов давав про все звістки в Москву. До його пристав Богданів шурин, полковник ніжинський Василь Золотаренко, котрому хотілось видерти гетьманську булаву з рук Виговського; пристав переяславський полковник Тиміш Цюцюра, котрому так само заманулось дістати гетьманську булаву, запобігши ласки в московських воєвод. Яким Сомко, брат першої Богданової жінки Ганни, так само хотів стати гетьманом. Запорозька Січ і славний її отаман Іван Сірко встали проти Виговського і оступились за Богданового сина Юрія, котрому вони хотіли доручити гетьманство. На Україні тліло, жевріло, і огонь був напоготові спахнути. Виговський знав про це і оповістив збір на раду в Канівщині коло Германівки. Він хотів сповістити там королівський універсал на підданство козаків королеві.

IX

Зачувши про цей гетьманський вчинок, старий Лютай так і скипів. Цілий день ходив як сам не свій, сердився, з усіма лаявся, чіплявся до жінки, лаяв Маринку, а по обіді звелів синові запрягти коня в візок і побіг в Чигирин до своїх старих приятелів.

Того таки дня ввечері Маринка примітила, що Демко все шепочеться з сином, все виходить з хати і розмовляє з ним нишком то в ганку, то на

причілку. Після вечері, вже смерком Маринка загляділа в вікно, що старий Лютай неначе крадькома пройшов попід вікнами в садок і поніс здоровий бутель горілки, прикривши його полою жупана. Слідком за батьком майнула під вікнами постать Зінькова. Зінько поніс два здорові хліби під обома пахвами, накинувши наопашки жупан і прикривши хліб полами. Перегодя Маринка примітила, що під вікнами майнула ще одна висока постать і простувала з гори в садок. Вона впізнала полковника Джеджалика, найлютішого ворога поляків та Виговського. За ним знов майнув хтось крадькома, неначе закрадався з-за хати, щоб когось впіймати, а за ним ще пройшло два старі діди.

Маринку взяла цікавість. Свекрухи не було в хаті. Дитина вже спала. Вже й слуги поснули. І в хаті, і в дворі було тихо. Маринка вибігла з хати і побігла стежкою в садок. Старий садок ріс по крутій горі і спускався з горбка в глибокий ярок. Старі груші та яблуні неначе заливали вщерть той яр густим гіллям. Маринка спинилась коло густих кущів ліщини та калини. Вона почула, що в яру гомонять люди. Гомін, тихий і здержливий, часом здужчувався, то знов затихав, ставав тихий, як шелест листу. В садку під старим гіллям було поночі, аж чорно, неначе в погребі, і звідтіля розносився тихий, але густий гомін. Маринці здавалось, ніби десь в пасіці вийшло з уликів два або три рої разом і гули на всю пасіку.

"Що це за диво? Які це люди зібралися в гущавині садка в цьому глибокому яру? І чого вони зібрались не вдень, а вночі? І старий Лютай, певно, тут, і Зінько простував сюди крадькома, потай од мене. І ті, якісь темні високі постаті, певно, йшли сюди..."

Маринка виглянула з-за кущів і знов побачила, що з другого боку садка знизу простували попід коноплями з десяток чоловіка і неначе пірнули в гущавину садка. Маринці стало чогось страшно, не вважаючи на те, що од неї дуже близько ворушились і гомоніли люди, що вона не сама стояла в чорній темряві, а побіч живих людей.

"Щось та є! Не дурно ж старий свекор прикривав полами бутель, а Зінько хліб? Може, це якесь козацьке потайне чарівниче святкування?" —

подумала Маринка і несподівано зразу вся охолола, їй здавалось, що от-от незабаром блисне огонь на небі, і в садок, у чорний яр, впаде з неба огневий змій; їй здавалось, що поміж кущами заворушаться дідьки, виставлять здорові роги, вишкірять здорові червоні залізні зуби, розпечені на жару. Маринка почувала, що в неї по спині пішов мороз, що її морозить всю од голови до ніг. Зуби застукали в роті, неначе в пропасниці. Вона боялась рушити з місця, не мала сили тікати, неначе її ноги приросли до землі. Вона чула багато оповіданні в про запорожців-характерників, про їх чари, і їй здалося, що ті чарівники-запорожці наїхали до старого Лютая в гості темної ночі, при ясних зорях, наїхали не в двір, а потаємці зайшли в глибокий чорний яр, в густий старий садок, щоб справляти якийсь чарівничий бенкет, щоб чинити якісь чари вкупі з господарем, її свекром, потай од людських очей.

Між кущами в чорній імлі блиснув огонь, неначе затлілась жарина; коло неї рядком спахнула друга жаринка, а далі третя й четверта, а потім зажеврів цілий рядок червоних жаринок. Гомін гув в яру, неначе бджоли гули в уликах. Маринці здалося, що огонь от-от спахне під її ногами, що чарівники-запорожці дізнаються, що вона стоїть за кущами, і спалять її підземним огнем за її цікавість. Вона напрудила свої сили і одскочила за другий кущ калини. Несподівано гомін ущухнув. В яру стало тихо й мертво. Маринка почула тихий голос. Вона впізнала той голос — то говорив старий осавул Лютай.

— Старі брати товариші, і ви, запорожці. Гетьман постановив в Гадячі умову з королем: він з декотрими полковниками та недоляшками, православними панами знов запродав Україну Польщі. Вже й посланці його, послані в варшавський сейм, вернулися з Варшави. Король прийняв Україну під свою державу. Козацька старшина дістала од короля препоганий для України гостинець — шляхетське право. Знов настануть для України старі порядки! Знов прийдеться одбиватись од польської нахаби! Може, знов пани помаленьку повертаються на свої землі, заберуть народ до панщини. Гетьман з козацькою старшиною заведуть нове шляхетство, нових панів замість старих.

— Не попустимо цього! не попустимо! Поляжемо покотом на полі битви, накладемо своїми головами, а цього не попустимо гетьманові! — зашепотіли старі козаки.

— Смерть гетьманові! Повісити б за це діло Виговського на першому дереві на гілляці!

— Повісити його на воротях його двору! — гомоніло кілька запорожців, котрих запорозький отаман Іван Сірко прислав в Чигирин на розвідки.

Маринка з переляку іздригнулась. Вона все тепер втямила: вона постерегла, що старий Демко задумав підняти бунт проти гетьмана і вбити його, і для цього зібрав потаєнці в свій садок на яру своїх прихильників та однодумців. Маринці неначе з'явилась жива гетьманша. Гетьманша ніби стоїть над вбитим гетьманом і ламає з горя руки. Гетьман підплив своєю кров'ю і лежить порубаний та пострілянний.

"Побіжу до гетьманші зараз! зараз, і остережу її і все розкажу! Гетьманша тепер пробуває в Чигирині... приїхала з Суботова", — блиснула, як блискавка, в одну мить думка в Маринки. Але її взяла жіноча цікавість: їй хотілось послухати, що говоритимуть далі. Страх чарів, страх од нечистої сили вже минув.

— Смерть польському наймитові! Смерть королівській собаці! Смерть польському підлизі! Смерть пронизі! — говорив один запорожець, і його голос пронизував густий гомін, як різкий крик чайки пронизує шум і завивання бурі на морі.

— Послухайте, панове, моєї ради! На що нам здалася смерть гетьмана? Ми ліпше вхопимо його в його палаці і виженемо в Польщу! — гомонів чийсь голос, і Маринка впізнала чистий дзвінкий Зіньків голос.

— Смерть Виговському! Повісити його на брамі! — загомоніли запорожці і наймити з близьких козацьких броварів.

— Він хоче знов приневолити нас до панщини! Полковники хотять стати панами, знов завести шляхетчину! Це гарно! Не треба нам панів! Смерть гетьманові! — не вдержався один наймит з броварні.

— Приятель Виговського Юрій Немирич, хоч і православної віри шляхтич, вже навів польського війська в Чернігів, Борзну та Ніжин. Польські жовніри вже вимагають, щоб їх харчували наші села й городи. В Ніжині і в інших містах козаки вже збунтувались і вирізують жовнірів. Сам Немирич втік з Ніжина. Козаки застигли його коло села Свідовця і порубали на шматки його! Ми через тиждень вночі проти понеділка нападемо на Виговського двір і вхопимо його живцем, — говорив Демко Лютай.

"Проти понеділка вночі... Дам знати гетьманші! Дам знати, хоч би прийшлось і вмерти", — подумала Маринка і, як стріла, полетіла з кущів на гору, вбігла в хату, впала на постіль і заплющила очі, прикинулась, ніби вона спить. Але вона не спала всю ніч. Соннота та дрімота неначе втікли од неї і пішли по хатах до людей, щасливіших за неї. Маринка встала з постелі, як тільки почало розвиднюватись. І старий Лютай, і Зінько спали довго і повставали вже як сонце височенько підбилося вгору. Маринка поралась, заводилась готувати снідання. Посідали за стіл снідати. Маринка все спускала очі вниз і не могла глянути просто в вічі ні свекрові, ні Зінькові. Їй було ніяково з ними вкупі за столом і дивитись їм в вічі. Їй здавалося, що вона ніби щось вкрала в їх і недобре сховала.

"Побіжу до гетьманші сьогодні... одпрошуся в Зінька та свекрухи ніби по ділу. Але по якому ділу мені одпрошуватись, коли ніякого діла нема? Коли б часом старий не догадався, чого я прошуся до гетьманші... В гості до гетьманші не випадає проситись, бо сьогодні будень, та й роботи чимало. Піду завтра або післязавтра", — думала Маринка, втупивши очі в землю, їжа не йшла їй на думку. Вона все ніби бачила перед собою гетьмана, порубаного, порізаного ножами, бачила, що ніби він плаває в

своїй власній крові. Щодня після того Маринка думала одпроситись до гетьманші в гості, і щодня не ставало в неї сміливості й запикнутись про це перед Лютаїхою та Лютаєм.

Тиждень минав. Настала субота. В суботу було роботи в господарстві ще більше. Маринка мучилась, трохи не плакала.

"Одпрошуся завтра до церкви, а з церкви забіжу до гетьманші", — подумала Маринка і заспокоїлась, думаючи, що вона попередить напад козаків на гетьмана.

Тим часом того тижня гетьман трохи не загинув од руки полковника Джеджалика. Задумавши небезпечне для себе діло, Виговський знов найняв татарську орду. Карач-бей привів орду і отаборився в степу. Гетьман виїхав до татар, щоб стати з ними в спілку. Після присяги і козаки, й татари пили та гуляли. Виговський по своєму звичаю не пив, тільки прикинувся п'яним. Ввечері він увійшов в свій намет, але не ліг в йому спати, а підняв полу намета і шмигнув в татарський стан. П'яний Джеджалик увійшов в намет і шаблею порубав тільки постіль Виговського...

В неділю Маринка пішла до церкви, впала на коліна і молилась, щоб Бог одвернув напасть од гетьмана та гетьманші. Після служби Божої Маринка не пішла, а бігцем побігла до гетьманського палацу.

"Але як мені сказати про змову козаків вбити гетьмана? На кого ж це я думаю виказувати? Невже мені доведеться виказувати на свого свекра та Зінька? А що, як гетьман звелить вхопити свекра й Зінька і постинати їм голови?"

Ця думка блиснула в Маринки, як блискавка. Маринка спинилась і стояла на одному місці, як укопана. Вона й сама не знала, чи йти до гетьманші, чи вертатись додому, їй стало жаль Зінька. Вона ніби бачила очима, як Зінька ведуть на кару, кладуть голову на колоду і стинають

йому голову. Бідна Маринка неначе побачила, як блиснула сокира в здорових руках ката-татарина, неначе почула, як стукнула сокира, як бризнула Зінькова кров, як голова покотилась по землі. Маринка крикнула і повернула назад. Сльози закапали з очей. Вона бігла по улиці додому, неначе втікала од страшного кривавого видовища. Вже вона вибігла за місто, вже з міста було видко свекрів хутір на горі. Тихий вітер повівав на неї і прохолоджував її лице. Вона знов спинилась і задумалась. Знов вона пригадала, яка страшна смерть жде гетьмана, а може, й гетьманшу!

"Боже мій! що мені робити? що мені почати? —думала Маринка, ламаючи руки. — І в кого мені поради питати? Одна рідна мати дала б мені пораду... але я крил не маю, щоб летіти до неї поради питати".

Маринка довго стояла, неначе непритомна, ламала руки. Думки неначе згасли в голові, як світло на вітрі. Але несподівано на неї найшла думка, неначе десь з неба впала.

"Скажу я гетьманші, що знаю напевно, що чула од людей, ніби чигиринські козаки та робітники-наймити змовились сьогодні ввечері вчинити напад на гетьманську оселю і звести з світа гетьмана. Про свекра й Зінька нічого не скажу; не скажу й слова: і хто, і що, і де, і як".

І Маринка знов повернула назад, побігла в місто і застала гетьманшу дома.

Гетьманша сиділа задумавшись. Вже не одна неприємна чутка доходила до неї й до гетьмана. Як тільки посланці прибули з Варшави і привезли грамоти од короля, увесь Чигирин загомонів проти гетьмана. Загомоніли прості козаки, почали нарікати на гетьмана міщани, загули селяни в близьких селах, наймити на броварнях, загомоніла чорнота і усяка сірома. Гетьман знав про цей гомін невдоволених, але він надіявся на свій Чигиринський полк, складений з німців, православних сірачкових шляхтичів та вірних козаків, надіявся на татарське військо, що стояло

напоготові за Чорним лісом, а ще більше покладав надію на короля й польське військо. Гетьманша сиділа задумана й бліда. Одна несподівана чутка за другою, як чорний ворон за вороном, залітали в гетьманський двір і тривожили гетьмана й гетьманшу.

Маринка вбігла в світлицю бліда, стривожена й заплакана. Вона привіталась до гетьманші, сіла й зразу заплакала. Гетьманші здалося, що в домі Демка Лютая трапилось якесь нещастя, що Зінько несподівано або скалічив себе, або занедужав, або помер, або старий Лютай вмер наглою смертю.

— Маринко! Що з тобою? Чого ти плачеш? —спитала гетьманша, сама стривожена.

— Моя дорога гетьманшо! Скажи гетьманові, щоб зараз-таки, зараз тікав з Чигирина, бо сьогодні вночі буде йому біда, — сказала Маринка.

— Яка біда? — спитала гетьманша і трохи зблідла на виду.

— Буде йому смерть: його хотять вбити сьогодні ввечері або вночі, — сказала Маринка.

— Як ти знаєш про це? Хто тобі сказав? Хто хоче вбити гетьмана? — питала гетьманша, хапаючись з питаннями.

— Я про це чула на свої вуха... на улиці... підслухала в садку. Чигиринські старі козаки, міщани та наймити з броварів змовились цієї ночі вбити гетьмана.

— Ох, моя лиха година та нещаслива! — крикнула гетьманша і охолола, й остовпіла.

Маринка знов заплакала голосно на всю світлицю: їй жаль було і Зінька, жаль було і гетьмана та гетьманші, і вона зуби зціпила, щоб не

признатись і не вихопитись яким словом про те, хто має замір вбити гетьмана. Цей плач почув гетьман з другої світлиці. Він раптом одчинив двері і заглянув в ту світлицю, де сиділа гетьманша.

— Хто тут плаче? — спитав гетьман. — Маринка! Чого це ти, Маринко, плачеш?

— Тікайте з Чигирина, ясновельможний гетьмане, бо цієї ночі хотять вас вбити: цієї ночі вас або зарубають, або повісять, або живцем візьмуть і випровадять кудись, а вже куди, про те й сама не знаю. Я підслухала це все на улиці. В місті неспокійно... Тікайте! — говорила Маринка, і її сльози та хлипання мішались з розмовою, з уривчастими словами та викриками.

Виговський зблід на виду. Це була не перша чутка, котра доходила до його, що його збираються вбити.

Тільки що Маринка вийшла з дому плачучи, в гетьманський двір вскочили на конях п'ять польських жовнірів. Гетьман вглядів їх у вікно і вискочив у ганок. Коні були вкриті піною і важко сапали, аж боки в їх ходором ходили. Гетьман впізнав затяжців Юрія Немирича.

Звідкіль ви прискакали? Що трапилось за Дніпром? гукнув гетьман до жовнірів. Біда нам, ясновельможний гетьмане! — обізвався один жовнір. — Пан Немирич поставив жовнірів на станціях в Чернігові, в Борзні, в Ніжині та в інших містах. Міщани й хлопи не хотіли давати нам харчів та станцій і кричали та лютували, що Немирич та гетьман навели польського війська на Україну. Ми стояли в Ніжині. Василь Золотаренко зрадив тобі, ясновельможний. Вночі прийшов під Ніжин Переяславський полк, що зостався вірний цареві. Золотаренко покинув на ніч незаперті ворота без сторожі. Переяславські козаки одчинили вночі ворота, ввірвались в місто і крикнули: "Бийте ляхів!" Міщани й мужики пристали до козаків і за одну годину повбивали п'ять хоругвів. В інших містах так само повбивали жовнірів. Наш рейментар пан Немирич втік. Козаки

наздогнали його за Кобизчею коло села Свідовця і порубали його на шматки.

Гетьман став білий як стіна. Дві сльози покотились з очей: йому було жаль Немирича, найпросвіченішого чоловіка на Україні, котрий і Україну любив, і бажав їй щастя-долі, і стояв за спілку України з Польщею, бо вважав на цю спілку як найліпшу. Настав вечір. Гетьманові оповістили, що по улицях в Чигирині скоївся якийсь несподіваний рух: скрізь було примітне якесь вештання. Вештались козаки, вештались міщани. З сіл, з близьких броварів найшло багато хлопів, налізло багато голоти. Все те чогось никало по улицях, вешталось по хатах, по дворах. Гетьман неначе по-чутив дух смалятини серед пожежі. Він почував душею, що от-от незабаром десь схопиться полум'я пожежі, на котрій він накладе своєю головою.

— Тікай, серце, з міста! — тихо говорила гетьманша Ви-говському. — В місті небезпечно. Можуть напасти на тебе з-за угла, з якогось закутка, з садка. За мене не бійся! Я сяду на коня і сховаюсь в твердині. Мене оборонять обозний Данило Олівемберг та найняте німецьке і татарське військо.

Як тільки надворі смеркло, гетьман спохвату скочив на коня і, як він сам потім говорив, в одній сукмані, верхом на коні втік з Чигирина. Він покатав під Германівку, де козацьке військо зібралось на раду по його приказу. На Германівській раді Виговський думав оповістити Гадяцьку умову, прийняту й затверджену королем та варшавським сенатом.

В той час Юрій Хмельницький вже вернувся з Києва і прибув до Переяслава. Звідтіля він послав вірного слугу свого батька, Брюховецького, з універсалом до запорозького отамана Івана Сірка. В тому універсалі молодий Юрій жалівся на Виговського, що він не вертає йому гетьманської булави, що він грабує Богданові скарби і вживає їх на свої потреби. Сірко прибув з своїми запорожцями і вкупі з Юрієм та вірними йому козаками рушив з військом на Чигирин, щоб вигнати Виговського і настановити Юрія гетьманом.

Одного вечора смерком Маринка знов примітила, що старий Демко майнув попід вікнами і поніс під полою здоровий бутель горілки. Вона вгляділа, що й Зінько поніс під полою два здорові хліби і попростував слідком за батьком з гори в гущавину садка. В Маринки серце забилось з переляку. Вона знала, що гетьман виїхав з Чигирина, і не боялась за його, але й знала, що її сестра в первих, гетьманша, з малим синком Остапком зосталася в Чигирині. Маринка прожогом кинулась з хати надвір, перебігла город попід окопом, вскочила в гущавину садка і сіла в кущах, затаївши дух. Їй було видко, як люди йшли з гори, як перелазили внизу садка через тини і пірнали в гущавину садка. Маринка почула тихий гомін, побачила жевріючі люльки через листя та гілля. Вона насторочила вуха і почала прислухатись.

— Яз старими козаками засяду коло мосту в садках за частоколом, — почав гомоніти старий Демко. — Юрась та Сірко з запорожцями будуть іти в Чигирин через два мости на Тясмині, а Брюховецький зайде з другого боку Чигирина згори, кинеться на гору і візьме твердиню. Я з старими засяду за частоколом, і як тільки вийдуть німці, та шляхтичі, та козаки, вірні Виговському, до мостів, щоб обороняти мости, ми вискочимо з-за частоколу і вдаримо на виговців з потилиці.

— Добра твоя рада! — загомоніли старі козаки, сподвижники Богданові.

— А ви, молоді козаки й голота, повтікайте з Чигирина, повиходьте назустріч Сіркові та Юрієві, пристаньте до їх війська та й рушайте з ними на Чигирин. Дайте доброго перцю виговцям! — говорив Демко.

— Добре! Добре! Згода! — гукнули козаки й хлопи.

Маринка охолола. Вона догадалась, що й Зінько незабаром, не цієї, то другої ночі вийде з молодими козаками та міщанами з Чигирина і піде на битву не за Виговського, а проти Виговського. Довго ще гомоніли козаки в гущавині, довго пили по чарці та курили люльки. Але Маринка

вже не чула того гомону і не прислухалась до його, вже не бачила, як палахкотіли та жевріли, як жар, козацькі люльки. Вона тільки й почувала, як її здавило коло серця, як сльоза за сльозою котилася з її очей. Маринка встала і тихою ходою пішла на гору. Вона увійшла в кімнату, впала на ліжко і заридала, припавши лицем до подушки.

"Тепер Зінько мій піде з Чигирина на війну, доконечне піде! Тепер я бачу, яке мені горе, що я козачка. Горе моє, недоле моя! Не одну ніченьку доведеться мені обливати гіркими сльозами білу постіль, вранці вмиватись не криничаною, ні річаною водою, а дрібними сльозами..."

Цілий день Маринка ходила як сама не своя, робила роботу як сонна. Цілий день в неї очі були червоні, заплакані. Зінько поглядав на неї скоса і думав: "Ну, та й почувливі ж оті жінки на серце та чуйні душею! Я тільки що задумав йти в битву, а вона вже ніби душею це передчуває, неначе їй з неба принесено звістку і кинуто в самісіньке серце. Чудне й дивне жіноче серце!"

Маринка цілий день слідкувала за Зіньком, де тільки ступала його нога. Зінько пішов у станю, довго чистив шкреблом свого найкращого коня, заклав йому багато сіна, насипав в жолоб вщерть вівса пополовині з пшеницею, лагодив та чистив сідло, насипав в сакви вівса на дорогу. Маринка все те бачила і тільки важко зітхала. Зінько все порався в стані та в дворі, вештався й не присідав. Маринка заговорювала з ним, зачіпала його, промовляла до його ласкавими словами, а Зінько і не дивився на неї, і не слухав її. Пишні русяві його кучері аж гойдались на вітрі, розкудлані й нерозчесані, неначе густа жовта пшениця на полі, пом'ята буйним вітром. Віка були спущені і закривали тихі ласкаві очі. Зінько оглядав збрую, оглядав рушниці.

— Чом ти не говориш зо мною? Чом ти й слова не промовиш до мене, неначе важким духом дишеш на мене? Чи ти сердишся, чи ти збираєшся кудись в далеку дорогу? — питала в Зінька Маринка.

— Ніколи мені тепер з тобою балакати. Йди в хату та роби своє діло! Ще наговоримось, — сказав Зінько, роздивляючись на гнуздечку, обковану срібними бляшками та гудзиками.

— Твої думки вже не дома! Твої думки літають вже десь далеко, в далекому краї. Чом ти не обізвешся до мене й словом? Чом ти не подивишся на мене тихими очима? Твої очі ніби зайнялися огнем. Щось є, та тільки ти мені не кажеш усієї правди! — бідкалася молода козачка.

Зінько підвів на неї очі. Очі блиснули огнем битви, блиснули злістю.

— Може, ти чого на мене сердишся? Може, тобі в чому недогода? Може, я тобі не вміла догодити? Ти чогось сердишся на мене? Еге?

— Гаразд, що ти дуже добра сьогодні. Йди в хату та гляди дитини. Мені треба оглядіти збрую. Йди собі од мене! Бабам нечля микатись в козацькі справи.

Маринка покірливо вийшла з стані, похнюпившись і задержуючи в грудях важке зітхання. Вона пішла в хату, стала до роботи, а робота випадала з рук, неначе вона не володала руками. Стара Лютаїха зйрнула на неї скоса.

"Отже ж, молодиця догадується, що Зінько сьогодні лаштується в дорогу. І як вона догадалась? І хто їй сказав про це?" — подумала Лютаїха і сама зітхнула, їй прийшли на думку давні літа, давнє лихо, коли вона була молода, коли й їй не раз доводилось випроводжати на війну свого Демка, коли Демко привіз їй звістку, як синів пошматували ляхи гарматами і полили їх кров'ю білий сніг. Вона ще важче зітхнула, але тихо-тихо, здавлюючи в собі давній, припалий мохом, та пилом, одгук давнього горя.

"Ох, перша розлука, як смерть для серця! Але за першою буде друга й третя, і кінця їм не буде, і лік їм погубиш! А для бідної молодиці це ще тільки перша розлука, гірка як полин!" — подумала стара Демчиха.

Настав вечір. Наймичка подала вечерю в ганок. Усі посідали кругом стола і вечеряли мовчки. Маринка тільки ложку вмочала і прикидалась, ніби вона вечеряє, їжа не йшла їй на думку.

— Час, сину, виїжджати в дорогу. Сідлай коня та не гайся, щоб ти од товаришів не зостався! — сказав Демко, навіть не глянувши на Маринку.

Зінько осідлав коня, насипав в сакви вівса. Мати поклала в сакви харч. Зінько перекинув сакви через конячу спину і прив'язав їх до сідла.

— Тепер благословіть мене, тату, і ви, мамо, в небезпечну дорогу! — промовив Зінько.

Старий поблагословив сина. Мати накинула Зінькові на шию золотий хрест на чорному шнурку і тихо заплакала. Маринка закрила очі рукавом, одвернулась, припала головою до одвірка і неначе її і в хаті не було, неначе вона й на світ не родилась. Вона не насмілилась навіть спитати, куди од'їжджає Зінько.

Кінь стояв, прив'язаний до стовпа, обернув голову до ганка і заіржав од нетерплячки, неначе промовив: "Швидше, козаче! Не гайся, бо не втерплю, стоячи в дворі! Хочу летіти в степ і полечу з тобою вкупі орлом на ворога..."

Зінько зійшов з ганку і за ним тихою ходою ступав старий Демко. Маринка пішла слідком за ними плачучи.

— Побіжи, дочко, та одчини ворота! — гукнув старий. "Я б зав'язала, закувала залізом ворота, щоб не пустити милого!"— подумала Маринка і не рушила з місця.

Зінько скочив на коня. Кінь, як змій, звився і став дибом. Зінько ледве всидів на сідлі Стара Демчиха подибала одчиняти ворота.

— Скажи ж мені, милий, куди од'їжджаєш, щоб я знала звідкіль тебе виглядати, з котрого шляху: чи од сходу сонця, чи од заходу? Ой, вертайся швидше! Не барися довго, бо я вмру за тобою! Скажи ж мені щиру правду, куди од'їжджаєш? — крикнула Маринка і припала головою до сідла та й заголосила, як по мертвому. Сльози душили її; вона почувала, що ледве дише.

— Не скажу, Маринко, бо й сам не знаю, звідкіля вернуся... а може, й не вернуся, — сказав Зінько.

— Дай йому, дочко, шовкову хустку на дорогу. Як впадеш, сину, на степу постріляний та порубаний, то закрий хусткою вид, щоб степові орли не виклювали часом очей, доки товариші піднімуть тебе з землі живого! — гукнув батько.

Маринка розв'язала на голові шовкову червону хустку і подала Зінькові. Розкішна коса впала з-під очіпка і кучерявим хмелем впала на плечі і розсипалась до пояса. Маринка припала до сідла і заголосила на ввесь двір. Пішла луна од того плачу по саду, по зелених вербах. Зінько почував, що й його давило коло серця, але йому хотілось битви, хотілось погуляти в чистому полі, бажалось покарати ворогів. Завзяття обняло його, неначе огнем, в одну мить. Він задушив жаль в серці, свиснув, пустив поводи. Кінь, як скажений, вискочив в ворота і залупотів копитами. Піднялася курява і вкрила хмарою коня й козака.

Марина вернулась до хати, поливаючи стежку сльозами.

— Важка буде тобі, дочко, ця ніченька! — промовила Лютаїха, плачучи. — Але не плач, дочко, не вбивайся! Така вже наша доля. Перша розлука буде важка, як страшна хороба, як сама смерть, а друга буде вже не така важка. Поживеш — звикнеш.

Мати втішала Маринку, а в неї самої сльози крапали дрібним дощем за коханим найменшим сином.

— Ану, баби! Оце розрюмсались! Велике, пак, диво, що козак їде на війну... От я вам поставлю корито, то ви до світа наплачте повне корито сліз, може, хоч курчатам знадобиться... Ой баби, баби! Чудна в вас вдача! — жартував старий. — Ревуть обидві, як корови за телятами. Ось потривайте! Прийдуть ляхи Виговського, муситимете й ви стати на муштру за рушницями. Ти, стара, станеш за козацького полковника, а Маринка в тебе буде за осавула, а наймички позабирають в руки рушниці та й будете палити з гори на ляхів...

Цілу ніченьку проплакала бідна Маринка, припавши ниць до подушки, облила білу постіль сльозами, їй все привиджувалось, що вона бачить Зінька, постріляного, порубаного, на зеленому степу з лицем, накритим червоною хусткою, а кругом його обсіли чорні ворони та орли і ждуть його смерті, як розкішного бенкету. І другого дня ходила вона заплакана, як нежива. Сумні Маринчині карі очі стали ще сумніші, неначе вона тільки що поховала Зінька та вернулась з кладовища. Маринка зблідла, схудла, спала з тіла, неначе занедужала, неначе тиждень недужа лежала.

В Чигирині пройшла чутка, що багато козаків з Чигиринського полку один по одному повтікали з Чигирина і виїхали назустріч до війська Юрія Хмельницького та запорозького атамана, славного Івана Сірка, щоб пристати до їх. Слідком за ними майнуло чимало чигиринських міщан, селян з близьких сіл та усякої голоти. Маринка прочула про це і догадалась, звідкіль виглядати свого милого. Вона щогодини виходила на гору і очі видивила, поглядаючи на Черкаський шлях за річкою, що вився гадюкою на дві верстви глибокими пісками між чималими піскуватими білими горбами. За ті смуги білого піску поривало її душу щодня, щогодини.

X

Незабаром по Чигирині пішла чутка, що вже наступають на Чигиринщину Юрієві прихильники.

Полковник Золотаренко напав на Смілу, маєтність Данила Виговського та Катерини. Сам Данило Виговський саме тоді виїхав з гетьманом на раду під Германівку і пробував в обозі польського коронного обозного Андрія Потоцького. Сміли не було кому обороняти. Оселя Данила Виговського була окопана земляним валом, щільно обгородженим частоколом. Золотаренко, менший брат Катерининої мачухи Ганни, третьої жінки гетьмана Богдана, зруйнував вали і частокіл і спалив оселю пасербиці своєї рідної сестри Ганни. Одначе він не вчинив ніякого лиха самій Катерині і випустив її на волю, спаливши всю її оселю і пограбувавши її маєтність. Катерина втекла в Чигирин до гетьманші і подала звістку, що Юрій з Сірком наступають на Чигирин.

Гетьмана не було в Чигирині. Смілива гетьманша не злякалась Юрія і сама стала обороняти Чигирин. В Чигирині було доволі усякого запасу для оборони: було шість сотень гармат, чотири сотні гарнізону з православної шляхти та німців і кілька сотень козаків, вірних гетьманові. Над артилерією та німецькою піхотою командував німець Данило Олівемберг, вірний гетьманові. Гетьманша щодня, щогодини сподівалась, що до Чигирина прибуде обозний Тиміш Носач, котрий мав заїхати в Чигирин до гетьманші на од'їзді в Германівку на раду; щодня, щогодини вона сподівалась, що гетьман з козаками вернеться з Германівки і дасть поміч Чигиринові. Але сподіванка її була надаремна. Ні Носач, ні гетьман не приїздили.

Одного дня після Першої Пречистої Маринка вибігла на гору за садок, виглядати свого Зінька. За річкою Тясмином, за зеленим лугом, за рядами старої вільхи та верболозу так біліли й блищали смуги піскуватих горбів проти сонця, що на них трудно було дивитись. Маринка вгляділа, що на пісках між горбами на широкому Черкаському шляху неначе спахнуло полум'я, а над полум'ям піднявся ніби дим. Маринка збігла з гори, вбігла в світлицю і промовила до Демка:

— Тату! В пісках схопилася неначе пожежа, видко вогонь і чорний дим!

— Та то пожежа, може, за пісками десь в селі. Чому горіти там, в тих пісках? — спитав старий. — А дай, жінко, бриля! Піду подивлюсь.

Демко накинув на голову бриля і почвалав на гору. Маринка пішла слідком за ним. Старий кинув оком на Черкаський шлях. Між крутими білими горбами неначе текла червона, як жар, річка, звивалась між горбами та все наближалась до Чигирина. Зверху над пісками піднімався неначе справді густий дим.

— Сіркові запорожці! — крикнув радісно Демко. — Це і справді пожежа для когось... а може, й для нас! І Юрій Хмельниченко веде своє військо!

А червоні кунтуші запорожців все посовувались ближче довгою червоною смугою. Смуга вилась, як гадюка, поміж білими піскуватими горбами та все наближалась до Чигирина.

Демко не пішов з гори підтюпцем, а бігцем побіг, як молодий хлопець. Маринці аж смішно стало, що старий дід побіг бігцем, неначе грав в гилки. Прибігши в двір, Демко звелів сідлати коні, узброївся сам, подавав рушниці та шаблі наймитам. І в одну мить Демко з наймитами шугнули з двора верхами і покатали в місто збирати своїх однодумців та товаришів.

Тим часом дали знати в гетьманський двір, що за Чигирином з'явились козаки. І Катерина Виговська, і гетьманша зразу догадались, які то козаки йдуть на Чигирин.

— Це Юрій з Сірком та з Золотаренком підступають під Чигирин! Треба вдарити на тривогу! — сказала Катерина з злістю. — А гетьмана нема в Чигирині, і Тиміш Носач десь задлявся... Хто нас буде обороняти?

Гетьманша зблідла, а потім почервоніла, її тихі очі блиснули од злості й ненависності.

— Не злякалась я їх! Сама дам порядок! Гей, козаче! Сідлай коня якомога швидше! Треба поїхати на гору, оглядіти твердиню. Може, Данило Олівемберг задрімав там, в твердині. Треба лаштувати гармати! — говорила гетьманша.

Тиха на вдачу, спокійна зроду, гетьманша в одну мить стала неначе інша людина. Вона кинулась в кімнату, вхопила два пістолети, заткнула їх за пояс і вибігла на ганок. Козак держав за поводи двоє коней. Олеся скочила,на коня і махнула на козака. Козак скочив і собі на коня і ледве встиг догнати гетьманшу. Як вихор, вона покатала на гору до твердині, вбігла в браму і крикнула на Олівемберга, щоб він лаштував гармати для оборони твердині і виставив козаків за мостом на Тясмині.

Козаки й німці в одну мить узброїлись, стали в ряди напоготові до битви. Гетьманша звеліла їм вхопити сокири і поперед усього порубати міст. Вона знала, що понад обома берегами Тясмина скрізь розляглися луги, болота й мокрачі, знала, що Юрієвим козакам трудно буде перейти через болотяну річку, як звалять в воду міст.

Вчинивши приказ, гетьманша сама об'їхала окопи, огляділа високі дубові частоколи, поставила козаків коло гармат. В неї десь узявся голос, десь узялась жвавість. Вона літала конем, як запорожець, і голосно давала прикази німцям і козакам.

Олівемберг повів козаків та своїх німців до мосту. Не підтюпцем пішло військо, а побігло, хапаючись, щоб захопити міст на Тясмині.

Чигирин на низині коло Тясмина був обкопаний глибоким ровом, а за ровом був насипаний високий вал. Вал ішов до самого болотяного берега Тясмина і неначе пірнав двома кінцями в зелену осоку та високі очерети. На валу стримів високий дубовий частокіл. Проти самого мосту в валу

були широкі ворота, а над ворітьми високо піднімався присадкуватий верх широкої башти. Ворота були замкнуті, але чигиринські козаки не встигли підняти вгору моста над ровом.

Запорожці в одну мить кинулись на місток, полізли на вал, розкидали частокіл і побігли просто до мосту на Тясмині. Олівемберг опізнився. Запорожці вже вступили на міст. Високо над головами хорунжий підняв запорозьке червоне знамено і махав ним, показуючи, щоб задні швидше поспішали на міст. Олівемберг скочив з своїми козаками з другого боку мосту, щоб не пустити запорожців. Два полки, як два півні, кинулись разом на міст з двох боків і зійшлися посеред мосту. З твердині випалили з гармати, гармата гуркнула, і покотився гуркіт розгонами понад лугами, понад гаями. На мосту в одну мить блиснули на сонці шаблі й гострі списи, неначе білі блискавки миготіли понад червоними шапками та кармазинами. Блискавки бігали понад козацькими головами, звивались гадюками, сипались іскрами, миготіли, неначе падали зверху на козацькі голови. Блискучі шаблі перехрещувались, дзвеніли, тріщали, черкаючись одна об другу. На мосту піднявся крик, свист. Запорожці кричали дикими голосами, тюкали, неначе цькували.

— Бий їх, вражих ляхівських підлиз! Лупи, качай! Ось ми покажемо вам запорозького гостинця! — кричали запорожці і як звірі кинулись на виговців.

Задзвеніли, затріщали щаблі ще дужче. Козаки натовпом стиснулись на мосту, так що ні повернутись, ні протовпитись, ні поворухнутись не можна було. Військо неначе грало на мосту в тісної баби. Часом тільки стовпище, неначе жива хвиля, то посовувалось на один бік мосту, то на другий. Запорожці страшно напирали і не стільки шаблями, скільки силою людських тіл одпихали виговців. Вже вони зайняли більшу половину мосту, але виговці крикнули, наперли плечима одні на других і запорожці знов подалися назад, знов оступились за середину мосту.

Несподівано піднявся голос Сірка і, як грім, переміг крики козаків і дзвякіт шабель.

— Пали! — крикнув Сірко до тих запорозьких рядів, що стояли на березі Тясмина. — Чого стоїте дурнички?

Запорожці випалили з рушниць на німців та козаків-шляхтичів, що стояли на другому березі Тясмина. Перші ряди німців впали, неначе трава під косою. Густий дим піднявся над мостом. Німці гуркнули з рушниць на запорожців. Запорожці присіли всі на землю як один чоловік. Кулі свиснули, задзижчали і застукали об стовбури вільшини, що росла на лузі понад берегами. Дим вкрив увесь міст, неначе на мосту схопилася пожежа. Тільки й видко було, як в диму лисніли й блискавкою бігали, неначе в хмарах, козацькі шаблі та списи.

Незабаром тихий вітер зніс дим на річку. Дим коромислом повився вниз понад річкою. Міст знов виступив, неначе з хмари, ввесь залитий ясним гарячим сонцем, ввесь червоний од кармазинів та верхів шапок. А шаблі все блискали та дзенькотіли. Міст став повний людей. Стовпище густішало та густішало. Товсті поручата по обочинах мосту аж гнулись, ледве вдержували страшний натовп. Побиті, поколоті козаки падали на поміст. Натовп ставав на їх трупи, топтав ногами, спинався, щоб дістати списами до своїх ворогів. Почувся між дикими криками жалібний, стогін потоптаних, недобитих людей.

Сірко з Юрієм на конях стояли оддалеки на горбу і наглядали за битвою.

— Ну та й довго ж войдуються мої січовики з тими недоляшками та німотою! Застрягли на мосту, як у дірці: ні тпру, ні ну! Ну та й довго паскудяться! Не спроможуться взяти якогось паршивого містка! А піду лиш я та махну кілька разів шаблюкою, бо мене вже нетерплячка бере, аж руки засвербіли! — сказав Сірко і скочив з коня, кинув поводи в руки одному козакові.

Високий та плечистий отаман Сірко кинувся в натовп, як тигр, протовпився до середини мосту і крикнув:

— Ану, хлопці, разом! Бийте отих поганців, недовірків та недоляшків! Бийте от-так-о-о! — крикнув Сірко і, вхопивши обіруч важку шаблю, почав косити козацькі голови, як косар косить траву. Виговці остовпіли. Страшний вид славного Сірка нагнав на їх такого страху, що вся їх мужність зникла, неначе завалилась на мосту й пішла на дно річки. Шапка злетіла з Сіркової голови. Довга чуприна розсипалась по голові. Здорові чорні очі горіли огнем. Сірко став страшний, лютий. Виговці вирячили на його очі, як перелякані барани. Полетіли руки, вуха, голови по обидві обочини мосту. Виговці падали на міст, як снопи, скинуті з стіжка. Кругом Сірка стало порожнє місце. За ним посунулись запорожці, а між ними вмішався молодий Зінько Лютай. І подались виговці назад, все оступаючись помаленьку.

Несподівано з Чигирина прибіг на коні Носач, скочив з коня і кинувся в битву, щоб не допустити запорожців до берега. Впало кілька запорожців од його шаблі, неначе уклонились йому до ніг. Носач зирнув поперед себе і замахнувся шаблею. Перед ним стояв Зінько.

— Ти чого тут, небоже? То це ти став з ворогами? — крикнув Носач. — Ти, син моєї сестри, йдеш проти нас?

— Йду, дядьку! Я не зрадник! Я не пристану з виговцями до Польщі! — крикнув несамовито Зінько і кинув дикий посатанілий позир на дядька та й замахнувся на його шаблею.

— Дурню ти! Щеня! Як дам тобі по морді оцим держалном, то твоя морда стане плисковата! Хочеш мене, старого, звалити? Не діждеш! — крикнув Носач.

— Діжду, дядьку! Мені й Бог простить за це, коли тепер і брат пішов на брата!

Зінько замірився шаблею в саму Носачеву голову. Носач, зручний та верткий, махнув шаблею в бік навскоси. Його шабля свиснула, як

хвоський батіг, потрапила в Зінькову шаблю і дзвякнула, неначе закричала. Зінькові шабля випала з рук. Носач зумисне повернув свою шаблю плиском і почав бити нею Зінька, як б'ють різкою хлопців-свавольців, то по плечах, то по руках. Зінько крутнувся, одхиляючись на всі боки, але Носачева шабля плиском впала Зінькові на голову. Зінько захитався. Йому заморочило голову.

Саме тоді запорожці так страшно стовпились, одпихаючи виговців, що поручата не видержали, хруснули, як скіпочки, і впали в воду. Зінько, запаморочений, похилився на бік, захилитався і впав з мосту в воду. За ним посипались в річку козаки, неначе хто витрусив груші з мішка.

"Отже ж, і ще втопиться лукавий хлопчисько! — подумав Носач. — Шкода й його, шкода й сестри, шкода й старого Демка. Але навіщо понесло його, ледащо, в обоз Юрія та Сірка?"

Тим часом Демко засів в садках за частоколом. До його назбиралось чимало старих козаків-дідів, наймитів та усякої сіроми. Як вже зібралось їх чимало, Демко дав команду. Стовпище поперло разом в частокіл плечима. Струхлий частокіл хруснув і повалився на землю. Демко і всі за ним разом вискочили з засідки, вдарили з рушниць на німецьку піхоту з потилиці, а потім крикнули, гукнули і кинулись з шаблями на саму середину піхоти. Наймити з броварів та мужики побрали в руки частоколини, кинулись на німців та шляхтичів і почали лупити їх по спинах та по головах. Заглушені німці озирнулись і подалися назад до мосту, їх полк неначе розпався надвоє, і Демко з голотою ввігнався всередину, неначе загнав клин в людську гущавину. Запорожці вскочили з мосту в ту продухвину. Носач подався назад, обернувся і стрівся носом до носа з своїм шурином Демком.

— І ти, старий, проти нас? І тобі заманулося на старості кислиць? — крикнув Носач.

— Заманулося, вороже України! — крикнув Демко і замірився шаблею на Носача.

— Ей, старий! Не грайся, бо, їй-богу, не подивлюся тобі в зуби і зроблю свою сестру удовою! — крикнув Носач, але не встиг він доказати своєї промови, як один козак-шляхтич штурнув Демка списом в груди.

Демко зблід, заточився на ногах, захилитався. Кров цівкою бурянула з його грудей. Сонце заграло, заблискало в цівці крові, як в червоному кришталеві. Демко звалився, як старий дуб, і впав навзнак, поливаючи рідну землю цівкою гарячої козацької крові. Зітхнув він раз, другий і оддав Богу душу.

Виговці розсипались і оступились під сади та частоколи. Запорожці річкою лилися через міст і наступали на їх. А каламутна вода вхопила Зінька і понесла недалечке од берега.

В той час вгорі випали великі дощі. Вода в Тясмині прибула, сливе як в весняне повіддя, і розлилася по лугах, по мочарах позаливала огороди на низині. Зінько потрапив впасти на мілке місце, але бистра течія вхопила його і понесла. Пришиблений в голову, він не мав сили стати на дно і вийти на берег.

Вже вода однесла Зінька далеченько од мосту, як на берег прибігла Маринка. Вона прочула про битву на мосту, і її серце говорило, що Зінько там, що він, може, вже вбитий, а може, постріляний лежить десь на березі, та нема кому дати йому помочі. Вона вибігла з міста і кинулась до мосту. Кулі свистіли кругом неї, дзижчали над головою, а вона не чула того свисту та все бігла до берега.

— Чи не бачили мого Зінька? — питала вона в міщан, що стояли оддалеки над берегом.

— Вже поплив твій Зінько водою, понесло його затопленим лугом, — говорили їй міщани.

Маринку здушило коло серця; вона побігла понад берегом так прудко, неначе хотіла догнати свою долю. Якась сила давала ніби крила її ногам.

"Ой Боже мій. Боже! Його вбили! Вбили мого дорогого Зінька! — майнула в неї думка. — Вже ж мені його не бачити до віку, до суду!"

Коло вільхи стояла купка міщан. Міщани вгляділи, що вода несе живого ще козака на затопленому лузі, кинулись в воду і витягли Зінька. Маринка прибігла, вгляділа Зінька на траві, крикнула не своїм голосом і впала йому на груди. Зінько лежав блідий, з заплющеними очима, але ще дихав. На голові серед тім'я було знать виразку, з котрої просисалася кров і стікала на прилипле до голови волосся.

— Милий мій! щастя моє! золото моє! Ой, не кидай же мене, молодої, бо я вмру за тобою! сама собі смерть заподію! — голосила Маринка, припадаючи головою до Зінькових грудей.

Одна міщанка винесла з хати сорочку. Якийсь старий дід скинув з себе жупана. Одежа на Зінькові висіла шматками, попорота, пошматована шаблями. Міщани здійняли з Зінька мокрий жупан, мокру сорочку. Біле тіло, широкі плечі залисніли на сонці, а на білому тілі синіли смуги та попруги од Носачевої шаблі. На обох плечах червоніли подовжасті рани од шабель, неначе два разки перлів прилипли до плечей. Дід оддер од сорочки полотна і позав'язував рани на плечах. На Зінька наділи сухе плаття, сухий жупан.

— Буде живий! Не плач, Маринко, не вбивайся! Це його хтось цюкнув раз шаблею по голові. Це швидко загоїться, — сказав дід.

Маринка перестала плакати і тільки зітхала і стиха хлипала. Перси її високо підіймались, неначе хотіли зітханням видихати усе горе, що душило в серці. Зінько розплющив очі і застогнав. Він ще не опам'ятався гаразд. Йому здавалось, що він у важкому сні, що йому сниться, ніби він десь на мосту серед битви по коліна в крові чи в воді на дні річки на зеленій траві, залитій повіддям. Перед його очима ніби лився то жовтий світ сонця, то зелений світ води та зелений одлиск трави на дні річки. Йому все здавалось, що він потопає все глибше та глибше, що якась зелена безодня тягне його на глибочінь з усієї сили, і він не може володати руками і ногами, щоб перемогти ту страшну силу, і все потопає глибше та глибше. Знов пожовкло в його очах, потім позеленіло. Зінько застогнав і заплющив очі. Знов усе почорніло в його очах, неначе вкрилось чорною темрявою найтемнішої ночі. Він втратив памороки і зліг усім важким завальним тілом на дідові руки. Маринка знов заголосила, впала навколішки, обняла Зінька за шию і притулилась гарячою щокою до холодного Зінькового лиця.

— Та не плач, Маринко! Надаремно ти побиваєшся! Він живий, тільки зомлів. Йому забило тямки, і в його голова запаморочилась, — втішав дід Маринку. — Не од таких ран виходжувався я, як був козаком. В Зінька не рани, а дряпки та виразки на тілі.

Міщани запрягли коні в віз, наклали на віз сіна; обережно поклали Зінька на сіно та й повезли на Демків хутір. Маринка йшла за возом, як за домовиною, і тихо голосила та хлипала.

Тим часом Сірко та запорожці перейшли через міст і почали розгонити на всі боки стовпище німців та козаків-виговців. Сірко кинув очима набік і вглядів велетенську фігуру старого Демка, що валялась на землі в крові, як колода старого дуба в лісі. Сірко впізнав Демка Лютая.

— І здоров був, Демку, і прощай навіки, вірний товаришу! — крикнув Сірко, здійнявши шапку і кланяючись до Демка. — Так он де довелося тобі полягти головою! Не впав ти од ляської кулі, не йняла тебе куля

татарська, пройняла твої козацькі груди шабля недовірка козака-зрадника. Прощай, Демку, навіки!

Старі козаки й наймити дістали в одній хаті драбину, встелили її впоперек плискованими частоколинами і поклали Демка на ті носилки. Дванадцять чоловіка вхопили носилки на плечі і тихою ходою понесли Демка на хутір. Ще зовсім тепла, здорова Демкова голова коливалась на в'язах, ноги ворушились то на один бік, то на другий. Здорові довгі вуси гойдались на вітрі, як живі. Здавалось, ніби несуть живого чоловіка, але облитий кров'ю жупан, патьоки крові на частоколинах, криваві краплі, що поливали стежку, все це показувало, що вже настав вічний спокій для невтомного оборонця України.

Запорожці та Юрієві козаки перейшли через міст і кинулись слідком за виговцями та найнятими німцями. Юрій Хмельницький позад усіх з'їхав на міст на степовому коні. Усей міст був залитий кров'ю. З поваленими подекуди поренчатами міст здавався шутим, пощербленим, покаліченим, як повбивані козаки, що валялись на мосту. Поренчата були забризкані кров'ю. Усей міст червонів, неначе підплив людською кров'ю. Подекуди чорніли кров'яні калюжі, припечені гарячим сонцем. Кров в калюжах вже поскипалась. На мосту валялись трупи суспіль, як зрубане колоддя в лісі, валялись одтяті по плече руки, валялись стяті голови, як гарбузи на баштані, валялись одсічені вуха, носи, шматки м'яса, неначе тріски на дровітні. Одна рука заклякла з шаблею в пальцях. Закляклі пальці держали шаблю так міцно, неначе п'явками впились в держално. Уся міць, уся сила, з котрою рука замахнулась на свого-таки брата козака, неначе захолола й заклякла в здоровецькому кулакові. Один прездоровий труп зсунувся плечима з мосту. Одтята голова теліпалась на шкурці і звісилась вниз над воду, неначе заглядала в річку, а з шиї дзюрчала та точилась тепла кров, як червоне вино з бочки, лилася в воду і закрасила каламутну воду довгою червоною смугою на самій бистрині. Подекуди по жолобчастих дошках помосту ще стікала кров в воду і довгими смугами червоніла на бистрині.

Юрій з'їхав на міст. Кінь схарапудився, боявся ступати на трупи, як на живих людей. Юрій торкнув в боки коня острогами. Баский кінь пішов по трупах, але все хропів і прихкав ніздрями, неначе боявся тієї страшної картини людської звірючості. Юрій спинив коня серед мосту і оглядав картину свіжого кровавого бойовища. Ні один пружок його молодого лиця не здригнувся, ні один пружок жалю та смутку не набіг на його чоло, на його вид. Він з презирством дивився на трупи, на кров оборонців свого ворога, ненависного гетьмана.

З води виринали козацькі трупи, що позачіплювались одежею об стовпи під мостом. Трупи то поринали, то виринали, витикаючи поверх води то зрізану вщерть червону шию без голови, то покривавлене плече без руки. Один вбитий запорожець зачепився жупаном за кілок стовпа, падаючи в воду. Жупан не пускав його потонути на дно. Вода гойдала тіло, як вітер гойдає дуба. Червоні сап'янці то мріли над водою, то виринали поверх води і лисніли на сонці, як червона калина, облита дощем. Довга чуприна, як гадюка, вилася в бистрій воді, метлялась на всі боки, неначе жменя конопель на бительні. Вода в Тясмині почервоніла. Тясмин неначе заплакав кров'ю, пролитою братами козаками. Річка несла трупи, несла чорні шапки з червоними верхами. Шапки позачіплювались за кущі затопленого верболозу та високої осоки. Здавалось, ніби вода вкрилась червоними квітками чудернацького латаття з чорним широким листом. Ворони почули людську кров, злетілись і обсіли верби, вкрили кущі. Хижі орли та яструби шугали високо в небі над річкою, зачувши дух крові.

Юрій задивився на ту картину смерті, котра недавно витала над мостом, над річкою, і осміхнувся злим осміхом. В гострувато му лиці з тонким гострим носом, в гострих темних очах засвітилось щось хиже, як в очах хижого шуляки. коли він кидається на здобуток.

Дух людської, ще теплої крові парував під гарячим промінням сонця з кривавих калюж. На мосту тхнуло кров'ю, як в різницях. Сам шляхетний кінь неначе спахнув гнівом на ту людську звірючість, заіржав і став бити копитами. Копита захлюпали в крові, як у калюжі, і червоні бризки

людської крові пороснули навкруги, як коралові намистини порваного намиста. Кінь вдарив копитом в одну голову. Голова покотилась і впала в воду. Вода покотила голову з чуприною, неначе в воді крутився волоський темно-зелений гарбуз, зірваний з бадиллям, з огудиною. Голова крутилась, переверталась, вищиряла зуби, мотала чуприною, заплутувалась в своїй чуприні, як в кушірі. Юрій задивився на ту картину й зареготався. Кінь скочив вперед. На кінці мосту лежав впоперек лицем догори ще молодий козак-виговець, пишний, гарний, як картина. Русяві кучері вилися хмелем кругом голови. Незвичайної краси лице, ніби виточене з мармуру, неначе задрімало, очі закрились прозорими віками, довгими віями. Кучері потонули до половини голови в крові. Сам кінь неначе пожалував топтати копитами ті кучері і обминув трупа, ніби живого чоловіка.

Юрій свиснув на коня. Кінь став дибки і застукотів копитами. Юрій поскакав доганяти своє військо. Тим часом Сірко з запорожцями погнався за втікачами. Добре бились виговці, але нічого не вдіяли і мусили втікати. Вони кинулись втікати врозтіч, а потім скупчились, побігли на гору, вбігли в одчинену браму і сховались за валами, обтиканими дубовим шпичастим частоколом. Брама зачинилась. Налагодивши гармати, козаки-виговці і німці поцілились на запорожців і смальнули з однієї гармати, потім з другої. Юрій і Сірко з військом оступились назад і подались в місто. Чигирин ще не був взятий.

— Не тепер, то в четвер, а Чигирин і твердиня будуть в наших руках! — обізвався Сірко до Юрія. — Попоробили, попопрацювали ми оце на містку, а тепер час би і за добрий обід сісти, але, мабуть, гетьманша не нагодує смачним обідом за цю криваву справу.

— Що не нагодує, то не нагодує! Вона рада б теперечки нагодувати нас залізним бобом, — обізвався Юрій. — Тепер вона й Катерина сидять в батьківському палаці та, мабуть, од злості кусають свої пальці. Зате ж почастує нас медом та вином моя мачуха Ганна. Я догадуюсь, що вона потай од гетьманші десь у сусіди готує нам пишний обід.

Юрій і Сірко з деякою старшиною в'їхали в гетьманський двір. В одчинених дверях на порозі стояла Ганна Хмельницька і держала в руках на срібному полумиску хліб та сіль. Юрій, Сірко й козаки скочили з коней і приступили до Ганни, поздіймавши шапки.

— Вітаю тебе, сину, в батьківському дворі, як господаря й гетьмана України! Даруй же, Боже, щоб ти гетьманував і пробував в цьому палаці до кінця своєї жизності!

— Спасибі, мамо, спасибі! — сказав Юрій і, поцілувавши Ганну в руку, хотів взяти хліб.

— Дам тобі, сину, святий хліб тільки тоді, як даси обіцянку, що не вчиниш ніякого лиха твоїй сестрі Катерині, гетьманші Виговській і її дитині. Скажи мені певне слово, що ти випустиш їх на волю, не вчинивши їм ніякого лиха. Мій брат Василь обидив Катерину, тим що зруйнував і спалив її оселю в Смілі. Вона тепер не має ні житла, ні пристановища.

— Добре, мамо! даю своє гетьманське слово і додержу його. Катерина нехай живе в Суботові тим часом, — сказав Юрій.

— А чи нема, Ганно, в тебе чого попоїсти? Ми голодні, як вовки-сіроманці. Ото б тернули, якби оце нам добрий обід? Аж за вухами б лящало! — промовив Сірко.

— Є обід! є, та ще й добрий! Я вгадувала, чиє буде зверху, а чиє насподі, як ви підступали під Чигирин, і потай од Олесі Виговської звеліла і понаварювати, і понапікати.

Юрій вступив в покої і пішов шукати своєї сестри Катерини та гетьманші. Катерина і гетьманша сиділи в одному маленькому покоїкові. Маленький син гетьманші качався долі на килимі і грався з кошеням.

— Добридень вам в хату! Вітайте гостей, хоч непроханих і нежаданих! — сказав Юрій.

Катерина мовчала, і гетьманша мовчала. Вони оби'дві понадувались й одвернулись од Юрія. Ні одна не підвела очей, не глянула на Юрія.

— Вже хоч сердьтесь, хоч не сердьтесь, а Чигирин мій, а ви мої полонянки. Вас одвезуть в Суботів і будуть вас там держати, доки я не розправлюсь з гетьманом Виговським, доки не видеру з його рук булави і батьківських скарбів, — говорив Юрій.

Запекла та завзята, як і її батько Богдан, Катерина встала і, гордо підвівши голову, вийшла до другої кімнати. Олеся сиділа мовчки і не глянула на Юрія.

— Ось подивись, який у мене гарний котик! Це мені бабуня дістала. Але котика не посилай в Суботів. Я зроду не дам! — говорив Остапчик і втік у куток та й сховав котика за скриню.

Ганна посадила гостей за столи і звеліла подавати обід. Юрій пішов просити Катерину та гетьманшу на обід. Катерина й Олеся і словом не обізвались, і не глянули на його.

— Не до обіду тепер їм, сину! Їжа не йде їм на думку, — сказала Ганна і звеліла подати обід гетьманші та Катерині в окромну кімнатку. Обидві вони сиділи за столом і ложок не вмочили. Їм було тепер не до їжі. Гетьманша нагодувала тільки Остапчика. Остапко та кошеня пообідали всмак за їх обох.

— Тепер ви, мамо, зостанетесь господинею в моєму палаці і будете доглядати мого добра, поки ми справимось з гетьманом, — сказав Юрій.

По обіді Юрій звелів одвезти гетьманшу й Катерину в Суботів і поставити коло їх сторожу. Одначе він швидко після того випустив

Катерину на волю, а гетьманшу трохи не рік держав в Суботові під сторожею. Катерина, одначе, зосталась жити в Суботові і вкупі з приятелькою гетьманші Грушовою, жінкою генерального писаря Груші, розважали її в самотині та в горі.

Тим часом пораненого Зінька привезли в двір. Маринка заголосила, як угляділа стару Демчиху, і кинулась їй на плечі, неначе жалілась на свою лиху долю. Демчиха заплакала і почала втішати Маринку. Чоловіки внесли Зінька в хату й і поклали на ліжку в кімнаті. Плач і хлипання стривожили Зінька. Він одслонив віка, глянув каламутними очима і не міг опамятатись, де він тепер знаходиться. Незвичайні передніші події, швидко міняючись перед його очима, затуманили йому памороки й затінили пам'ять. Жовті пружки літали перед його очима по білих стінах, по шибках вікна. Він знов заплющив очі, і жовті кружки замиготіли, стали червоні, як кров, потім забігали, задрижали, заворушились, як пшениця на решеті тоді, коли її точать; потім усе позеленіло в Зінькових очах. Зелений прозорий світ залиснів в очах, і йому все здавалось, що він потопає в воді і бачить під собою зелене дно, вкрите не то травою, не то дрібною ряскою, а в тому зеленому світі мигали блискучі іскри, неначе лисніли шаблі та списи. І в одну мить йому уявився дядько Носач, страшний, лютий, з блискучою шаблею в руках. Рука з шаблею замахнулась на його...

Зінько опам'ятався, пригадав і битву на мосту, і дядька Носача, і як він впав з мосту в воду, як вода заклекотіла на бистирі і покотила його по залитих зелених лугах. Думки пішли одна за другою рівно, неначе намистини в разку намиста нанизувались одна за одною.

Зінько одслонив віка, втямив, де він лежить, впізнав Маринку, впізнав матір, впізнав свою хату. Він почував, як боліла в його голова, як нили роз'ятрені рани на плечах та сині попруги. І ні один стогін не вирвався з міцних козацьк персів. Спокійно дивились Зінькові тихі сині очі на Маринку і неначе промовляли. "Не плач, не вбивайся, моя мила. Я ще живий і буду жити..."

— А де ж батько? Чи не бачила ти, Маринко, батька? — спитала Демчиха.

Тільки що вона промовила те запитання, за ворітьми почувся гомін. Демчиха вибігла на ганок.

— Одчиняй, осавулихо, ворота! Йде до тебе Демко, як дорогий гість, в останній раз! — гукав старий козак з-за воріт.

Демчиха побігла одчиняти ворота, вгляділа ту козацьку домовину, стулену з частоколу, на котрій несли Демка, і зразу зауважила, що вже Демко не встане з тієї козацької домовини по віки вічні.

— Лежить твій Демко, буцім живий, але вже йому не вставати! — сказав старий козак. — Винеси, осавулихо, води в садок; ми обмиємо на йому кров отам, на причілку, причепуримо, одягнемо, та вже тоді внесемо до господи.

Стара осавулиха впала на ноги Демкові, припала до носилок, неначе вплила до його, і довго-довго плакала, побиваючись. Старі козаки та сірома стояли на одному місці з носилками, поздіймавши шапки, і дали волю Демчисі виплакати горе, вилити сльози.

Старі Демкові товариші козаки обмили Демкове тіло, одягли в козацький жупан, обули в червоні сапянці, внесли в хату і поклали в світлиці. В той час гуркнула гармата раз, потім другий: запорожці, пообідавши всмак після важкої праці на мосту, облягли твердиню, огорнули її з двох боків, окопались валом, поставили гармати і почали вибивати виговців та німців з замку. Саме тоді набігла на небі чорна хмара. Вдарив грім раз, другий. Гуркіт грому злився докупи з гуком гармат. Надворі задощилось, занепогодилось. Дощ полив ливцем як з відра і змив міст, замазаний, залитий козацькою кров'ю, котрої наточили козаки з своїх таки братів козаків. З того бойовища пішла на дальніші

часи неначе страшна пошесть на проливання братньої крові, на велику руїну України.

Прийшов і отаман Іван Сірко на останні одвідини. Він перехрестився, поцілував у руку мерця і став, опустивши руки; потім заклав пальці одної руки за пальці другої, вивернувши руки долонями вниз. Здорові чорні пальці хруснули з досади та з горя. Довго стояв Сірко, високий та плечистий, такий як і покійник Демко, стояв, похиливши голову і втупивши очі в поміст. Думи за думами линули в його голові: картини битв та стичок виникали одна за другою, тих битв з татарами, з поляками, де він бився з ворогами попліч з Демком ще за молодих літ. В хаті усі мовчали неначе боялись стривожити той рій споминок, котрий обсів сиву Сіркову голову. Демчиха й Маринка перестали голосити. Сірко зітхнув. Високі та широкі перси підвелись вгору, як гора, й не швидко опали. Він підвів голову, підвів карі блискучі очі і зирнув на Демчиху.

— Я думала, що Демко вже вмре своєю смертю, доживши свій вік, — тихо заговорила Демчиха.

— Не козакам помирати в своїй хаті. Наша смерть на чистому полі, наше тіло на поталу орлам та вовкам-сіроманцям, — сказав Сірко і похапцем вийшов з хати та й попростував на гору до запорожців, до замку.

ЕПІЛОГ

Саме в той час, як Юрій та Сірко добували Чигирин, гетьман Виговський скликав козацькі полки на раду під Германівкою. Полки зійшлися недалеко од Германівки на долині, де протікав невеличкий потік; ховаючись в осоці, в рогозі та в очеретах. По один бік долину перетинав старий дубовий та грабовий ліс. По обидва боки долини стриміли рядами круті горби. Полки зійшлися на широкій долині і стали лавами з трьох боків. Козацька старшина скупчилась серед полків на чималому пустому просторі. Серед того простору стояв стіл, застелений

червоним сукном. Коло столу стояв з грамотами генеральний писар Груша. Червоні знамена маяли на вітрі, тріпались, неначе птиці. Уся зелена долина неначе маком зацвіла: скрізь червоніли на ясному сонці червоні кунтуші, лисніли червоні верхи шапок: Кругом стола червоні сап'янці на полковниках та сотниках аж горіли, неначе вони стояли по коліна в жару Навкруги долини усі горби обсипали селяни з Германівки та з близьких сіл. Довгі ряди селян в чорних свитах чорніли по горах, неначе насовувались чорні хмари. Усі полки, усе стовпище гуло тихо, неначе бджоли в здоровій пасіці.

З-за гори лісом з'явився гетьман Виговський на коні в червоному оксамитовому жупані, в шапці з двома перами над лобом, обсипаними діамантами. Пера засяли, заблищали на сонці. Військо і народ впізнали по тих перах гетьмана. За гетьманом їхав на коні обозний Носач та кілька полковників, а за ними слідком виступав з-за гори полк шляхтичів та найнятих польських жовнірів. Гетьман не йняв віри своїм козакам і найняв в польського коронного обозного Андрія Потоцького, що стояв в Білій Церкві, тисячу польських жовнірів на всякий час. Той полк жовнірів став під лісом напоготові до оборони гетьмана.

Гетьман з старшиною в'їхав на коні в середину козацькому круга. Вид його був спокійний на взір і гордий, але в очах виявлялася тривожність і непевність. Душа його була неспокійна: він не був певний, що рада прийме радо й з прихильністю угоду з Польщею. Козацькі полки, стовпища селян на горах затихли, неначе замерли. Лави козаків стояли, неначе скам'яніли. Тільки знамена шелестіли та лупотіли на вітрі.

— Шановні полковники й сотники! Ви вже знаєте, які пункти Гадяцької умови з Польщею ми постановили і які затвердив король і варшавський сейм. Тепер треба оповістити ті пункти усім козакам, щоб у нас була певна згода по всіх полках, — почав говорити гетьман.

Старшина вислухала ті слова гетьмана і заворушилась стиха. Ті полковники та сотники, що не дістали од короля права шляхетства, почали тихо гомоніти й нарікати. Гетьман послав Верещаку й Судиму між

полки, щоб вони прочитали й вияснили козакам пункти Гадяцької умови. Козаки вислухали грамоти і закричали:

— То це нас знов оддають Польщі! Десять років тільки минуло, як ми вирвались з ляської неволі, а гетьман знов оддає нас польським свавольним панам в пекло! Не треба нам Польщі! Не хочемо до Польщі! Бий виговців на смерть! Поляжемо головами, а Польщі не піддамось! Пани нас дурять своїми обіцянками. Вони знов наїдуть на Україну, загадають нам робити собі панщину! Запряжуть нас в ярмо! Знов будуть нас заганяти в костьоли! Не попустимо цього! Гетьмане! Клади на стіл булаву!

В одну мить усі полки заворушились, зашуміли, як роздратовані бджоли в улику. Стовпище селян по горах заворушилось і закричало. Усі козаки загули, як бір у велику бурю. Гетьман не був страхополох, видержував не раз великі битви. Але він почував, що переполох підступає йому під груди. Його здушило в грудях, здушило коло серця; він боявся за своє життя. Тривожними гострими очима поглядав він на ті купи війська, котрі згромадились кругом Верещаки та Сулими. Крики здужчувались. Замигали, залисніли шаблі поверх козацьких шапок. Гетьман вглядів, як рука в Верещаки, піднята вгору з паперами, одскочила по лікоть і полетіла вгору. Замигали, заблискали шаблі над головами Сулими та Верещаки. Судиму й Верещаку порубали й пошматували в одну мить. Полки заколивались, захилитались, як хвилі на морі, і рушили до столу, до того простору, де стояв гетьман.

Тоді Виговський втямив, що його замір не вдався, що козацькі шаблі готові пошматувати й його. Він почував, що смерть вже замахнулась на його своєю замашною косою, він неначе почував хвоський свист тієї коси над своєю головою. Страх напав на його в одну мить, і мороз пішов по всьому тілі. Гетьман повернув коня назад і з старшиною бігцем подався до лісу. Полки рушили за ним навздогінці. Тоді тисяча найнятих польських жовнірів виступила з лісу і закрила його й заступила од козаків. "І втікав він, — як каже український літописець, — як втікає обсмалений з пожежі".

Гетьман втік в польський обоз, що стояв під Білою Церквою, і вкупі з польським коронним обозним Андрієм Потоцьким поїхав до Білої Церкви. Стовпище козаків рушили за ним навздогінці і стало станом на Взінні, недалеко од Білої Церкви. Тут зібралася нова козацька рада. На цій раді Виговського скинули з гетьманства і обібрали за гетьмана Юрія Хмельницького.

До Виговського в Білу Церкву прибули козацькі посланці і вимагали, щоб він сам приїхав на раду і поклав булаву. Виговський не згодився на це і не поїхав. Тоді козаки послали до його канівського полковника Лизогуба та миргородськського полковника Лісницького і домагались, щоб Виговський принаймі прислав бунчук та булаву, коли сам не хоче прибути. Довго Виговський противився, але побачив, що непереливки і промовив: "Я вертаю бунчук і булаву, але з такою умовою, щоб козацьке військо зосталось в підданстві польського короля". Виговський доручив бунчук та булаву своєму братові Данилові і вкупі з посланцями одіслав його на раду. Данило оддав бунчук та булаву, оповістив, що Виговський зрікається гетьманства, але з такою умовою, щоб Україна зосталась при Польщі і щоб Юрій випустив жінку Виговського з сином з Чигирина, давши передніше в заклад кілька козаків для певності слова. Козаки згодились й оповістили Юрія гетьманом радісними криками. Юрія підняли, поставили на стіл і прикрили його знаменами. Данило подав йому булаву. Після ради обозний Носач, полковники Гуляницький та Дорошенко прибули до Білої Церкви і дали Виговському підписку Юрія і старшини, що вони видадуть йому жінку з сином та з деякими поляками, що пробували в полоні в Чигирині. Але не швидко Юрій випустив жінку Виговського з полону. Трохи не рік довелося їй прожити в Суботові під сторожею. Юрієві Хмельницькому не було часу думати про неї. Од Білої Церкви козацьке військо рушило до Канева. Зібрали нову раду в Жердеві, коло Канева, куди прибуло чимало полковників з-за Дніпра, прихильників Москви. На цій раді затвердили вибір Юрія на гетьмана і постановили знов піддатись московському цареві.

За втрачене гетьманство король Ян-Казимір щедро обдарував Івана Остаповича Виговського. Наставив його київським воєводою і сенатором і

подарував двоє староств: Любомиль в Холмщині і Бар на Подолі. В першому старостві було ло 25 сіл і 200 тисяч моргів землі, в другому було 80 сіл і 35 тисяч квадратних миль землі. Окрім того, король подарував Виговському маєтність в Галичині, коло Жидачева: Руду на Стриї, Волицю й Кохавину.

Олена Виговська довідалася про цей щедрий королівський подарунок і втішилася тим, що вона — воєводша й сенаторша, хоч і не гетьманша, та велика княгиня.

Юрій зараз звелів випустити з полону свою сестру Катерину, але вона не мала пристановища і зосталась жити в Суботові при Олені Виговській.

Вже аж зимою, після Різдва 1660 року, в Переяславі зібралась нова козацька рада, на котрій затвердили Юрія на гетьманстві і постановили знов вернути Україну в підданство цареві Олексієві, але багато полковників на Правобережній Україні не присягли цареві і зостались вірними королеві. Данило Виговський задумав одібрати свою маєтність Смілу та Лисянку, маєтність Богданової меншої дочки Олени Нечаєвої. Він рвався в похід, щоб визволити з полону Олесю Виговську і свою жінку Катерину. Але корсунський полковник Петренко розбив Данилових козаків коло Лисянки і самого Данила взяв в полон і видав московським воєводам. Данила повезли в Москву, але він помер в Калузі, і його тіло привезли в Чигирин і оддали жінці. Катерина звеліла поховати Данила Виговського в суботівській церкві рядом з могилою свого батька Богдана. Катерина зосталась бездітною удовою.

Незабаром після того Павло Тетеря прибув в Чигирин і пробував там довгенько вкупі з паном Беньовським. В Суботові він стрівся з удовою Катериною і в кінці 1660 року Юрій дозволив сестрі повінчатись з Тетерею. Восени Юрій випустив Олесю Виговську з полону і одіслав з певною приставленою сторожею до Івана Виговського.

Іван Виговський, тепер вже київський воєвода проживав в Галичині, в своїй маєтності Руді, де був просторний старинний палац, де можна було проживати в мирі і спокої, куди не заходили ніякі козацькі загони. Виговський поновив, побільшив старий замок і зажив з своєю Олесею та сином в спокої. Але йому не сиділось вдалині й од України в Руді. Його тягло на Україну, йому хотілося брати суспіл в українських ділах, хотілося грати роль діяча в історичних українських подіях. Він перейшов в свою маєтність Бар на Подолі, щоб назирати за живим рухом подій на Україні. Виговський полагодив, поновив старий замок, обсадив його гарнізоном і настановив брата своєї жінки Юрія Стеткевича комендантом замку. Коло Виговської завсіди проживала Раїна, жінка Костянтина Виговського, та дочка її брата Михайла Стеткевича, що був ченцем в Печерській лаврі, і уся сім'я Юрія Стеткевича.

В той час події на Україні не йшли рівною ходою, а бігли швидким конем. Юрій Хмельницький, після битви під Чудновом, де поляки розбили московське військо і взяли воєводу Шереметьєва в полон, знов оддав Україну Польщі, а потім зрікся гетьманства і постригся в ченці. На Правобережній Україні козаки вибрали за гетьмана Павла Тетерю. Польський король Ян-Казимір виступив з військом на Україну, перейшов за Дніпро, щоб добути собі і Лівобережну Україну, де полковники зосталися вірними Москві і вибрали собі за гетьмана Брюховецького.

Івану Виговському захотілося знов добути собі гетьманську булаву. В той час, як король брав городи за Дніпром, в Київщині стало неспокійно. Київський воєвода сидів в Барі і пальцем не поворушив, щоб заспокоювати край. Гетьман Тетеря винував у всьому Виговського, говорив, що "Бар усьому виною". В той час Іван Сірко з запорожцями рушив в Брацлавщину, щоб одняти Правобережну Україну од Польщі і послав вперед загін під приводом Сулимки. Сулимка дійшов до Білої Церкви, де його розбили польські жовніри під приводом Чарнецького і полковника Себастіана Маховського, здичілого й жорстокого чоловіка. Виговський, певно, хотів знов взяти гетьманську булаву і часто промовляв: "Продам Бар, продам Руду і заграю ляхам в дуду".

Тетеря і Маховський обвинуватили Виговського, що він хоче зрадити Польщу і пристати до Москви, що він накликав запорожців з Сулимкою. Ця чутка дійшла до Бара. Виговський видав 1 марця в Фастові протест проти такого заздрівання його в зраді, а сам поспішив до Білої Церкви, щоб виправдати себе перед Маховським, котрому король дав право втихомирити край хоч би найстрашнішими карами. Виговський не застав Маховського й Тетері в Білій Церкві, поїхав в Рокитну, але й там їх вже не було. Тетеря й Маховський рушили на Корсун.

Маховський запрошував Виговського в Корсун. Не заздріваючи нічого, Виговський прибув до Корсуна і став на кватирі в одного міщанина. До його зараз прийшов Маховський і оповістив, що він засудив його за зраду Польщі на смерть. Оповістивши Виговському свій присуд, Маховський вийшов з хати і поставив сторожу з польських жовнірів коло сінешних дверей.

Виговський стояв серед хати як непритомний. Він почував, що попався в руки свого ворога, що неминуча смерть жде його за порогом. Усе його тривожне життя, усі події його віку майнули перед ним, неначе ряд взорців на довгій паперовій смузі, майнули події все криваві, неспокійні: і полон в татар, і битви гетьмана Богдана, і його служба в Богданових походах, і страшна битва під Конотопом, де він одбивався од Москви, де полягли десятки тисяч московського війська, і Гадяцька умова, і ласка короля. Листочки книги його життя перегортались швидко, неначе од вітру шелестіли... От він сам вступає на місце великого Богдана, він сам гетьман і великий князь України, надарований великими маєтностями, багатий і славний на всю Україну; от він воєвода і сенатор, а може, й знов гетьман і великий князь... І якийсь нікчемний полковник Маховський перетне нитку його життя, поверне в порох його мрії, потопче ногами його палкі бажання й його мертве тіло.

В хатині було тихо, як в домовині. Був ранок 9 марця. Сонце пишно зійшло і осяяло усю хатину, підживило мертвоту тиші. Виговському стало невимовно важко на серці. Йому забажалося жити і добуватись слави. Він опам'ятувався і пожалів, що не взяв з собою козацької сторожі.

"Піду скажу Маховському, щоб дозволив мені покликати священика, щоб дозволив висповідатись і запричаститись перед смертю, а через священика я дам знати, що мене хотять зараз згубити з світа... Може, обізвуться міщани, стануть за мене, заступляться за мене козаки..."— подумав Виговський і раптом одчинив двері і вийшов надвір.

— Дай мені, полковнику, священика! Дай мені хоч висповідатись та заприча...

Здичілий і звірюкуватий Маховський скомандував жовнірам. Жовніри випалили з рушниць, і Виговський звалився і, як сніп, впав на одвологлу землю.

— Невже я впав од польських куль? Невже мене вбили поляки, котрих я так любив? — промовив Виговський і вхопився за серце. Жмені його були повні крові. Він махнув рукою і забризкав кров'ю лице й очі Маховському... — Олесю моя дорога! Сину мій! — ледве промовив Виговський, і його голова впала на землю.

Збіглися міщани та козаки, внесли в хату мертвого Виговського і поклали на лаві. Хоч Виговського не любили за його прихильність до Польщі, але лиходійний вчинок полковника Маховського, котрий без суду й позвів покарав смертю сенатора і воєводу, цей розбійницький, самоправний вчинок збурив увесь Корсун і підняв усіх проти Маховського. Маховський мусив тікати з Корсуна.

Звістка про убійництво Виговського швидко дійшла до Бара. В Барі добре знали Маховського, знали звірячі норови цього польського гайдамаки. Виговська вся отерпла й охолола, зачувши про такий самоправний вчинок Маховського. Вона впала, як сніп, на руки своєї приятельки Грушової та невістки Стеткевичевої.

В Барському замку все стривожилось. Усі сподівались, що лютий Маховський, ворог покійника Виговського, от-от незабаром з'явиться з

своїм полком під Баром, нападе на замок, спалить, знищить і заграбує усе добро, повбиває усю сім'ю й рідню Виговського.

Комендант замку, брат Виговської, Юрій Стеткевич зараз дав приказ полагодити вали та частоколи кругом замку, звелів лаштувати гаківниці, поставити їх на валах, на башті узброїв двірських козаків, навіть наймитів, подававши їм рушниці. Чутка про убійництво Виговського швидко пішла по околицях. Дрібна православна шляхта, близькі й знайомі Виговського, православні пани сполохались: вони боялись, що загін Маховського от-от вчинить напад і виріже впень усіх православних шляхтичів, прихильників Виговського. Шляхта повтікала до Бара, зібравши спохвату деякі дорожчі повитки та скарби. Увесь замковий двір сповнився втікачами. Діти підняли плач, жінки попереляkувались, поховались в садках за валами, в льохах, в пивницях. Юрій Стеткевич давав усьому лад та порядок, роздавав харч втікачам, роздавав рушниці та усяку збрую.

Виговська боялась і за своє життя, і за життя свого сина. Юрій Стеткевич звелів їй і всім женщинам лаштуватись в дорогу, щоб переховатись в густих лісах, доки мине небезпечність. Позапрягали карети та шарабани, набрали чимало харчів. Виговська й Маруся Стеткевичева з Грушовою позабирали скарби і поховали їх в возах. Забравши на вози усіх женщин та дітей, Юрій Стеткевич завіз їх в густі барські ліси і сховав в страшні гущавини грабового лісу в глибокій долині, куди трудно було доступитись загонам Маховського. В узькій долині на маленькій прогалині, закритій кущами ліщини та вільхи, під самим грабовим лісом поставили вози та шарабани. Весна була рання, але холодна й вітряна. Одвологла мерзла земля пустила густий опар, неначе куріла димом. Усі позлазили з возів і поставали мовчки між грабами та столітніми дубами: усі боялись навіть голосно говорити. Земля на прогалинці вкрилась зеленою травою. Синій та білий ряст манячів поміж кущами. Жовтогаряча кульбаба вкривала прогалину, неначе хто розкидав по траві зірки. Остапко й весела дочка Юрія Стеткевича Христина кинулись бігати по траві та рвати ряст і заговорили голосно. Малий хлопець почав перегукуватись з Христиною. Виговська впинила їх і

заборонила говорити голосно. Усі притихли й ущухли і говорили тихенько, неначе коло домовини, в котрій лежав покійник.

Настав вечір. Вже й надворі смерклось. Виговська не звеліла розкладати багаття, щоб часом жовніри Маховського не вгляділи диму та огню і не догадались, де вона ховається. Вітер жалібно гув між голим гіллям. Ліс коливався на взгір ях зверху донизу, неначе море на вітрі, а в долині в затишку було тихо. Чорна ніч впала на чорний ліс і неначе вкрила його трауром по Виговському. Їжа нікому не йшла на думку. Усі полягали в шарабанах і поснули міцним сном. Спали й погоничі на соломі на возах. Тільки коні, попривязувані коло возів, хропли та прихкали, тереблячи на ввесь рот овес.

Одна Виговська не спала. Сон втік од її очей і неначе сховався в густому лісі. Вона сиділа в здоровому шарабані коло сонного Остапка, і важкі, сумні думи низько похилили її голову, як важкий сніг похиляє гілля зеленої сосни. Зійшов місяць і блимнув через тонкі хмари, що гнались одна за другою, неначе бігли навипередки. Блиснув місяць, і вирнула з чорної темряви постать Олесі, вся закутана в сумний чорний убір, виглянуло її повне зблідле лице, смутне чоло та заплакані очі. Вона згадувала свої дівочі літа молоді, згадувала, як вони побрались з Виговським, пригадала свої палкі мрії, котрі Виговський справдив неначе якимись чарами, згадувала і його самого, як угляділа його колись на баскому коні в Києві, всього в оксамиті, в кармазинах, в золоті, пишного й гарного, як намальованого на картині. І сльоза за сльозою покотилась з її очей і впала на її повні білі руки...

— За що ти. Боже, наслав на мене одну таку велику кару? За які мої провини? — тихо промовила Виговська і підвела свої смутні очі вгору.

А над лісом пишно блищав місяць і неначе летів назустріч швидким хмарам. Ліс шумів на горах, аж гілля гнув і не дав одповіді. Виговська пригадала звірячий вид Маховського. Коло неї в ногах стояла рушниця, набита набоєм. Помста закипіла в її серці, як окріп на великому жару.

Вона вхопилась руками за рушницю і була б рада, якби Маховський в той час напав на табір, всадити йому кулю в самісіньке серце.

Три дні й три ночі ховалась Виговська з приятельками в лісах. Виговська, Грушова і всі женщини держали напоготові набиті набоями рушниці провсякчас. До Бара дійшла звістка, що Маховський повернув на Черкаси і не має на думці вчинити напад на житло Виговського. Тоді Виговська вернулась в замок і послала вірного шляхтича до Корсуна просити в Маховського, щоб він вернув їй тіло Виговського.

Виговська спостерегла, що на Україні починається велика Руїна, що пробувати в Барі неспокійно й небезпечно од усякого нападу і поляків, і козаків. Вона постановила перебратись на життя в Руду, в далеку Галичину, куди не заходили ні польські, ні німецькі загони. Брат Виговської Юрій зараз-таки, не гаючи часу, перевіз все її добро в Руду.

Виговській вдалося таки випросити в поляків тіло свого чоловіка і вона поховала його в скиті коло Гніздичевської Руди в склепі Хрестовоздвиженської церкви.

Недовго після тієї страшної події жила Виговська. Переполох в Барі, блукання по барських лісах та пущах в негоду, переїзд до Руди ранньою весною в сльоту та холоди порушили її здоров'я. Почуваючи близьку смерть, вона написала духівницю, в котрій одписала свої скарби і спадщину своїм родичам, близьким і далеким, і всім своїм слугам, згадала навіть про княгиню Любецьку та пані Суходольську, котрі колись ставали на дорозі до шлюбу з Виговським. Багато скарбів та маєтностей свого мужа і усі свої маєтності в Могилівщині, коло Орші, вона записала на церкви та монастирі, а свою французьку карету та ридван одписала єпископові львівському на спомин душі.

Померла Олеся Виговська в маї 1664 року. Про свого сина Остапка, котрого сам Виговський ще за свого життя оддав в опіку

Константинові Виговському, вона чомусь і словом не згадала в духівниці. Певно, тоді вже його не було на світі.

* * *

Неспокійне було життя й сумна й нечисна була смерть гетьмана Івана Виговського, доброго, щирого патріота, тонкого політика, оборонця прав України, чоловіка великого розуму та європейської просвіти.

Виговський щиро любив Україну, встоював за її політичні й національні права, дбав про науку й просвіту на Україні, був, може, вищий за усіх своїх сучасників, окрім гетьмана Богдана та Немирича. Його можна поставити врівні з найліпшими діячами тих часів, з Богданом Хмельницьким, Дорошенком, Мазепою.

Не любив він Москви за її непросвіченість і постеріг, що Москва не додержить свого слова, одніме привілеї, коли почала ще за життя Богдана ламати Переяславську умову, піддержувала Польщу на погибель Україні. Але його польська і шляхетська політика була несвоєчасна й антинародна.

Гадяцькі пункти — це найвищий акт автономії України за усю її козацьку історію. Але Виговський не спромігся його здійснити, і цей акт зостався тільки актом на папері, як "Наказ" цариці Катерини II, що вдивив Європу і зостався мертвим для Росії.

Виговський не був невідомий тому, що народ та просте козацтво не пристане на задану умову до Польщі, мав на думці силою зломити маси і силою прилучити їх до Польщі, як Петро Великий силою заводив свої реформи в Росії. Але Виговського зломила сила темних мас, котрих лякала ідея українсько-козацької шляхетчини, підхожої до польської на Подніпрянщиш, що так далася їм взнаки. Не можна сказати. що маси не втямили й не тямили його політики в ті бурливі часи загального політичного усенародного руху, [коли] політику тямили й прості, коли й

молодицям доводилось вою-ватись з ляхами. Нещасна голота та чорнота як тільки розчовпла польсько-шляхетську політику Виговського, тікала в Полтаву і приставала до полковника Мартина Пушкаря, котрий добувався гетьманської булави і, може, й дурив голоту, щоб через неї дістати булаву.

Уклад України за Богдана був національно-прогресивний і демократичний, уклад уділової Русі, але Україна його часів була схожа на уклад сьогочасної Швейцарії, Америки або Норвегії, де нема привілейної верстви дворян та дідичів. За Богдана не було верствового поділу в суспільстві за привілеями, були військові, городяни та селяни з однаковими правами. Козаки не зачіпали навіть українських православних дідичів, але не дали їм великих привілеїв польської шляхти. Виговський заводив на Україні уклад старої Польщі або старої аристократичної Англії та феодальної Європи з привілейним панством. Його політика була регресивна, не національна, аристократична. Маси духом почули, чим тхне цей не поступовий середньовіковий старопольський дух, духом вгадали наслідки його, з панщиною в перспективі, які стались потім на Західній Україні, і Виговський впав.

1895 року, 6 юля

Київ

СЛОВНИК МАЛОВЖИВАНИХ СЛІВ

Аналой — високий церковний столик, на який кладуть ікони чи

богослужебні книги.

Бакаюватий — вибоїстий.

Баніція — оголошення людини поза законом.

Баскак — збирач податків на Русі за часів

татаро-монгольської неволі.

Блаватний — шовковий.

Бунчук — булава з металевою кулькою на кінці і китицею — прикрасою з кінського волосу.

Бург — місто.

Бурянуть — збуритись.

Бусурман,

бусурмен — людина іншої віри; лайка.

Валасатись — байдикувати.

Вантага — вантаж.

Варенуха — горілка.

Вивід — димар.

Визубень — щербина.

Вишахрувати — розпустити.

Віртути — печиво.

Вістовик — посильний.

Войдуватись — змагатись.

Волохи — жителі Придунайських князівств і

Трансільванії (на території нинішньої

Румунії).

Ворушкий — меткий.

Гаківниця — гармата.

Галаган — поплавок на рибальській сіті.

Герольд — оповісник при дворах

європейських монархів.

Гільце — обрядове дерево українського весілля, обвите квітами, ягодами, колосками.

Дідизна — батьківщина.

Довбиш — барабанщик.

Доходжалий — підстаркуватий.

Дреколій — кілок.

Заломити — тут: переважити.

Заметитись — заразитись.

Заскалубина — щілина.

Затяжець — гетьманський козак із

чужоземців.

Зачевріти — зісохнути.

Кабиця —— яма, пристосована для варіння їжі в казані

Кав'яр — ікра.

Каплун — півень.

Келеп — ручна зброя у вигляді молота із дов'гим держаком.

Клейноди —— знаки влади.

Кликун — той, хто оповіщає.

Клобук — високий головний убір із покривалом у православних ченців.

Кляштор — католицький монастир.

Кмітити — стежити.

Кружало — круг; тут: клумба.

Кунтуш — верхній розпашний одяг заможного

польського і українського люду XVI—XVIII ст.

Левенець — високий, дужий юнак.

Літник — старовинний жіночий одяг із легкої матерії.

Лучаний — луговий.

Лягома — під час сну.

Льокай — лакей.

Льотр — розбійник.

Мазка — кров, сукровиця.

Манускрипт — рукопис.

Ментор — наставник.

Моругий

(муругий) — темно-сірий із темними смугами.

Метка — низка.

Мнишики

(мнишки) — варені коржики із сиру з борошном.

Мокрач — болото.

Мурза — титул феодальної знаті у татар.

Навистрічки — навипередки.

Навиглядач — спостерігач.

Навратливий — нав'язливий.

Надимитись — дутися.

Надісь — очевидно.

Напелехати — нарвати.

Настиратись — набридати.

Насторочитись — наміритись.

Нечля — зась.

Носатка — посудина з довгим носиком,

що нагадує чайник.

Облапувати — володіти.

Обляги

(в обляги) — час, коли лягають спати.

Одникуватись — відмовлятись.

Одсипне — один із видів феодального податку.

Оповістка — повідомлення.

Осада — поселення.

Осадчий — засновник населеного пункту.

Пальовий — блідо-жовтий з рожевим відтінком.

Парка

парити — діяти поспіхом.

Партячити — готувати.

Патер — католицький священик.

Перебаранчати — перебивати.

Пернач — булава, у якій навколо стержня розташовані

металеві дощечки (пера): знак влади полковника.

Перун — блискавка.

Перша

Пречиста — християнське свято на честь Богоматері.

Підкоморій — урядовець при королівському дворі.

Плачинда — виріб плескатої форми із прісного тіста із

начинкою чи без неї.

Плебс — народ.

Побідник — переможець.

Повісмо — пучок оброблених конопель або льону, готовий для пряжі.

Позир — погляд.

Покладати — тут: думати.

Покоїк — кімнатка.

Попар — дух.

Посесія — переданий в аренду державний маєток.

Притичина — заковика.

Префект — тут: особа, що обіймала адміністрацію

єзуїтської колегії.

Пригічний — наглядач у панській економії.

Прикалабок — невелика прибудова.

Присок — жар.

Прімас

(примас) — вища духовна особа у католицькій церкві.

Промашка — прогулянка.

Пугар —— кубок.

Ридван — карета для далеких подорожей, запряжена

6—12 кіньми.

Розмякинитись — обм'якнути.

Розпитки — розпитування.

Розчовпити — збагнути щось.

Садукей — представник релігійно-політичної течії у

стародавній Іудеї.

Саєт (саєта) — сорт тонкого англійського сукна.

Сапатий — хворий на сап.

Сириця — тут: ремінь із невидубленої шкіри.

Свінути — розсвітати.

Скривати

молодих — надягати на голову молодої убір заміжньої жінки.

Сливе — власне.

Слих — чутка.

Соб — вигук до волів і коней при повороті ліворуч.

Сотати — тут: вкривати.

Спис — список.

Спіл — угода.

Спотання — зопалу.

Станівний

(станівкий) — змужнілий, повнолітній.

Стійчик — вартовий.

Стовпише — натовп.

Сугорб — пагорб.

Сукмана — суконний верхній одяг.

Сутінок — тут: відтінок.

Сутніти — існувати.

Таволга — чагарникова рослина з колючими пагонами;

турки били нею своїх полонених.

Тлінний — тут: виснажений, знесилений.

Тривний — поживний.

Уповносилений —— уповноважений.

Фалендиш — сорт тонкого сукна.

Фарисей — представник одної із релігійно-політичних сект в Іудеї.

Фацеиія — гумористично-сатиричне оповідання.

Фольварк

(фільварок) — комплекс земельних угідь, де поміщик вів

своє господарство

.

Хорунжий — особа, що входила до складу генеральної

старшини, інспектувала військо і охороняла

полкові прапори.

Цабе — вигук при повороті коней направо.

Цибатий — з довгими тонкими ногами.

Чепрак (чапрак) — вовняча підстилка під кінське сідло.

Чердак — тут: корма.

Шаг —— дрібна монета.

Шарабан — стародавній чотириколісний екіпаж з попередніми кількарядними сидіннями.

Шарварок — додаткова до панщини повинність по

будівництву мостів, шляхів тощо; напружена праця

Шкуратяний — шкіряний.

Шутлий (шутий) — тут: міст без звичних поручнів.

Янчарка

(яничарка) — особливий вид рушниці.

ПРИМІТКИ

Уперше надруковано у виданні: Гетьман Іван Виговський. Історична повість Івана Левицького. Накладом редакції "Діла". (Львів, 1899.—Т. LXIV; "Бібліотека найзнаменитших повістей", під ред. Івана Белея).

Зберігся автограф твору (ЦНБ АН УРСР. Відділ рукописів, ф. 1, од. зб. 27 835) з численними авторськими правками, скороченнями. Як свідчить титульна сторінка рукопису, Нечуй-Левицький планував здійснити нове видання саме за цим джерелом тексту: "По цьому рукописові треба друкувати друге видання, а не по книжці галицького видання". Справді, у першодрукові видавці зробили чимало редакторських правок, скорочень,

замін одних виразів, слів іншими тощо. Проте ця редакторська праця нерідко поліпшувала рукописний текст, де зустрічалися повтори авторської думки, окремі діалоги чи повідомлення розповідача з "надлишковою" у цих місцях інформацією.

Подається за автографом.

Олексій Михайлович (1629 — 1676) — російський цар, за якого зміцнився абсолютизм монархії, проведено закріпачення селянства, здійснено возз'єднання України з Росією.

Виговський Іван Остапович (Луговський О.; ?—1664) — генеральний писар війська Запорозького, потім гетьман (1657— 1659). Прихильник шляхетської Польщі.

Косов Сильвестр (? — 1657) — київський митрополит з 1647 р.; під час Визвольної війни 1648— 1654 рр. виступав проти возз'єднання України з Росією, був противником Брестської унії.

Никон (у миру — Минов Микита; 1605 — 1681) — російський церковний і державний діяч, московський патріарх (1652— 1667, 1681), ініціатор ряду церковних реформ (1653—1656), які викликали розкол у російській православній церкві.

"Київ уже дивно мав магдебурзьке право..." — Це феодальне міське право на самоврядування купців, міщан і ремісників діяло у Києві з поч. XV ст.

"...по зборовському трактатові..." — Йдеться про угоду (18серпня 1649) у м. Зборові між Б. Хмельницьким і польським королем Яном II Казиміром.

Чигирин (Чигрин) — головне місто України за Богдана Хмельницького (на Тясмині, правій притоці Дніпра).

"...подались на нову віру — аріянську..." — Йдеться про єретичну течію у християнстві, яка набула певного поширення у XVI— XVII ст. у Польщі і на Україні. Прихильники цієї течії відкидали церковний догмат про єдність Бога-отця і Бога-сина.

Печорський монастир — цебто Києво-Печерська лавра, заснована 1051 р.

Масниця — обрядове свято, що бере початок у язичництві і знаменує перехід від зими до весни в аграрному календарі.

Михайлівський монастир — тобто Михайлівський Золотоверхий монастир, споруджений внуком Ярослава Мудрого князем Святополком в 1108—1113 рр. Був одним із осередків антиуніатськоЇ боротьби. Зруйновано в 1934 р.

"...вірою кальвін..."— тобто послідовник протестантського віро", вчення, заснованого Жаном Кальвіном (1509—1564). Виникнувши в XVI ст., в процесі Реформації, це вчення стверджувало ідеї напередвизначеності, Божого невтручання і закономірності, а також обстоювало "мирський аскетизм".